ВІСНИК
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ISSN 1728-2640

ІСТОРІЯ **2(133)/2017**

Засновано 1958 року

У виданні представлено актуальні проблеми історії, археології, етнології, філософії історії, історіографії та джерелознавства, шляхи та засоби їх вирішення із залученням загальнонаукових та історичних методів, а також методів мистецтвознавства, соціології, статистики, психології, політології, міжнародних відносин та методології інших наближених суспільних та гуманітарних наук.

Для наукових працівників, викладачів, учителів та студентів.

The "Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History" encourages interdisciplinary approaches to history, engaging methods of sociology, statistics, political sciences, international relations, and other methodological approaches from related social sciences and humanities, which results on current problems of history, archaeology, ethnology, philosophy of history, historiography and source studies; the ways and means of solving these problems are released in the issue.

For scholars, researchers, teachers and students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	**І. К. Патриляк, д-р іст. наук, проф. (Україна)**
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	**А. О. Руккас, канд. іст. наук, доц. (заст. відповід. ред.) (Україна); Т.Ю. Пшеничний, канд. іст. наук (відповід. секр.) (Україна); М. В. Борисенко, д-р іст. наук, проф. (Україна); І. Бутуліс, д-р іст. наук, проф. (Латвія); Й. Вайченоніс, д-р філософії, проф. (Литва); В. П. Капелюшний, д-р іст. наук, проф. (Україна); В. Ф. Колесник, д-р іст. наук, проф. (Україна); А. П. Коцур, д-р іст. наук, проф. (Україна); М. Кротофіль, д-р іст. наук, проф. (Польща); Т. Кузьо, д-р філософії (Канада); В. М. Литвин, д-р іст. наук, проф. (Україна); О. П. Машевський, д-р іст. наук, проф. (Україна); В. М. Мордвінцев, д-р іст. наук, проф. (Україна); С. М. Плохій, д-р іст. наук, проф. (США); А. Г. Слюсаренко, д-р іст. наук, проф. (Україна); В. В. Ставнюк, д-р іст. наук, проф. (Україна); Т. Г. Таірова-Яковлева, д-р іст. наук, проф. (Росія); Р. В. Терпиловський, д-р іст. наук, проф. (Україна); С. Чанг, д-р філософії, проф. (США); М. Г. Щербак, д-р іст. наук, проф. (Україна).**
Адреса редколегії	**01601, Київ, вул. Володимирська, 60, к. 349а, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, історичний факультет, Тел: +38 044 234-09-71; факс: +38 044 234-69- 80 E-mail: bulletin.history@univ.net.ua; web: http://bulletin.history.univ.kiev.ua**
Затверджено	**Вченою радою історичного факультету 22.06.17 року (протокол № 14)**
Атестовано	**Міністерством освіти і науки України. Наказ № 515 від 16.05.16**
Зареєстровано	**Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 17218-5988 Р від 10.11.10**
Засновник Та видавець	**Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02**
Адреса видавця	**01601, Київ-601, б-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28**

**© Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2017**

BULLETIN

OF TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV

ISSN 1728-2640

HISTORY 2(133)/2017

Established in 1958

The "Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History" encourages interdisciplinary approaches to history, engaging methods of sociology, statistics, political sciences, international relations, and other methodological approaches from related social sciences and humanities, which results on current problems of history, archaeology, ethnology, philosophy of history, historiography and source studies; the ways and means of solving these problems are released in the issue.

For scholars, researchers, teachers and students.

У виданні представлено актуальні проблеми історії, археології, етнології, філософії історії, історіографії та джерелознавства, шляхи та засоби їх вирішення із залученням загальнонаукових та історичних методів, а також методів мистецтвознавства, соціології, статистики, психології, політології, міжнародних відносин та методології інших наближених суспільних та гуманітарних наук.

Для наукових працівників, викладачів, учителів та студентів.

EXECUTIVE EDITOR	**Prof. Ivan Patryliak (Ukraine)**
EDITORIAL BOARD	**Dr. Andrii Rukkas (Deputy Executive Editor) (Ukraine); Dr. Taras Pshenychnyy (Executive Secretary) (Ukraine); Prof. Myroslav Borysenko (Ukraine); Prof. Ilgvars Butulis (Latvia); Prof. Jonas Vaičenonis (Lithuania); Prof. Valerii Kapeliushnyi (Ukraine); Prof. Viktor Kolesnyk (Ukraine); Prof. Anatolii Kotsur (Ukraine); Prof. Maciej Krotofil (Poland); Dr Taras Kuzio (Canada); Prof. Volodymyr Lytvyn (Ukraine); Prof. Oleh Mashevskyi (Ukraine); Prof. Viacheslav Mordvintsev (Ukraine); Prof. Anatolii Sliusarenko (Ukraine); Prof. Viktor Stavniuk (Ukraine); Prof. Serhii Plokhii (USA); Prof. Tetiana Tairova-Iakovleva (Russia); Prof. Rostyslav Terpylovskyi (Ukraine); Prof. Sidney H.H. Chang (USA); Prof. Mykola Shcherbak (Ukraine)**

Editorial address	**60, Volodymyrska str., of. 349a, Kyiv, Ukraine, 01601 Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv Phone: +38 044 234-09-71; fax: +38 044 234-69-80 E-mail: bulletin.history@univ.net.ua; web: http://bulletin.history.univ.kiev.ua**
Approved by	**The Academic Council of the Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine (Protocol № 14 of 22.06.2017)**
Certified by	**the Ministry of Education and Science of Ukraine. Order № 515 of 16.05.16**
Registration	**Ministry of Justice of Ukraine. Registration certificate № 17218-5988 P of 10.11.10**
Publisher	**Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine. Publishing house "Kyiv University". Certificate submitted to the State Register № 1103 of 31.10.02**
Address of publisher	**14, T. Shevchenko blvrd., of. 43, Kyiv, Ukraine, 01601 Phone: +38 044 239-31-72, +38 044 239-32-22; fax: +38 044 239-31-28; e-mail: vpc@univ.kiev.ua; web: http://vpc.univ.kiev.ua**

**© Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine,
Publishing house "Kyiv University", 2017**

ЗМІСТ

Борисенко М.
Домашні робітники в Радянській Україні в 20-30-ті роки XX ст. ... 5

Волонтир О.
Професійно-технічна освіта у Волинському воєводстві за часів Другої Речі Посполитої ... 9

Демещук А.
Республіка Сербська Крайна: від становлення до падіння ... 12

Казакевич О.
Українська мова та ідентичність соціально-економічної еліти України
другої половини XIX – початку XX століття ... 17

Ковбасюк С.
Ідеал жінки у текстах і образах доби Реформації: між конструктами і практиками ... 22

Колесник В.
Висвітлення в суспільно-політичній літературі 1920-х рр.
горенізації національних меншин УСРР ... 27

Котляров П.
Меланхтонівська реформа школи Ейслебена: гуманістична парадигма ... 32

Лукашенко А.
Богообраність государя та його функції в ідеологічних дискусіях
Московської держави (кін. XV–XVI ст.) ... 35

Лябах І., Марценюк Р.
Зруйнований шлюб: невідомі сторінки з біографій Юрія Косача та Віри Франко ... 40

Магдич О.
Булла Ex Comissio nobs a deo та утвердження незалежності польської церкви ... 45

Малацай І.
Рудольф I Габсбург – імператор Священної Римської імперії ... 48

Перга Т.
Відношення людини до природи в суспільній думці США XIX століття ... 52

Рубель В.
"Династійні історії" доби монгольського панування в Китаї
як феномен класичного китайського історіописання ... 57

Скіра Ю.
Порятунок родини Штерн митрополитом Андреєм Шептицьким у світлі спогадів Лілі Польман ... 68

Сморжевська О.
Презентація сучасної української літератури в Польщі: Юрій Андрухович та його візії "Європи" ... 70

Туранли Ф.
Турецькі рукописні документи як джерела інформації з історії України другої половини XVI ст. ... 73

Черноіваненко В.
Кумранські витоки християнства: дискусії ... 84

Чуткий А.
Внесок університету св. Володимира у справу заснування нових ВНЗ в Києві
(друга половина XIX – початок XX ст.) ... 88

CONTENTS

Borysenko M.
Home wokers in Soviet Ukraine at 20-30 years of XX century 5

Volontyr O.
Vocational education in Volyn Province during the Second Polish republic 9

Demeshchuk A.
Republic of Serbian Kraina: from the birth to the fall 12

Kazakevich O.
Ukrainian language and identity of the social and economic elite of Ukraine
(the late 19 – early 20th cc.) 17

Kovbasiuk S.
Ideal woman in the Reformation texts and images: between constructs and practices 22

Kolesnyk V.
Socio-political literature of the 1920's on the "korenization"
of national minorities in the Ukrainian SSR 27

Kotliarov P.
The Melanchthonian school reform: a humanist paradigm 32

Lukashenko A.
King chosen by God and its function in the ideological debates
of the Russian State (late XV-XVI centuries) 35

Liabakh I., Martseniuk R.
Failed marriage: Unknown scenes of V. Franko and Yu. Kosach lifes 40

Mahdych O.
Bull Ex Comissio nobs a deo and formation of an independet Polish Church 45

Malatcay I.
Rudolf i of Habsburg – emperor of Holy Roman Empire 48

Perga T.
Attitude of man to Nature in the public opinion in USA in the XIX century 52

Rubel V.
"The Standard Histories" of Mongolian supremacy era in China
as a phenomenon of classic Chinese historical writing 57

Skira Y.
The Stern family rescue by metropolitan archbishop Andrey Sheptytsky
in the light of memories of Lili Pohlmann 68

Smorzhevska O.
Presenttation of Ukrainian literarure in Poland: Yuri Andrukhovych and his vision of "Europe" 70

Turanly F.
Turkish written documents as sources of information on the history of Ukraine
of the second half of the 16th century 73

Chernoivanenko V.
Qumran and Christian origins as a decades-long debate 84

Chutkyi A.
Contribution of Saint Vladimir University to the foundation of higher educational institutions in Kyiv
(second half of 19c. – early 20c.) 88

УДК 94 (477.74) "1920"
https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.133.2.01

М. Борисенко, д-р іст. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ДОМАШНІ РОБІТНИКИ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В 20-30-ТІ РОКИ XX СТ.

В статті вперше в українській історіографії розглядається група домашніх найманих працівників як окрема соціальна верства. Дослідження побудоване на використанні нових архівних матеріалів та результатів переписів 1920-30-х років. Автор доводить, що чисельність та становище прислуги в Україні залежало від багатьох факторів. Серед них низький рівень розвитку домашньої техніки та міської інфраструктури, економічна нестабільність, перенаселення житлового фонду та пригнічене положення жінки в СРСР. В статті, на основі архівних документів, розкривається економічне становище цієї соціальної верстви. Автор доводить, що заробітна плата відігравала другорядну роль. Найважливішою частиною доходів молодої служниці були не грошова частка заробітної плати а житло, продукти та одяг. Чисельність цієї соціальної групи залежала від можливостей наймачів надати вигідні умови праці. Економічна криза, що вибухнула в радянській Україні з початком індустріалізації та колективізації, стала головною причиною скорочення ринку домашньої праці.

Ключові слова: наймана праця, домашня прислуга, служниця, хатні робітниці, житло.

Сьогодні дослідження з соціальної історії переживають своєрідний бум. Захоплення "історією знизу" й повсякденням "простої людини", на противагу історії партій та класів, стало масовим явищем в історичному науковому середовищі. В Україні, як і у світі, загалом поступово кристалізується новий науковий напрямок – "нова соціальна історія". Предметом дослідження цього напрямку стали невеликі групи, тимчасові об'єднання, перехідні або маргинальні соціальні верстви, ситуативні об'єднання, субкультури.

Наймані хатні працівники відігравали важливу роль у забезпеченні домашнього господарства аж до середини XX ст. Ця сфера також довгий час була важливим комунікаційним каналом між різними, часом цілком полярними, соціальними групами і незважаючи на це, тема домашньої прислуги у вітчизняній історіографії зовсім забута. Якщо в зарубіжній історіографії, переважно англомовній, ця проблема розглядається в контексті гендерних, міграційних та студій міжетнічної взаємодії то в Україні варто почати хоча б з вивчення соціально-економічного становища цієї групи населення. Таким чином, предметом дослідження цієї статті є домашня прислуга, як окрема соціальна верства, що розглядається через призму трансформації міського середовища.

За кілька останніх років вийшло багато ґрунтовних монографій в яких розглядається життя та побут різних верств міського населення в цей період – робітників, студентів, української інтелігенції [7, 9, 10, 15]. Однак в українській історіографії питання ролі домашньої прислуги не розглядалося. Одночасно цей прошарок міського пролетаріату майже не представлено і в російській історіографії. Лише в 2012 р. була успішно захищена дисертація молодої російської дослідниці А. Клоц. В роботі А. Клоц інститут домашньої прислуги розглядається, насамперед, як своєрідний інструмент соціальної мобільності, котрий слугував важливим каналом адаптації вчорашніх селян до нових умов проживання в місті [6]. Водночас, автор наголошує на варіативності соціально-економічних відносин в середині радянського соціуму, незважаючи на те, що радянська модель суспільних відносин, зовні здається досить монолітною.

Вивчаючи статус цієї групи городян, дослідник може зіткнутися із браком джерельної бази. Незважаючи на показну турботу партії по відношенню до найбільш експлуатованих груп міської людності, у реальності, представники домашньої прислуги залишалися сам на сам зі своїми наймачами. В результаті офіційні документи, навіть результати переписів, не завжди адекватно відображають структуру, чисельність та реальне становище цієї групи. Досить цікаві матеріали можна найти в документах профспілкових організацій, котрі проводили обстеження умов роботи праці, але багато хатніх робітниць не входили до жодних із профспілок і випадали із поля зору цих органів. Внаслідок близького співіснування мешканців великих квартир їх долі досить часто перетиналися, що відобразилося в документах особистого характеру – листуванні, мемуарах, щоденниках тощо. Важливим джерелом є також і періодика, особливо, так звані жіночі журнали, де проблематика побуту та домашньої праці займала важливе місце. Головною проблемою джерельного забезпечення цієї теми є широкий спектр документів різного походження із досить незначним інформаційним наповненням кожного із них.

Важливим питанням є зміни в складі та чисельності прислуги в першій половині XX ст. До революції, в кожному великому дохідному будинку утримували працівників чоловіків – швейцарів, двірників, кочегарів, але основна маса домашньої праці виконувалася саме жінками. Чим більший був будинок, тим більше він потребував додаткових робочих рук для обслуговування. В тогочасній російській імперії, власне як і в цілому у Європі, розвиток домашнього господарства був ще на досить примітивному рівні. Задоволення побутових потреб у містах України на початку XX ст. відбувалося за рахунок використання досить архаїчних технологій і мало чим відрізнялося від попереднього століття. Велику роль в щоденних побутових процесах відігравала фізична праця, насамперед, жінок. Як стверджував Г. Струмілін технічні новинки коштували занадто дорого, а жіноча праця, навпаки, дуже дешево [4, с. 233]. Іноді було дешевше найняти додаткові робочі руки, ніж облаштоване житло із електрикою, каналізацією, водогоном. Звідси і така велика кількість жіночої домашньої прислуги: горничні, камеристки, кухарки, посудомийки, няні, годувальниці, економки, кастелянші, бонни, гувернантки, компаньйонки та приживалки [14 с. 182].

Наймані робітники, котрі обслуговували хатнє господарство, як правило, жили зі своїми господарями в одній квартирі. Кухарки, служниці спали в невеличких кімнатах, нішах при кухнях, гувернантки й мамки в кімнатах дітей, інша прислуга жила у флігелях, в коморах що розташовувалися у дворах. Дві третини особистої прислуги жили в панських будинках, при чому чим менше був розмір квартири, тим частіше прислуга жила в ній [18, с. 124]. В незаможніх родинах господарі та їх прислуга були просто вимушені проживати разом. В більшості випадків утримання хатніх робітників було просто необхідністю, адже ведення домашнього господарства в умовах тогочасного міста потребувало додаткової пари робочих рук. Часто навіть найбідніші верстви міського суспільства мусіли звертатися до сторонньої допомоги в облаштуванні. Як наслідок, часто домашні працівники проживали перева-

© Борисенко М., 2017

жно в центральних районах, в дохідних будинках, разом із своїми наймачами. За переписом 1917 р. в центральному районі Києва прислуга складала взагалі 16,5 % від усього самодіяльного населення [5, с. 458.] В усіх інших районах їх було вдвічі, а на робітничих околицях в чотири рази менше.

Більшість найманих працівників були саме мігрантами. Дуже часто вони мандрували разом із своїми господарями, переїжджаючи з міста у місто. Серед прислуги Києва за переписом 1923 р. найбільше було росіян – 50,8%, українців – 32,6%, євреїв – 7,1%, поляків – 5,7% [5, с. 453]. Ці данні в цілому співпадають із загальною картиною етнічного складу міста. Найчисельнішою громадою Києва наприкінці XIX початку XX ст. була саме російська, потім українська й далі єврейська та польська. Зазвичай, наймалися на роботу завдяки знайомствам та протекції, багато слуг працювали у своїх роботодавців, роками або й навіть поколіннями, тому рекрутували робочу силу з одного середовища. Крім того етнічні та релігійні бар'єри тогочасному місті були досить суттєвими і немає підстав вважати, що хатні робітники могли ці бар'єри просто долати. Високий відсоток росіян серед цієї категорії робітників є відображенням активної міграції селян Орловської, Курської та інших російських губерній до міст України в цей період.

Більше половини серед прислуги нараховувалося жінок. Чоловіків, що працювали в домашньому господарстві перепис реєструє найбільше в центральній та подільській частині Києва де було багато висотних будинків, які потребували при обслуговуванні чоловічої праці – кочегари, двірники, ліфтери, швейцари тощо [5, с. 468].

За даними перепису 1923 р. у Харкові нараховувалося 9013 осіб, що віднесені були до розряду прислуги (7,3% від усього самодільного населення міста) [11, с. 2]. Найбільше було "дворової та трактирної" прислуги, хоча часто в їх функціональні обов'язки входило також обслуговування і своїх господарів. Особиста прислуга складала лише 20 % від загальної чисельності. Майже повністю вона складалася із жінок, часто незаміжніх [11, с. 2]. Зрозуміло, що в 1920-х роках чисельність цієї групи постійно змінювалася, крім того, дуже важко підрахувати її загальну частку в структурі усього міського населення. За матеріалами перепису 1926 р., які наводить Ф. Турченко, прислуга в містах України становила 3,2 % від усіх самодіяльних городян, а в губернських містах їх частка становила 5,9% [16, с. 72].

Насправді, ця цифра має бути значно більшою і проблема тут не тільки в недостовірності деяких даних переписів 1920-х років, але й в специфічному соціальному становищі цієї верстви. Соціально-класова структура міського населення розглядалася українськими дослідниками на основі найбільших переписів 1923, 1926 р. та 1931 р. Під час переписів прислуга виділялася в окрему групу, що дає можливість визначити їх кількість та динаміку по відношенню до інших верст городян. Під час проведення обліку міського населення в 1931 р. у зв'язку із запровадженням карткової системи, в інструкції було зроблено спеціальну вказівку, щоб виконавці не враховували до складу родин особисту прислугу, як це часто траплялося під час проведення перепису 1926 р.[12 с. 2]. Справа в тому, що багато хатніх робітниць працювали нелегально, без погодження із профспілкою і ні вони, ні їхні господарі не були зацікавлені в тому, щоб вказувати справжній соціальний стан. В результаті наймачі видавали їх за своїх родичів. Тому данні із масових статистичних джерел 1920-х років, на жаль, не завжди повно відображають реальну чисельність цього прошарку й суттєво занижують реальну чисельність хатніх робітників в Україні в цей період.

В кінці 1920-х на початку 1930-х років чисельність особистої прислуги різко скорочується. В 1926 р. хатні робітниць в містах України нараховувалося 64865, а в 1931 їх вже було 39474.[2, с. 28-29]. Таким чином, за короткий період, кількість хатніх робітниць зменшилася на 25000. Щоправда, мова йде лише про тих жінок, котрі працювали легально. Реальна кількість працівниць була набагато більшою. Також на початку 1930-х років було помітно дуже велику плинність працівників у цій сфері. Згідно повідомлень профспілки у маленьких містечках чисельність дівчат у наймах постійно змінювалася, оскільки багато молодих жінок йшли на виробництво, але й нестатку у робочій силі в цей час не було. Внаслідок політики колективізації часто молоді жінки були просто змушені тікати у місто, щоб прогодуватися. Наприклад Новоамурська профспілка восени 1931 року запитувала у свого керівництва чи можна вкладати договір із "розкуркуленим елементом" і таких жінок, як свідчить цей документ, в окрузі було багато [2, арк. 126]. В більшості випадків вони були змушені працювати нелегально й тому в переписах та звітах вони не фігурують. Отже, зменшення чисельності хатніх робітниць могло бути лише відображенням проблем із обліком цієї категорії робітників, більшість яких в той час намагалися триматися у тіні.

Одночасно, скорочення чисельності служниць відбувалося нерівномірно. У маленьких пролетарських містах плинність робітників була дуже високою. Багато молодих робітниць тільки влаштувавшись у місто одразу переходили на роботу до державних підприємств. У великих містах, навпаки, чисельність працівників зайнятих у домашньому господарстві була досить стабільною. Це пояснюється особливими умовами праці та соціальним становищем хатніх робітниць які часто відрізнялися у великих окружних містах та у повітових містечках.

Отже варто, в першу чергу, розглянути соціально-правовий статус цієї верстви, їх майнове становище та умови праці. Зазвичай, для ведення домашнього господарства наймали одну, рідше двох жінок. Одна працювала на кухні, інша допомагала поратися по господарству – прибирала, подавала страви на стіл, приймала гостей. Зберігався і інститут няньок та домашніх вчительок, оскільки загальне трудове навчання відлякувало багатьох батьків.

В 1920-х роках більшість молодих жінок, що йшли працювати в найми у місто розглядали свою працю як тимчасову. Як пише А. Клоц одним із головних мотивів найма було бажання дівчат заробити собі на придане, створити родину й по можливості знову повернутися до села, що було альтернативою чоловічого відходництва [6].

Власне, про це пише і відомий український демограф А. Хоменко: "Нерідко молоді селяни, отримавши роботу в місті, одружуються все ж на селянках знову повертаючись у село. Те ж саме можна було сказати, стосовно молодих жінок. Багато сільських дівчат працює в містах – дуже часто це хатні робітниці, але в шлюб вони вступають у більшості в селі, куди повертаються після недовготривалого перебування в місті" [17, с. 22] Тому серед служниць було найбільше жінок молодшого віку – до 25 років. Після укладання шлюбу більшість звільнялися та опікувалися життям своєї родини. Наприклад, за даними з одного з районів Харкова за 1931 р. можна скласти віковий зріз цієї верстви. З 700 хатніх робітниць у віці до 18 років було 100 дівчат, до 25 років – 302, до 30 років – 57, до 35 років –173, а старше 35 років – 68. [1, арк. 59.] Отже, більше половини хатніх робітниць були молоді жінки до 25 років, "граничного" для того часу віку дівування. Це пояснюється тим, що вийшовши заміж молода дівчина часто втрача-

ла можливість далі працювати у своїх господарів. Уклавши шлюб молода жінка тепер мала забезпечувати свою родину – готувати, прати, доглядати дітей. Навіть кухарки та досвідчені няньки, котрі працювали по найму часто були незаміжніми або вдовими. Робота у господарів заміжньої жінки це було виключення з правил.

Економічне становище жінки в наймах у місті визначалося фінансовими можливостями самих наймачів, але заробіток залежав від дуже багатьох факторів. Заробіток у дівчини у "людях" був дуже низьким. Хатня робітниця наймалася на роботу на умовах натуральної та грошової оплати. Зазвичай, вона мешкала у своїх господарів та на їх "харчах". Вони також мали забезпечити дівчину одягом. До революції представники цієї групи носили різноманітну уніформу, залежно від свого статусу. Саме наймачі мали подбати про те, щоб їхні слуги були вдягнуті в "пристойне" плаття, адже зовнішній вигляд слуг свідчив про статус і самих господарів.

Надання одягу регламентувалося договором між робітником та роботодавцем, а в радянський час також і трудовим законодавством. Згідно радянських законів господарі мали забезпечити дівчину спецодягом, який складався із простої сукні, фартуха, косинки. На своєму "робочому місці" дівчина мала знаходитися саме в цій уніформі. Ще в дореволюційні часи багато служниць отримували сукні, що вже вийшли з моди у вигляді подарунків від своїх наймачів, однак суспільство різко критикувало служниць, що вдягалися по "панськи". Від домашніх робітниць вимагали вдягатися скромно та носити формений одяг, що мав підкреслити її статус.

Після революції, влада дала можливість хатнім робітниками отримати компенсацію за одяг грошима. У великих містах, де було багато професійних працівників та вищі заробітки, жінки воліли отримати "живі" гроші за спецодяг. Наприклад, в одному із центральних районів Києва, спецодяг натурою отримували лише 10-15% робітниць, інші ж намагалися отримати компенсацію [2, арк. 174].

Таким чином, половину заробітку прислуга отримувала у натуральній формі – харчування, вартість житла, плата за комунальні послуги, одяг. В 1930 р. вийшла постанова уряду УСРР про умови праці робітників, за якою вартість житла було заборонено враховувати у заробітну плату. Багато наймачів почали відмовлятися від послуг робітниць або брати з них додаткові кошти за "квартиру". Така система була невигідна обом сторонам – наймачі не мали коштів, щоб платити своїм робітникам більше, а робітники не мали грошей, щоб сплачувати за житло. Крім того, в цей час різко погіршилися житлові умови й ситуація з продуктами, тому натуральні форми обміну були більш вигідні обом сторонам.

Грошова винагорода, яку отримувала служниця була невеликою, можна сказати навіть мізерною. За свою працю хатня робітниця отримувала "на руки" іноді 5-8 крб. на місяць. Взагалі, ця сума залежала від ситуації, що складалася на ринку праці в кожному місті. Найнижчі заробітки були саме у невеличких, промислових містечках, де часто наймачами робочої сили виступали робітники або дрібні кустарі. Заробітки в великих містах були набагато більшими. Максимальна сума могла сягати аж до 40-50 крб. Зазвичай, середній заробіток у грошовій формі служанок у Харкові, або Києві був близько 20 крб. на місяць. Харківське відділення профспілки спеціально стежило, щоб жінки служниці отримували не менше 10 крб. грошима та стільки ж натурою. Цей показник був мінімально допустимий для Харкова, в середньому ж отримували до 20 крб. [2, арк. 100]. В той же час, у Проскурові хатні робітниці отримували лише 8 крб. грошима та стільки ж продуктами [2, арк. 75].

Потрібно нагадати, що матеріальне становище міського населення в роки Непу залишалося складним. Навіть робітники в середині 1920-х років більшу частину свого заробітку витрачали на житло та харчування. Ненабагато кращим було становище і інших верств населення. Як пише М. Кузьменко рівень життя педагогів 1920-30-х років можна було назвати незадовільним, а в період голоду 1932-33 років нестерпним [8, с. 33]. Так, шкільний учитель в середньому отримував 36,4 крб. на місяць [8, с. 30]. В окремих регіонах, ще менше. Потрібно врахувати, що більшу частку свого заробітку вони мусіли витрачати на оплату житла, комунальних послуг, їжу та одяг. Заробітків лише ледь вистачало на задоволення найпростіших потреб. В 1927 р. середній прожитковий мінімум робітника, без витрат на житло, становив 20,77 крб на місяць [13]. Отже, у міського пролетаря, що мусів винаймати житло, після усіх обов'язкових витрат залишалося на руках зовсім мало грошей. Тому служниці, що жили за рахунок своїх господарів та були забезпечені дахом над головою й харчами, опинялися у більш вигідному становищі. Отримавши близько 20 крб. на руки молода дівчина могла легко накопичити невелику суму, відкласти собі на посаг, на навчання або допомагати своїм родичам у селі. В той час, молоді жінки, що йшли працювати в державні установи на низькооплачувані посади, оскільки в умовах безробіття саме жінки піддавалися найбільшій дискримінації, ледь-ледь зводили кінці з кінцями.

До грошової винагороди також відносилися обов'язкові подарунки та своєрідні премії за особливі доручення, або понаднормову працю. Наприклад, двірники отримували невелику доплату за те, що відкривали ворота або двері до будинку мешканцям, що поверталися у нічний час. Вважалося, що добрі господарі мають на великі свята обов'язково привітати своїх працівників невеликою грошовою винагородою, яка теж ставала регулярним і суттєвим доповненням доходу служниці. Таким чином, економічно, молоді хатні робітниці у великих містах знаходилися в кращому становищі ніж інші жінки. Однак, все має свою ціну. Грошова винагорода робила молодих служниць більш залежними від своїх господарів, адже знайти хороше місце з хорошими умовами проживання та харчування було теж непросто.

В 1931 р. місцеві осередки профспілки працівників домашнього господарства звітували про соціальний стан наймачів хатніх робітниць. Ці данні є неповними й іноді фрагментарними – вони не відображають реальну картину у великих містах та фіксують тільки тих дівчат, що працювали легально, по договору. Отже, згідно цих звітів найбільше наймали хатніх робітниць радянські службовці. В невеличких містах, таких як Золотоноша, Лебедин, Проскурів майже усі хатні робітниці працювали у службовців. В Полтаві з зареєстрованих 505 робітниць у службовців працювало – 360, у робітників – 84, кустарів – 14, студентів – 14, військових – 16, вільних професій – 2, інших – 2 [1, арк. 13]. У Вінниці з 230 зареєстрованих дівчат у службовців працювало 209, у робітників 16, у кустарів – 4, у нетрудових – 4 [1, арк. 13]. В Дніпрі (колишній Катеринослав) з 525 хатніх робітниць у службовців працювало – 375, у робітників – 110, у нетрудових – 12, у кустарів – 28. [1, арк. 24] У Києві, згідно неповних даних теж найбільше служанок працювало саме у службовців, а на другому місці знаходилися кустарі та, так звані, нетрудові елементи. Загалом, можна цілком впевнено стверджувати, що головним наймачем домашньої додаткової праці виступали радянські чиновники. Доволі великий відсоток серед людей, що користувалися послугами домашніх помічників були робітники.

В першій половині 1930-х років офіційно чисельність прислуги в містах скорочувалася. Що ж стало головною причиною цього процесу? В першу чергу наймачі, а серед них було багато людей із середнім та навіть невеликим достатком, тепер просто не могли собі дозволити утримувати помічницю. Сильно звузилися два головних стимули у праці хатньої робітниці – безкоштовне житло та харчі. В умовах страшної кризи радянської економіки перших п'ятирічок різко погіршилися житлові умови городян. В деяких містах на одну особу в середньому припадало до 3 метрів квадратних. Утримувати в таких умовах ще й служницю було просто фізично важко. По-друге, різко виросли ціни на продукти, а городяни ледь виживали за рахунок нужденних пайків. Багато жінок були змушені йти на виробництво лише для того, щоб отримати робітничий пайок або талони на харчування у заводській їдальні. Дітей були змушені віддавати у дитячі заклади, де вони також отримували нужденні обіди.

Поступово чисельність хатніх робітниць та власне і сама професія зходила на нівець. Представники радянської верхівки все ще утримували зазвичай одну служницю, у функції якої входило обов'язкове прибирання оселі та приготування їжі. В "елітних" будинках для радянської верхівки архітектори проектували біля кухні невеличку комірчину, без вікна, в якій і мешкала хатня робітниця. Інститут домашньої прислуги перестав виконувати роль міграційного каналу, оскільки потрапити у велике місто, де якраз і був сталий попит на подібні послуги, було вже складно, особливо після запровадження паспортної системи. Молоді дівчата які намагалися вирватися із села могли завербуватися на численні новобудови, що було набагато легше ніж влаштуватися на хороше місце. Таким чином, погіршення економічної ситуації в Україні на зламі 1920-30-х років призвело до різкого скорочення на ринку праці домашніх робітників. Відмова від додаткових помічників в домашньому господарстві призвела до загального погіршення побутового забезпечення городян, спрощення їхнього стилю життя та зниження рівня життя загалом.

Список використаних джерел:

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ, ф. 2703, оп. 1, спр. 94.
2. Там само, ф. 2703, оп. 1, спр. 30.
3. Там само, ф. 2623, оп. 1 спр. 2654.
4. Борисенко М. Житло та побут міського населення України у 20-30-х роках ХХ ст. / М. Борисенко – К.: Стилос, 2009. – 357 с.
5. Київ та його околиці в історії та пам'ятках / під ред М. Грушевського. – К.: Державне видавництво України, 1926. – 476 с.
6. Клоц А. "Светлый путь": институт домашних работниц как миграционный канал и механизм социальной мобильности эпохи сталинизма / А. Клоц // Новое литературное обозрение. – 2012. – № 5 (117). – С. 40-52.
7. Коляструк О. Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки: повсякденне життя. / О. Кляструк – Харків: Раритети України, 2010. – 386 с.
8. Кузьменко М. Заробітна плата та засоби існування педагогів загальноосвітньої школи радянської України у 1920-1930-х рр. / М. Кузьменко // Схід. – 2004. – № 1. – С. 29-34.
9. Любавський Р. Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-ті – на початку 1930-х років. / Р. Любавський – Х.: Раритети України, 2016. – 226 с.
10. Мовчан О. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. / О. Мовчан. – К: Інститут історії України НАН України, 2011 – 312 с.
11. М.Б. Из итогов переписи населения городов Харьковской губернии // Статистика труда на Украине. – 1924. – № 2. – С. 1-5.
12. Підсумки обліку міської людності УСРР 1931 року. – Х.: Народне господарство та облік, 1933. – 211 с.
13. Показатель бюджета рабочего будет исчисляться по-новому // Киевский Пролетарий – 1927. – № 54. – 6 марта.
14. Ривош Я.В. Время и вещи. Очерки по истории материальной культуры в России в начале XX века / Я. Ривош – М.: Искусство, 1990. – 303 с.
15. Рябченко О. Студенти радянської України 1920-1930-років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації / О. Рябченко – Х.: ХНАМГ, 2012. – 456 с.
16. Турченко Ф. Основні зміни в соціально-класовій структурі населення України в 20-ті роки / Ф. Турченко // Вісник Харківського університету . – 1976. – № 145. – С. 68-74.
17. Хоменко А.П. Семья и воспроизводство населения (избранные произведения) / А. Хоменко – М.: Статистика, 1980. – 223 с.
18. Юхнева Е.Д. Жилище как элемент бытовой культуры городского населения (на материалах Петербурга конца XIX века): дисс. … канд. ист. наук: 07.00.02 – отечественная история / Юхнева Екатерина Даниловна; Санкт-Петербургский Институт истории РАН. – СПб., 2004. – 267 с.

References:

1. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy, Kyiv, fond 2703, opys 1, spava 94.
2. Ibid, fond 2703, opys 1, sprava 30.
3. Ibid, fond 2623, opys 1, sprava 2654.
4. BORYSENKO, M (2009) *Zhytlo ta pobut miskoho naselennia Ukrainy u 20-30-kh rokax XX st.* Kyiv: Stylos.
5. HRUSHEVSKYI, M. (ed.) (1926) *Kyiv ta yoho okolytsi v istorii ta pamiatkakh*. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy.
6. KLOTS, A. (2012) "Svetlyj put'": institut domashnikh rabotnits kak migratsionnyj kanal i mekhanizm sotsial'noj mobil'nosti epokhi stalinizma. *Novoe literaturnoe obozrenie*. 117, pp. 40-52
7. KOLIASTRUK, O. (2010) *Intelihentsiia USRR u 1920-ti roky: povsiakdenne zhyttia*. Kharkiv: Rarytety Ukrainy.
8. KUZMENKO, M. (2004). Zarobitna plata ta zasoby isnuvannia pedahohiv zahalnoosvitnoi shkoly radianskoi Ukrainy u 1920-1930-kh rr. *Skhid.* 1, pp. 29-34.
9. LUIBAVSKYI, R. (2016) *Povsiakdenne zhyttia robitnykiv Kharkova v 1920-ti – na pochatku 1930-kh rokiv*. Kharkiv: Rarytety Ukrainy.
10. MOVCHAN, O. (2011) *Povsiakdenne zhyttia robitnykiv USRR. 1920-ti rr.* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.
11. M. B. (1924) Iz itogov perepisi naseleniya gorodov Khar'kovskoj gubernii. *Statistika truda na Ukraine*. 2, pp. 1-5.
12. ANON (1933) *Pidsumky obliku miskoi liudnosti USRR 1931 roku*. Kharkiv: Narodne hospodarstvo ta oblik.
13. ANON (1927) Pokazatel' byudzheta rabochego budet ischislyat'sya po-novomu. *Kievskij Proletarij*. 54, 6 March.
14. RIVOSH, Ya. V. (1990) *Vremya i veshhi. Ocherki po istorii material'noj kul'tury v Rossii v nachale XX veka*. Moscow: Iskusstvo.
15. RYABCHENKO, O. (2012) *Studenty radianskoi Ukrainy 1920-1930-rokiv: praktyky povsiakdennosti ta konflikty identyfikatsii.* Kharkiv: KhNAMH.
16. TURCHENKO, F. (1976) Osnovni zminy v sotsial'no-klasovii strukturi naselennia Ukrainy v 20-ti roky. *Visnyk Kharkivskoho universytetu*. 145, pp. 68-74.
17. KHOMENKO, A. P. (1980) *Sem'ya i vosproizvodstvo naseleniya (izbrannye proyzvedeniya)*. Moscow: Statistika
18. YUHNEVA, E. D. (2004) *Zhilishhe kak element bytovoj kul'tury gorodskogo naseleniya (na materialakh Peterburga kontsa XIX veka).* Unpublished thesis. Sankt-Peterburgskij Institut istorii RAN. Saint Petersburg.

Надійшла до редколегії 26.04.17

M. Borysenko, Dr. habil. (History), prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

HOME WOKERS IN SOVIET UKRAINE AT 20-30 YEARS OF XX CENTURY

The article is considered the home workers as separated social class in first in Ukrainian history. This research is based on the using of new archival documents and the results of census 1920-1930 years. The author argues that the number and condition of workers in Ukraine is depended on many factors, among of it's the low level of development home appliances and urban infrastructure, economic instability, dwelling overcrowding and suppressed status of women in the USSR. In the article reveals the economic position of these social groups on the basis of archival documents. The author proves that the salary played a secondary role. The most important part of the income of the young maid was not cash – but housing, food and clothing. The numerous of this social group depended on opportunity employers provide favorable conditions. The main reason for reduce of home working market was economic crisis covered in the Soviet Ukraine which began in industrialization and collectivization.

Keywords: wage labor, domestic servant, maid, home workers, dwelling.

УДК 930. 9 (477.82): 943.8.081
https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.133.2.02

О. Волонтир, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНА ОСВІТА У ВОЛИНСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ ЗА ЧАСІВ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

У статті досліджуються головні тенденції розвитку професійно-технічної освіти у Другій Речі Посполитій. Розглянуто причини, що спонукали польський уряд не залишати поза увагою цю сферу та водночас розпочати її реформування. Виявлено особливості нормативно-правової бази та регуляторних актів щодо професійної та технічної освіти у 1920-х і 1930-х рр. Проаналізовано структуру, особливості функціонування спеціалізованих навчальних закладів, а також показано навчальний процес, основні мотиви викладання та стан підготовки викладацького складу відповідно. Висвітлено головний зміст політики польського уряду на Волині міжвоєнного періоду стосовно професійно-технічного навчання. Розкрито роль освітньої реформи 1932 р. у створенні комплексної системи професійної та технічної освіти в тогочасній польській країні. З'ясовано місце професійної школи в освітній системі Другої Речі Посполитої. Виявлено регіональні особливості та значимість професійної освіти для культурно-освітнього розвитку місцевого населення. Виділено напрями професійної освіти та зроблено спробу дослідження спрямованості змісту виховного процесу в навчальних закладах такого типу на території Волинського воєводства.

Ключові слова: професійно-технічна освіта, Друга Річ Посполита, Волинське воєводство.

Євроінтеграційний курс України ставить нові завдання щодо побудови демократичної економічно розвиненої держави та її виходу на ринок ЄС. Це неможливо здійснити без введення нових стандартів підготовки та перепідготовки кадрів у різних галузях народного господарства, а також широкої низки інших кроків щодо реформування усієї системи національної професійно-технічної освіти. Для здійснення цього завдання важливим є вивчення досвіду інших країн світу, особливий інтерес серед яких становить сусід України – Польща.

Актуальність дослідження зумовлена також недостатнім розкриттям даної проблематики у вітчизняній історіографії. Різним аспектам освітнього процесу на теренах Волинського воєводства присвячені окремі роботи Л.Алексеєвець, А.Венгер, О.Цимбалюк, В.Гулай, В.Панасюк. Одним з найвідоміших сучасних дослідників історії міжвоєнного періоду є Ю. Крамар, який ґрунтовно дослідив проблеми початкової та шкільної освіти у регіоні.

Становлення та розвиток професійного шкільництва на території Волинського воєводства у період Другої Речі Посполитої, його структуру та особливості дослідила В. Доброчинська у науковій статті "Професійне шкільництво Західної Волині (1921–1939)" [14, с.123-129]. Намагаючись розкрити досить складну та малодосліджену тему, авторка приділила головну увагу державній політиці Польської держави в галузі освіти. На наш погляд, хоча у даній роботі зроблені цілком обґрунтовані висновки, наведено недостатньо конкретних прикладів роботи професійних навчальних закладів у регіоні, що вказує на недостатнє використання статистичній інформації. Загалом можна констатувати існування наукової прогалини у дослідженнях професійно-технічної освіти на теренах Волинського воєводства. Її заповнення є завданням даного наукового дослідження.

Після закінчення Першої світової війни перед Польською державою надзвичайно гостро постало питання відбудови економіки. У 1919 р. виробництво промислової продукції склало лише 30% від рівня 1913 р., а в деяких галузях спад виробництва був катастрофічним (зокрема це стосується металургії, в якій цей показник ледве досягнув 10–12%) [2, с. 408]. З території держави було евакуйовано багато людських ресурсів, розграбовано або вивезено устаткування, майно. Тому стратегічним завданням уряду у сфері економіки стало відродження інфраструктури, промислових потужностей, сільського господарства та налагодження побуту пересічних громадян. Виконання цього завдання поставило на порядок дня завдання кадрового забезпечення, що актуалізувало розвиток у Другій Речі Посполитій системи технічної та професійної освіти.

Акумуляція зусиль щодо її пропаганди обумовлювалася необхідністю сформулювати в суспільстві не лише абстрактне розуміння проблеми, а й отримати відгук молодого покоління, який би відповідав стратегічним потребам розвитку Польської держави. Відповідно Міністерство релігійних віросповідань та народної освіти розгорнуло широку інформаційну компанію, спрямовану на переконання суспільства, переважно середнього класу, в престижності технічних професій та доцільності вступу молоді до навчальних закладів професійного спрямування. Основна мотивація ґрунтувалася на тому, що професії, пов'язані зі сферою сільського господарства, торгівлею та промисловістю користуються надзвичайним попитом [13, с. 117], тому здобуття цих знань у системі професійної та технічної освіти відкриває перед молоддю широкі перспективи.

Першим завданням, що постало на шляху розвитку системи професійно-технічної освіти у Польській державі у повоєнний час, стало якісне планування системи фахового шкільництва, адже створення навчальних осередків вимагало врахування специфіки та потреб регіонів Речі Посполитої, забезпечення їх фахівцями різних профілів. Це обумовлювало головну спеціалізацію закладів професійно-технічного навчання, які розділялися на ремісничо-промислові, адміністративно-торговельні, сільськогосподарські, комунікаційні та з ведення домашнього господарства.

Водночас у 1920-х рр. державному регулюванню професійно-технічного шкільництва були присвячені лише кілька окремих законодавчих актів, серед яких варто виділити "Закон про народні сільськогосподарські школи" від 9 липня 1920 р. [9], "Закон про додаток до промислового податку" від 1923 р., що надав ширші фінансові можливості для створення професійних шкіл [10], та "Закон про охорону праці жінок і малолітніх" від 1924 р. [11], який регулював можливості вступу молоді до підготовчих шкіл професійного спрямування. Також варто вказати на закон "Про устрій шкільництва", прийнятий у 1919 р., ст.27 якого проголошувала встановлення на території Другої Речі Посполитої фахових шкіл засадничого типу, які повинні були надавати спеціалізовану теоретичну і практичну підготовку [6, с. 42]. У цілому ж, розвиток технічних шкіл до реформи 1932 р. характеризувався великою хаотичністю і спирався в основному на приватну та громадську ініціативу.

За формою власності професійні школи, що діяли у Другій Речі Посполитій, зокрема на теренах Волинського воєводства, можна розділити на державні, приватні та органів самоврядування. За структурою навчального процесу ці заклади були розподілені на три рівні: пер-

© Волонтир О., 2017

ший – фахові школи нижчого рівня, другий – гімназії та ліцеї, третій – спеціальні курси [4, с. 140].

Вирішальна роль у навчанні предметів технічної освіти відводилась викладачам. На позитивну оцінку заслуговують вимоги, що до них висувались. Так, окрім наявності диплома про вищу технічну освіту, претенденти на посади викладачів повинні були мати педагогічні здібності та практичний досвід. Натомість навчальні програми для технічних закладів освіти усіх рівнів були складені за принципом поєднання теоретичних занять з виробничою практикою та широким використанням наочних засобів. Усі підручники та навчальні посібники відповідним чином мали бути ілюстровані.

У професійних школах, окрім технічного навчання, велика увага приділялась загальноосвітнім дисциплінам, які були розподілені на дві групи. До першої групи відносили предмети, тісно пов'язані з фаховою підготовкою, а саме: математика, фізика, хімія, креслення. Друга група предметів сприяла розумовому, моральному та фізичному розвитку учнів. Вона складалася з таких дисциплін, як релігія, польська мова, історія, наука про громадянство, наука про Польщу, загальна і фахова гігієна, гімнастика, підготовка до військової служби. При більшості технічних шкіл діяли також підготовчі класи для кандидатів з меншим рівнем підготовки [4, с. 146]. Водночас викладання у професійних та технічних закладах здійснювалося лише польською мовою.

Як у багатьох європейських країнах, у Польській державі існували професійні школи як для чоловіків, так і для жінок, у яких здобувалися традиційні для цих груп населення професії. Серед жіночих професійних шкіл, що існували на теренах Другої Речі Посполитої у 1920-х рр., дослідники виділяють: 3-річні жіночі промислово-торговельні школи для випускників 7-го класу початкової школи або 4-го класу середньої загальноосвітньої школи; 3-річні жіночі промислові школи для дівчат зі свідоцтвом про закінчення 5-го класу початкової школи; господарчі школи (школи домашнього господарства) і семінарії для вчительок професійних і господарчих шкіл [3, с. 99].

Важливою групою підготовки фахових спеціалістів на теренах Волинського воєводства було торгівельне шкільництво, яке, як зазначає В. Ямрожек, було розподілене на 2 групи: купецьке та адміністративно-торговельне [3, с. 100]. Спеціалізація першого типу готувала молодь до ведення торгівлі, комерційної справи, роботи в кооперативах. Такі школи були чоловічі, жіночі та змішані. Навчання в купецьких гімназіях тривало 3-4 роки. Зокрема, трирічні гімназії надавали загальну купецьку освіту переважно для працівників роздрібної торгівлі, четвертий рік навчання передбачав більш вузьку спеціалізацію.

За даними Ю. Крамара, протягом міжвоєнного періоду на Західній Волині професійну підготовку забезпечували державні навчальні заклади: жіноча кравецька гімназія в Луцьку (24 вчителі), будівельно-ремісничa школа у Кременці (12 учителів), механічна гімназія (28 учителів) і школа землемірів та дорожніх техніків у Ковелі тощо [15, с. 75].

Серед приватних навчальних осередків найбільшою популярністю серед молоді користувалися купецька гімназія в Дубно, ремісничо-промислова школа в Острозі, столярські школи Сарн та Костополя, а також кравецька школа в Сарнах [15, с. 75].

Крім "довгострокового" навчання, для отримання професійних знань у волинських містах відкривалися короткотермінові курси, які забезпечували слухачів необхідними теоретичними знаннями з фахової справи. У 1920-х рр. такі курси діяли у Луцьку (кравецькі, швацькі, ведення домашнього господарства, мулярські); Володимирі, Острозі, Вишнівці (столярські, ковальські); Здолбунові (ковальські, слюсарські). За декілька місяців учні здобували ремісничу спеціальність і могли після закінчення цих курсів одразу працювати за фахом. З основами банківської справи, діловодства, торгівлі знайомилися у фахових школах найбільших міст Рівного, Луцька та Ковеля [15, с. 75].

Представники освітнього керівництва усвідомлювали, що одним із шляхів відновлення польської державності було прийняття програми індустріального розвитку країни, ключовим питанням якої стало забезпечення висококваліфікованими технічними кадрами. Складність цього завдання можна уявити, якщо взяти до уваги результати перепису населення Другої Речі Посполитої у 1921 р. Згідно з ним, серед населення віком від десяти років 33,1% були взагалі неписьменними [7, с. 18]. Така ситуація обумовила появу розуміння у провладних колах необхідності якісного підвищення рівня загальної освіти, у тому числі, і як запоруки налагодження системи професійної освіти.

Варто вказати на ще одну причину, що спонукала польський уряд до розвитку якісної професійної та технічної освіти. На наш погляд, важливим фактором стало прагнення подолати диспропорції соціально-економічного розвитку, що виникли внаслідок перебування у попередній період кількох регіонів Другої Речі Посполитої у складі Німецької, Російської та Австро-Угорської імперій. Цьому мала сприяти уніфікація стандартів отримання фахової освіти.

На початку 1930-х рр. таку освітню політику було продовжено, що вказує на спадкоємність підходу урядів Речі Посполитої до розв'язання даної проблеми. У цей період спостерігається тенденція до створення цілісної системи шкільної професійної освіти. Реформа середньої освіти, що відбулась у 1932 р., докорінно реорганізувала фахове шкільництво. Водночас вона інтегрувала професійну освіту до системи середньої освіти, що сприяло підвищенню її авторитету та збільшення кількості абітурієнтів у відповідних навчальних закладах.

На велику увагу, приділену в Законі 1932 р. професійній освіті, вказує кількість статей, що її регламентують (статті 24-35). Як свідчить аналіз цього документу, уряд поставив мету "підготувати кваліфікованих професійних працівників для господарського життя через теоретичне і практичне професійне навчання з врахуванням політичної сфери освіти та через суспільно-громадянське виховання" [12].

Структура системи професійної освіти була достатньо розгалуженою і складалася з курсів та професійних шкіл, які, в свою чергу, розподілялись на "школи, що доучують", школи фундаментального типу та школи професійного пристосовування [11]. "Школи, що доучують" передусім були призначені для молоді, яка вже працювала, але мусила отримати середню освіту через її обов'язковість. Навчальна програма таких шкіл була розрахована на три роки і передбачала поглиблення професійної, практичної і теоретичної освіти для учнів цієї категорії. Їх випускники отримували знання, що давали середні навчальні заклади, а також фахову спеціалізацію.

Згідно до закону 1932 р. професійні школи фундаментального типу розділялися на три ступені: нижчий, гімназійний і ліцейний. Школи нижчого ступеня мали навчальну програму, яка була розрахована на 2-3 роки і спиралася на програму першої ланки загальної школи. До них могли вступати діти, що досягли 13-річного віку і закінчили найнижчій ступінь загальної школи. Двох- та чотирирічні школи гімназійного типу працювали згідно до програм другого або третього ступеня загальної школи. Нижню вікову межу кандидатів на вступ до цих шкіл повинен був визначати міністр, однак вона не могла бути нижча ніж 13 років [12]. Двох- та трирічні школи ліцейного типу, які закінчували у віці 16 років, здійснювали навчання на основі програми загальноосвітніх гімназій. Випуски цих шкіл отримували право вступу до

вищих навчальних закладів. Річні школи професійного вдосконалення були призначені для випускників шкіл усіх ступенів і де-факто виступали аналогом сучасних курсів підвищення кваліфікації.

Кількаступенева шкільна професійна освіта взаємодіяла, перш за все, зі школами 1-го і 2-го ступеня. Через те, що професійні школи ліцейного типу використовували передусім програми загальноосвітніх гімназій, вступ до них був недоступний для випускників загальної школи 3-го ступеня і нижчих професійних шкіл. На практиці випускники вищезазначених закладів не могли скласти іспит за програмою цих шкіл, тому що програма загальноосвітньої гімназії була ширша від програми професійної гімназії і для того, щоб її опанувати, потрібна була додаткова підготовка.

Підкреслимо, що надання за вказаним вище законом 1932 р. професійним школам назви гімназії чи ліцею мало величезне значення для підняття авторитету цих навчальних закладів, адже до реформи існуючі середні професійні школи були гіршого ґатунку та не користувались довірою суспільства. Опора цих шкіл ліцейного типу на програми загальноосвітніх гімназій, продовження терміну навчання до 12-13 років, підвищення віку вступників до гімназій і професійний ліцеїв – це все забезпечувало вищезгаданим школам більш високий освітній рівень.

Незважаючи на те, що закон 1932 р. визначав привілеї, надані середнім загальноосвітнім школам, нами встановлено часткове вирівнювання з ними в правах професійних шкіл гімназійного і ліцейного типу, випускники яких отримували право вступу до вищих навчальних закладів, що відповідали напрямам їхньої спеціалізації.

Загалом реформа 1932 р. значно покращила стан професійної освіти Другої Речі Посполитої порівняно із початком та серединою 1920-х рр. Передусім це сталось через унормування функціонування середніх навчальних закладів із професійною підготовкою, інтеграцію у загальнопольську систему початкового та середнього шкільництва та підвищення їх освітнього рівня за рахунок імплементації програм загальноосвітніх ліцеїв та гімназій із збереженням певного професійного спрямування.

Підготовка вчителів спеціалізованих предметів у професійних школах відрізнялася і залежала від типу і ступеня школи. Професійні школи ліцейного типу отримали право на підготовку вчителів для "шкіл, що доучували" та шкіл нижчого ступеня, а вищі навчальні заклади – право на підготовку вчителів для шкіл гімназійного та ліцейного типу [3, с. 104]. Підготовку інструкторів з певного фаху було передано школам гімназійного ступеню. Підготовка вчителів, які викладали "практичну науку" у професійних школах всіх типів і ступенів, повинна була відбуватися в установах, визначених наказом Міністра релігійних визнань і публічної освіти. Здобуття педагогічної освіти відбувалось на спеціальних педагогічних курсах. Таким чином, викладачі цих закладів отримували комплексну освіту, яка дозволяла їм фахово та на високому рівні викладати свої предмети.

Зазначимо, що ці заходи значно підвищили фаховий рівень вищезазначених вчителів порівняно із ситуацією початку 1920-х рр. Крім того, було унормовано та законодавчо затверджено необхідні рівні підготовки педагогів для професійних шкіл різного типу.

Можна зробити висновок, що після запровадження законодавчих змін система професійної освіти Другої Речі Посполитої отримала нову структуру, за якою фахові заклади поділялися на чотири ступені. Професійні школи нижчого рівня мали дво – або трирічний термін навчання, яке було орієнтовано виключно на виробничу діяльність. Набір учнів у них здійснювався на базі загальноосвітньої початкової школи першого ступеню. Наступною ланкою фахового шкільництва вважалися професійні гімназії, які за своїм рівнем та статусом відповідали загальноосвітнім гімназіям. Термін навчання у цих закладах становив два-три або чотири роки. За цей період здійснювалася базова теоретична та практична підготовка. У професійних ліцеях готували молодь до вступу у вищі технічні навчальні заклади.

У загальному вигляді система професійної освіти мала наступну структуру:

1) професійні школи нижчого рівня (дво- або трирічний термін навчання, орієнтовані виключно на виробничу діяльність);

2) професійні гімназії (дво-, три- або чотирирічний термін навчання, базова теоретична та практична підготовка);

3) професійні ліцеї (дво- або трирічний термін навчання, підготовка до вступу до вищих технічних навчальних закладів);

4) вищі технічні навчальні заклади (фундаментальна теоретична та практична підготовка, повна вища технічна освіта).

Станом на 1928-1929 рр. на Західній Волині функціонувало 27 фахових шкіл, в яких навчалось 1777 учнів [5, с. 175]. У 1933 р. на Волині діяло лише 2 державні фахові школи нижчого рівня і 14 приватних шкіл нижчого рівня [5, с. 178]. Із середніх фахових шкіл 1 була державною, 5 – приватними.

Після реформи освіти 1932 р. на Волині спостерігалася тенденція до зростання чисельності фахових шкіл. Так у 1936–1937 рр. у воєводстві діяло вже 35 професійних навчальних осередків: 26 шкіл та 9 курсів [15, с. 176].

На основі вищезгаданих статистичних даних робимо висновок про успішність реформ 1932 р. у галузі професійної освіти та про поступове досягнення мети уряду Польської держави щодо забезпечення промисловості та сільського господарства країни необхідними кадрами.

Наголосимо, що зміни у реформуванні фахового шкільництва зачепили середні школи, що мали сільськогосподарську спеціалізацію. Аграрно-промисловий комплекс залишався одним з найважливіших напрямків економіки Волинського регіону, тому тут гостро відчувалася потреба у забезпеченні цієї галузі кваліфікованими працівниками. Відповідно керівництво Волинського воєводства приділило значну увагу поширенню позашкільної освіти серед селян та відкриттю сільськогосподарських шкіл. Здебільшого це відбувалося на різноманітних курсах, конкурсах, де учасники демонстрували теоретичні та практичні знання з ведення сільського господарства і ділилися ними з присутніми.

Маємо констатувати, що починаючи з середини 1930-х рр., польський уряд заборонив відкривати на території Західної України не лише державні, а й приватні фахові школи з українською мовою навчання, що давало чергову можливість польському уряду обмежити кількість кваліфікованих українських спеціалістів [8, с. 145]. Це фактично ставило у нерівне положення представників етнічних меншин та польське населення регіону.

Список використанних джерел

1. Dziennik ustaw RP. – 1919. – № 14. – Poz. 146 i 147. – S. 192.

2. Drozdowski M.M. Gospodarka Drugiej Rzeczypospolitej / M. M. Drozdowski // Polska odrodzona. 1918 – 1939. Państwo. Społeczeństwo. Kultura / red. J. Tomicki. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1982. – S. 408-462.

3. Jamrożek W. Oświata i myśl pedagogiczna w Polsce okresu międzywojennego / W. Jamrożek // Historia wychowania: skrypt dla studentów studiów dziennych i zaocznych / red. J. Hellwig. – Poznań: Eruditus 1994. – S. 91-105.

4. Mauersberg S. Projekty reform szkolnych / S. Mauersberg // Historia wychowania: wiek XX / red. J. Miąso. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1981. – T. I. – S. 139-156.

5. Mędrzecki W. Województwo Wołyńskie. 1921 – 1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych / W. Mędrzecki. – Wrocław: Ossolineum, 1988. – 203 s.

6. Pęcherski M. Organizacja oświaty w Polsce w latach 1917 – 1977 / M. Pęcherski, M. Świątek. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1978. – 142 s.

7. Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 wrzesnia 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. − Warszawa : Nakładem Głównego urzędu statystycznego, 1926. − T. XXIII. – S. 18.

8. Syrnyk M. Ukraińcy w Polsce 1918 – 1939. Oświata i szkolnictwo / M. Syrnyk. – Wrocław : Krynica desing studio, 1996. –186 s.

9. Ustawa z dnia 9 lipca 1920 r. o ludowych szkołach rolniczych. // Dziennik Ustaw RP. – 1920. – № 63.

10. Ustawa z dnia 9 lipca 1924 r. o rozciągnięciu mocy obowiązującej: a) ustawy z dnia 14 maja 1923 r. w przedmiocie państwowego podatku przemysłowego i b) ustawy z dnia 16 lipca 1920 r. o opłacie stemplowej od sprzedaży przedmiotów zbytku na górnośląską część województwa śląskiego. – Режим доступу: http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19240690670. – Назва з екрану. – Дата звернення: 06.03.2017.

11. Ustawa z dnia 2 lipca 1924 r. w przedmiocie pracy młodocianych i kobiet. – Режим доступу: http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19240650636. – Назва з екрану. – Дата звернення: 06.03.2017.

12. Ustawa z dnia 11 marca 1932 r. o ustroju szkolnictwa. – Режим доступу: http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19320380389. – Назва з екрану. – Дата звернення: 06.03.2017.

13. Алексієвець Л. Освітній чинник у контексті польського національно-державного відродження 1918 – 1926 / Л. М. Алексієвець // Україна – Європа – Світ. – 2011. – Вип. 8. – С. 115-119.

14. Доброчинська В. Професійне шкільництво Західної Волині (1921 – 1939) / В. Доброчинська // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – 2008. – Вип. 14. – С. 123-129.

15. Крамар Ю.В. Шкільна освіта на Волині у міжвоєнний період (1919 – 1939 рр.) / Ю. Крамар // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Серія: історичні науки. – 2010. – Вип. 1. – С. 72-77.

References

1. Dziennik ustaw RP, 1919, *14*, Poz. 146 i 147, 192.

2. DROZDOWSKI, M. M. (1982) Gospodarka Drugiej Rzeczypospolitej. In: J. Tomicki (ed.) *Polska odrodzona. 1918 – 1939. Państwo. Społeczeństwo. Kultura*. Warszawa: Wiedza Powszechna, pp. 408-462.

3. JAMROŻEK, W. (1994) Oświata i myśl pedagogiczna w Polsce okresu międzywojennego. In: J. Hellwig (ed.) *Historia wychowania: skrypt dla studentów studiów dziennych i zaocznych*. Poznań: Eruditus, pp 91-105.

4. MAUERSBERG, S. (1981) Projekty reform szkolnych, In: J. Miąso (ed.) *Historia wychowania: wiek XX*. Vol. I. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, pp. 139-156.

5. MĘDRZECKI, W. (1988) *Województwo Wołyńskie. 1921 – 1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych*. Wrocław: Ossolineum.

6. PĘCHERSKI, M., ŚWIĄTEK, M. (1978) *Organizacja oświaty w Polsce w latach 1917 – 1977*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

7. ANON (1926) *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 wrzesnia 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie*. Vol. XXIII. Warszawa: Nakładem Głównego urzędu statystycznego, p. 18.

8. SYRNYK, M. (1996) Ukraińcy w Polsce 1918 – 1939. Oświata i szkolnictwo. Wrocław: Krynica desing studio.

9. Ustawa z dnia 9 lipca 1920 r. o ludowych szkołach rolniczych (1920). Dziennik Ustaw RP, *63*.

10. Ustawa z dnia 9 lipca 1924 r. o rozciągnięciu mocy obowiązującej: a) ustawy z dnia 14 maja 1923 r. w przedmiocie państwowego podatku przemysłowego i b) ustawy z dnia 16 lipca 1920 r. o opłacie stemplowej od sprzedaży przedmiotów zbytku na górnośląską część województwa śląskiego. [Online]. Available from: http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19240690670. [Accessed: 6 March 2017].

11. Ustawa z dnia 2 lipca 1924 r. w przedmiocie pracy młodocianych i kobiet [Online]. Available from: http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19240650636. [Accessed: 6 March 2017].

12. Ustawa z dnia 11 marca 1932 r. o ustroju szkolnictwa. [Online]. Available from: http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19320380389. [Accessed: 6 March 2017].

13. ALEKSIIEVETS, L. (2011) Osvitnii chynnyk u konteksti polskoho natsionalno-derzhavnoho vidrodzhennia 1918 – 1926. *Ukraina – Yevropa – Svit*. 8, 115-119.

14. DOBROCHYNSKA, V. (2008) Profesiine skilnytstvo Zakhidnoi Volyni (1921 – 1939). *Aktualni problemy vitchyznianoi ta vsesvitnoi istorii*. 14, pp.123-129.

15. KRAMAE, Yu. V. (2010) Shkilna osvita na Volyni u mizhvoiennyi period (1919 – 1939 pp.). Naukovyi visnyk Volynskoho derzhavnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Seriia: Istorychni nauky. 1, pp. 72-77.

Надійшла до редколегії 21.03.17

O. Volontyr, Ph.D. student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

VOCATIONAL EDUCATION IN VOLYN PROVINCE DURING THE SECOND POLISH REPUBLIC

The article studies the main trends in the development of vocational education in the Second Polish republic. The reasons that prompted the Polish government not to ignore this sphere and simultaneously start its reforming are considered. The peculiarities of the regulatory framework and regulatory acts on professional and technical education in the 1920s and 1930s were revealed. The structure, peculiarities of the functioning of specialized educational institutions, as well as the educational process, the main motives of teaching and the training of the teaching staff, are analyzed, respectively. The main content of the policy of the Polish government in Volyn of the interwar period regarding the vocational training is highlighted. The role of the educational reform of 1932 in the creation of an integrated system of vocational and technical education in the then Polish country was revealed. The place of the professional school in the educational system of the Second Polish republic has been clarified. The regional peculiarities and significance of professional education of cultural and educational development of local population are revealed. Areas of vocational education are highlighted and an attempt is made to study the direction of the content of the educational process in educational institutions of this type in the territory of the Volyn province.

Keywords: vocational education, the Second Polish republic, Volyn province.

УДК 930(477): 336.74:33.021.8 "1922/1924"
https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.133.2.03

А. Демещук, студент
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

РЕСПУБЛІКА СЕРБСЬКА КРАЙНА: ВІД СТАНОВЛЕННЯ ДО ПАДІННЯ

У статті аналізується історичний досвід самопроголошеної Республіки Сербська Крайна, що існувала на території Хорватії в 1991 – 1995рр. Розгляд проводиться в контексті сербсько-хорватського військового протистояння під час Югославської кризи 1990-х рр. Аналізуються передумови та хід сербської сецесії зі складу Республіки Хорватія. Розглядаються наступні аспекти історії Республіки Сербська Крайна: державно-політичний розвиток, внутрішньополітична боротьба та зовнішні відносини, соціально-економічна сфера, культурно-освітня політика та військове будівництво. Коротко характеризується перебіг військового розгрому цієї самопроголошеної республіки Хорватією, причини сербської поразки та її безпосередні наслідки. На основі проаналізованого матеріалу окреслюються відповідні висновки про досвід державного будівництва хорватських сербів, а також про їх основні проблеми й протиріччя. До написання статті було залучено зокрема сербську та хорватську наукову літературу.

Ключові слова: Сербія, Хорватія, сепаратизм, Крайна, Югославія, Кнін.

Однією з найбільших криз останнього десятиліття XX ст., котра призвела до наймаштабніших конфліктів на території Європи після Другої світової війни, став розпад Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія (СФРЮ). В ході дезінтеграції цієї держави на Балканах з'явились незалежні Словенія, Хорватія, Македонія, Боснія і Герцеговина та Союзна республіка Югославія (в складі Сербії та Чорногорії.). Особливої гостроти конфліктам на землях екс-Югославії надала етноконфесійна строкатість та змішаність населення, яка не співпадала із адміністративними кордонами складових республік СФРЮ.

© Демещук А., 2017

Одним із центральних конфліктів у ході цієї кризи було хорватсько-сербське протистояння, яке хорвати називають Війною за незалежність (хорв. Domovinskirat). Характер, перебіг та особливості цього конфлікту демонструють чимало паралелей із сучасною війною на Сході України, включаючи сепаратистський рух та його зовнішню підтримку. Очевидно, що це зумовлює особливу актуальність даної теми на сьогодні для української історичної науки та й українського суспільства в цілому.

В українській історіографії тема Югославських війн, зокрема й питання війни в Хорватії, є практично не розкритим. Лише за останні кілька років ця тема почала підніматись, головним чином у ЗМІ. Із найбільших загальних робіт варто згадати російські публікації – О. Валецького "Югославская война" [1] та "Падение Республики Сербская Краина" [2], О. Гуськової "История югославского кризиса" [3] а також цілу низку сербських та хорватських публікацій (майже не відомих у нас), котрі зачіпають тему Сербської Крайни [4, 5, 6, 7]. Важливу інформативну роль у висвітленні теми грають мемуари учасників тих подій, особливо В. Кадієвіча [8], Х. Качіча [9]. А тема Сербської Крайни в російській (окрім невеликої вищезгаданої військово-аналітичної роботи О. Валецького), не кажучи вже про українську, історіографіях фактично не висвітлюється. Мабуть це пов'язано не в останню чергу з відносною недавністю цих подій. Отож ця тематика є досить незвіданою й водночас актуальною для України.

Завдання нашої статті полягає в комплексному висвітленні кількарічної історії існування самопроголошеної держави хорватських сербів – Республіки Сербська Крайна (РСК). Це завдання включає наступні цілі: 1) показати передумови й причини становлення РСК; 2) проаналізувати сербську та хорватську політичні позиції в конфлікті; 3) охарактеризувати державно-політичний, соціально-економічний та військовий розвиток РСК у 1991 – 1995 рр.; 4) проаналізувати причини поразки РСК. Отож спробуємо максимально неупереджено розглянути історію Сербської Країни та скласти цілісне уявлення про характер цієї невизнаної республіки.

Республіка Хорватія (РХ) оголосила про свою незалежність та повний вихід зі складу СФРЮ 25 червня 1991 р. одночасно зі Словенією. Це було прямим наслідком національного підйому в Хорватії та дезінтеграційних процесів по всій Югославії, що почалися в 1989 р, та особливо активізувались у 1990 р. після перших багатопартійних виборів, де Хорватська Демократична Співдружність (ХДС) – партія яскравого націоналістичного забарвлення – здобула більшість місць у Саборі (парламенті). Лідер ХДС, а також президент республіки Франьо Туджман не приховував головної мети партії – здобуття державної незалежності Хорватії. Процеси національного хорватського підйому викликали стурбованість та недовіру значної сербської громади республіки, котра, історично проживала компактно в Далмації, Лікі, Кордуні, Банії, Східній та Західній Славонії ще з XVI – XVII ст. (нащадки граничарів, що служили аж до сер. XIX ст. на австрійському Військовому Кордоні) [10, с. 23]. Це пов'язано значною мірою з тим, що місцеві серби мали вкрай негативний досвід переслідувань та знищення з боку хорватських усташів під час Другої світової війни, тому відчували природній страх перед повторенням гонінь з боку новообраної хорватської "націоналістичної" влади. Певні тривожні для сербів прецеденти з боку хорватів мали місце вже з весни 1990 р. [3, с. 147-149]. Відповідно, влітку 1990 р. у сербських районах почались заворушення та масові акції непокори представникам хорватських органів влади, в тому числі конфлікти різного масштабу зі співробітниками республіканського Міністерства внутрішніх справ (так звана "революція колод"). Серби не сприймали "націоналізацію" міліції новою хорватською владою. У грудні того ж року сербські громади проголосили Сербську автономну область Крайна [3, с. 206].

Заради справедливості слід зазначити – сербських національний рух у Крайні першопочатково, до початку 1991 р., не був агресивним та відверто сепаратистським, головною вимогою "країшників" було закріплення сербських прав як другої титульної нації в республіці, а дещо пізніше – національно-культурної автономії. Особливо країнських сербів обурила зміна в новій хорватській Конституції, згідно з якою серби тепер отримали статус національної меншини (раніше ж Соціалістична Республіка Хорватія йменувалась республікою хорватського та сербського народів). Виразним носієм таких поміркованих вимог був Йован Рашковіч, котрий мав найбільший вплив серед сербів Хорватії у 1990 р. [3, с. 139]. Цей місцевий сербський лідер взагалі був дуже мирно налаштований, на відміну від Мілана Бабіча, майбутнього президента РСК, котрий презентував радикальне сербське націоналістичне, четницьке крило в регіоні. Зрештою влітку 1991 р. хорватська влада погодилась на деякі поступки сербському населенню, але було вже занадто пізно й розгортання бойових дій це не спинило [3, с. 136].

Навесні 1991 р. ситуація в Хорватії значно загострилась, при чому це відбувалось під час паралічу й прискорення розвалу федеральних органів влади (тоді ж з'явились перші людські жертви на Плітвіцьких озерах та в Боровому Селі). Югославська народна армія (ЮНА) довгий час займала миротворчу позицію, намагаючись розмежувати ворогуючі сторони – сербських повстанців та новостворену хорватську поліцію. Фактично війна розпочалась одразу після вищезгаданого проголошення Хорватією незалежності [9, с. 142].

Після невдалої спроби ЮНА, як фактично єдиного функціонуючого федерального інституту, в другій половині 1991 р. збройно придушити хорватську щойно проголошену незалежність, котра остаточного краху зазнала після міжнародного визнання суверенітету Республіки Хорватія в січні 1992 р., досить значне (біля 300 тис.) сербське населення Хорватії, котре вже встигло утворити власні політично-адміністративні структури (автономні області),оголосило про свій повний вихід із РХ.19 грудня 1991 р. Скупщина в м. Кніну Далмації біля Задара (фактична столиця "країшників") складом у 200 депутатів прийняла Конституцію та проголосила створення Республіки Сербська Крайна. І з того часу аж до серпня 1995 р. Хорватія мала серйозну проблему із цією самопроголошеною й нелегітимною з її точки зору республікою, котра займала близько 1/3 її сучасної території [1, с. 72].

Тепер з'ясуємо принципові позиції сторін конфлікту.

Аргументація сербської сторони була наступною. Крайна – історично етнічна сербська територія, котру ще з XVI ст. заселяють серби-граничари (своєрідний аналог козаків, котрі несли аж до сер. XIX ст. військову службу на кордоні Австрії з Османською імперією, маючи певні привілеї, власне самоврядування та свободу від податків), а відтак – хорвати жодних прав на ці землі мати не можуть. На думку країнських сербів, із 1990 р. в Хорватії поставав неоусташський рух та неоусташські гасла, а нова хорватська влада не бачила місця в своїй державі для сербів, а тому сербське православне населення Республіки Хорватія – в смертельній небезпеці й мусить захищати своє право на життя. До того ж, негативний досвід Другої світової війни був ще відносно близьким. Після остаточного розриву Хорватією будь-яких зв'язків із СФРЮ (8 жовтня 1991 р.) країнські серби залишили за собою право залишитися в складі

Югославії, вийшовши, в свою чергу, зі складу Хорватії [1, с. 67; 4, с. 195].

Позиція Хорватії була протилежною. Повстання сербів у Хорватії розглядалось Загребом це складова частина реалізації давно спланованого великосербського державного проекту, котрий остаточну ідеологічну інтерпретацію отримав у Меморандумі Сербської академії наук і мистецтв ще в 1986 р. Ніякої загрози сербам у новій, демократичній Республіці Хорватія, на думку хорватської сторони, не було, тому саме серби винні, саме вони порушили мир та спокій в країні, будучи "маріонетками в белградських руках". Безпосередньо Белград та югославська верхівка вважалась розпалювачами війни в Хорватії, головним інструментом котрої, в свою чергу, виступила ЮНА влітку-восени 1991 р. Це було намагання Белграда задушити молоду хорватську демократію.

Також чимало хорватських суспільно-політичних діячів у той час прямо говорили про цивілізаційну боротьбу європейської католицької Хорватії проти сербсько-югославсько-більшовицько-балкансько-візантійського "варварського" натиску [9, с. 302]. Фактично, для Хорватії ця війна стала дійсно боротьбою за незалежність та державний суверенітет. При чому, ця боротьба аж до січня 1992 р. тривала у досить непевних міжнародно-дипломатичних умовах, адже західноєвропейські держави та США поспішали із визнанням нової Республіки Хорватія.

Таким чином, гостро постало наступне питання: "Хто має право на суверенітет – республіка чи етнос?". Першу тезу відстоював Загреб, а другу – країнські серби й Белград.

Отож, осмисливши передумови та історичний контекст утворення РСК, розглянемо тепер практичний досвід державного будівництва країнських сербів.

Головний закон РСК складався із 8 глав та 123 пунктів. Згідно з Конституцією, Республіка Сербська Крайна була проголошена національною державою для представників сербського народу та всіх своїх громадян. Столиця – місто Кнін. Державним гімном став гімн власне Сербії "Боже Правде". Також визначались прапор і герб нової держави. Офіційною мовою визнавалась сербська (в кириличному й латиничному варіантах) [7, с. 277; 4, с. 185].

За влучним висловом О. Валецького, у новоствореній сербській республіці вожді повстання стали своєрідними "князями" звільнених земель, забувши і про ідею, і про народ. Відповідно, РСК перетворилась у "сербську резервацію", і десятки тисяч сербів стали виїжджати з цієї "звільненої" РСК в комуністичну Югославію і на "ворожий" Захід [1, с. 692].

Близько 300 тис. населення РСК "опікували" аж десять політичних партій. Міжпартійна боротьба просто роздирала РСК. В цілому відбувся поділ суспільства на прихильників Мілана Бабіча (націоналісти-четники, національна опозиція Сербії, Чорногорії та РС) та Мілана Мартіча ("державна" лінія, інтереси Слободана Мілошевича). Слободан Мілошевич із Белграду обома вміло маніпулював [1, с. 702; 4, с. 497]. У 1992 р. неугодного С. Мілошевичу Мілана Бабіча в якості очільника замінив Горан Хаджіч. Він добився розколу місцевої правлячої Сербської демократичної партії (СДС) і саме завдяки довірі Мілошевича став президентом РСК. Військовим радником Хаджіча став знаменитий командир "Сербської добровольчої гвардії" Желько Ражнатовіч "Аркан", що зрештою стану справ не поліпшило і РСК гинула в корупції та криміналі. Одночасно продовжувався конфлікт М. Мартіча із М. Бабічем, що інколи виливався у фізичні зіткнення їхніх прихильників. М. Мартіч, як і Г. Хаджіч подавав себе як людину, тісно пов'язану із офіційним Белградом [3, с. 209].

А в 1993 р. в РСК відбулися чергові вибори. Головна боротьба почалась між прочетницьким Бабічем та прокомуністичним Мартічем. Спочатку перемогу здобув Мілан Бабіч, але зненацька було "виявлено" певні фальсифікації й оголошено про перевибори. В цьому другому турі за прямої підтримки С. Мілошевича переміг М. Мартіч (М. Бабіч очолив МЗС та фактично ніякої влади не мав, бо президент РСК особисто контролював усі зовнішні зносини) [3, с. 214].

Очевидно, що міцна й ефективна економіка – запорука сильної держави. Якою ж була ситуація в цій сфері у РСК? Ще в Соціалістичній Республіці Хорватія сербські території традиційно були слаборозвиненими в економічному плані. Сама країнська влада думала, що зможе налагодити економіку шляхом тісної співпраці з Югославією та боснійськими сербами. При цьому, допомозі з Белграду помітно заважали міжнародні санкції. Та все ж економіка РСК продовжувала функціонувати і в період бойових дій. У 1992 р. уряд вирішив підтримувати підприємства, що були в суспільній власності до війни. Було прийнято валюту – динар Сербської Крайни. У 1993 р. почалась гіперінфляція, що завадило прийняти бюджет. Лише на початку 1994 р. в СРЮ, РС та РСК було введено новий динар (курс 1:1 до німецької марки), тому гіперінфляцію була зупинена [5, с. 263].

Багато підприємств РСК намагались переорієнтуватись на ринки Сербії та РС, що вдавалось лиш частково. Діяльність монетарної системи та банків Крайни цілком залежало від Белграду. Активно використовувались с/г угіддя (700 000 га). Однак через низьке фінансування й дефіцит палива аграрний сектор в РСК показував низьку ефективність. Зокрема, в 1994 р. в Східній Славонії для посіву були готові лише 45% угідь, але урожай зібрано було тільки з 30%. Активно вирубувались ліси. Маючі обмежені природні ресурси, РСК була змушена імпортувати більшість товарів і палива. Нафта, що добувалась у РСК, відправлялась на переробку в Панчево (Сербія). Потім це паливо продавалось в Крайні, а частина йшла на потреби МВС та армії. Значну роль грала економічно-фінансова допомога з Югославії [5, с. 265].

За свідченнями тодішнього голови общини Обровац Сергія Веселіновіча, ніхто в уряді РСК не звітував про те, як використовується допомога із Сербії. Між тим, осідаючи в Кніні, як економічному центрі, ця допомога підгодовувала прошарок "патриціїв", створений із вчорашніх люмпенів.[1, с. 698] Також із листопада 1994 р. по березень 1995 р. в скарбницю РСК взагалі перестали надходити збори від податків із нафтового й лісового секторів економіки. Доходи від продажу пального, в тому числі нафти, яка добувалася із свердловин у РСК, так як і від торгівлі з мусульманськими військами Фікрета Абдіча йшли в Сербію і на Захід. Хоча щодня в РСК добувалось 500 тонн нафти, її ціна досягала 10 німецьких марок за літр. Колони вантажівок з "гуманітарною" допомогою приходили в РСК напівпустими, а то й взагалі не приходили, тоді як вантажі продавались по Сербії чи й по Хорватії [1, с. 703; 8, с. 239].

Влада РСК в період перемир'я із Загребом намагалась налагоджувати й культурно-освітнє життя. Локальне, незалежне від Загреба, Міністерство освіти були створене в Кніні ще навесні 1991 р. Його очолив Душан Баджа, професор із Обровaца (Сербія). З початком бойових дій навчальний процес постійно переривався, а самі школи зазнавали руйнувань від бойових дій. У червні 1993 р. навіть було відкрито Університет ім. Ніколи Тесли в Кніні (4 факультети: сільськогосподарський,

філософський, політехнічний та суспільних наук), а також Національну бібліотеку та Сербський народний театр. Функціонували в РСК власне "Державне радіо і телебачення", а також низка місцевих радіостанцій. Велику допомогу, звичайно ж, надавали викладачі з СРЮ та РС. Місцеву ж систему охорони здоров'я після 1991 р. реформовано було в напрямку автономності й взаємодії зі службами БіГ та СРЮ. Було 2 основні медицинські центри – в Кніні та Гліні. В середньому на одного лікаря припадало 1412 жителів [4, с. 336]. Одним словом, ні про який благополучний культурно-освітній поступ не могла йти мова. Зате чільне місце в РСК займала ура-патріотична пропаганда, згідно з якою Країна могла ледь не воювати самотужки зі всім світом. Також слід тут зазначити, що у Сербській Крайні найшвидше пройшла декомунізація та реабілітація четницького руху часів Другої світової війн та сербської націоналістичної ідеології загалом. Це породжувало деякі труднощі в стосунках країшників із ЮНА та Белградом (якраз ярим антикомуністом себе вважав М. Бабіч).

Перейдемо тепер до органів внутрішніх справ РСК. 28 квітня 1992 р. було створене Управління окремих підрозділів міліції. Дані підрозділи нараховували 8 бригад загальною чисельністю в 24 тис. людей і являли собою певного роду перехідну формацію між Територіальною обороною (ТО) та регулярним військом. Їх завданням були прикриття кордону. Ця структура була розпущена разом зі створенням в подальшому армії Країни. Звичайна міліція проіснувала до кінця 1995 р. 5 жовтня 1994 р. вона включала 3850 осіб, в тому числі 1950 міліціянтів, 183 інспектори, 591 бійця спецпідрозділів, 422 службовців та 694 людини в резерві [11, с. 45].

У РСК також була налагоджена судова влада. Були сформовані Верховний суд, Конституційний суд, окружні й муніципальні суди, а в 1994 р. з'явився військовий суд. На муніципальному й республіканському рівнях була організована діяльність прокуратури [7, с. 411; 4, с. 501].

Зрештою, РСК була породженням війни. Тоді якою ж була ситуація з регулярними збройними силами у країнських сербів?

СВК (серб. Српска ВојскаКрајине) була створена 16 жовтня 1992 р. Згідно із західними, хорватськими та сербськими джерелами це армія володіла великою кількістю озброєння й техніки: 250 танків (Т-34, Т-55 та М-80), десятки танкових мостоукладачів, ремонтно-евакуаційних машин, 150 БТР та БМП, 600 гармат та мінометів, 300 протитанкових гармат, від 500 до 700 зенітних артилерійських та ракетних установок, включаючи самохідні. Було в наявності також по пару десятків гелікоптерів та літаків (військово-повітряна база Удбіна). Але в СВК була досить відчутною нестача людей, а саме використання людських ресурсів РСК було вкрай незадовільним [1, с. 720].

У 1992 р. ЮНА, а також сили МВС Сербії забезпечили війська РСК великою кількістю сучасної техніки та спорядження: через бойові дії в Західній Боснії, що почались навесні 1992 р. (хорватський наступ), вивезти запаси ЮНА із Кнінської Крайни (Ліка, Кордун, Баранья, Далмація) та Західної Славонії було неможливо (відділеність від Сербії). Територіальна оборона РСК створювалася під прямим керівництвом белградських кадрів, головним чином, спеціальними силами МВС Сербії. Провідними людьми ТО РСК були відомі люди із Сербії – Радован Стойчіч "Баджо", Желько Ражнатович "Аркан" і Драган Васільковіч "капетан Драган" [1, с. 718].

Керівники РСК (Мілан Бабіч, Горан Хаджіч, Мілан Мартіч, Рісто Матковіч, Здравко Зечевіч, Джордже Беговіч, Борислав Мікелі) цілковито не турбувались про стан військової справи, а СВК так і лишилась погано підготовленою армією без належної єдності і навіть не змогла забезпечити евакуацію людей із залишеної нею території. Після встановленого на початку 1992 р. перемир'я, досить умовним був фронт на всіх відтинках РСК. І це стало однією з причин сербських поразок [1, с. 706; 6, с. 253].

Тепер кілька слів про миротворців, адже вони відігравали свою вагому роль в тому регіоні. Згідно з планом Венсата після підписання перемир'я між ЮНА та країнськими сербами й Хорватією (січень 1992 р.) на території Хорватії й РСК розмістились миротворчі сили ООН. Країнські серби, особливо прихильники М. Бабіча, вкрай негативно до них ставились, вважаючи, що "блакитні шоломи" мусять хіба що охороняти їх молоду республіку від хорватів виключно на кордонах. Зрештою, в серпні 1995 р. миротворці ніяк не змогли завадити хорватському наступу під час операції "Буря" [1, с. 746; 3, с. 207].

Активна фаза війни в Хорватії, як уже було зазначено, завершилась впродовж 1992 р., після введення миротворців ООН. Та РСК знаходилася в повноцінному перемир'ї з Хорватією саме з 9 березня 1994 р., бо у 1993 р. хорватські війська порушили кілька разів режим припинення вогню, зайнявши кілька стратегічно важливих місцевостей – Масленицький міст та Медакський виступ на півдні Далмації. Ввесь 1994 р. характеризує дедалі активніше налагодження діалогу Кніна із Загребом. Мова йшла про повне відкриття шляхів сполучення, нормалізацію економічних стосунків та навіть вже про пошук остаточного мирного політичного вирішення криз. Але насправді, примирення на тогочасних умовах не влаштовувало обидві сторони, а найбільше – Хорватію, яка займалась активними військовими приготуваннями до силової інтеграції сербських територій. План "Z-4", запропонований міжнародними представниками восени 1994 р. президент М. Мартіч відкинув, не передавши його навіть на розгляд Скупщини. Звісно, план "Z-4" явно не сприяв сербам, але забезпечував їм не лише культурну автономію, але й часткову фінансову і навіть військову самостійність. Та якщо виявилося, що, на думку очільника РСК, план не підходить для РСК, то треба було готуватися до нової війни, і хоча б восени 1994 р. спільно з РС розгромити знаменитий мусульманський 5-й корпус А. Дудаковіча в Західній Боснії. Але владу РСК військова сторона справи практично не цікавила. Більше того, тривала жвава торгівля місцевих сербських військових із противниками [1, с. 710; 2, с. 14].

Зрештою, історія все розставила на свої місця. Скориставшись дрібною сутичкою на автозаправці між сербами й хорватами як провокацією, на початку травня 1995 р. Армія Хорватії за кілька днів зайняла Західну Славонію, а протягом 4 днів на початку серпня 1995 р. хорватські вояки під командування генерала А. Готовіни блискавичним ударом ліквідували Республіку Сербська Крайна. Власне військовий аналіз тої безумовно блискучої наступальної операції хорватських військ заслуговує окремого вже розгляду. Хорватія святкує перемогу 5 серпня як "День Перемоги". Насамкінець, у січні 1998 р. Східна Славонію (із м. Вуковар) було мирно реінтегровано до складу Хорватії (у 1995 – 1998 рр. там діяла тимчасова перехідна адміністрація ООН) [1, с. 769-770; 2, с. 79-82]. Таким чином хорвати змогли повністю відновити територіальну цілісність та конституційний лад на всій території своєї республіки.

Таким чином, спроба країнських сербів створити свою державу на частині території молодої Республіки Хорватія зазнала повного краху через низку як прямо військових, так і політичних чинників. Очевидно, що цілком заслуговую на існування думка про те, що Сербську Крайну Белград свідомо здав. Адже при наявній військовій силі (38 тис. бійців без міліції й резервістів на

травень 1995 р.) Кнін міг значно жорсткіше й довше опиратись хорватським військам під час операції "Буря" [2, с. 762; 8, с. 303]. На практиці це квазі-державне утворення навряд чи було би життєздатним без допомоги Белграда [1, с. 794]. РСК так ніколи і не була єдиною державою. Три її частини – Кнінська Крайна, Західна Славонія та Східна Славонія так і залишились напівсамостійними автономними областями, котрими вміло маніпулював Белград (а цілковито залежною від Сербії була Східна Славонія, що видається цілком логічним з точки зору географії). Як уже було сказано, Західна Славонія впала за кілька днів у ході хорватської операції "Блискавка" (травень 1995 р.), Кнінська Крайна – під час "Бурі" (4 – 8 серпня 1995 р.), а Східна Славонія була мирно реінтегрована Хорватією в січні 1998 р.

Проект створення сербської національної держави на землях Хорватії зазнав краху – хорватський національно-державний проект здобув перемогу. Територіальну цілісність РХ було відновлено в задекларованих у 1991 р. кордонах. А фактично це були старі адміністративні кордони Хорватії в СФРЮ.

Війна Хорватії з РСК супроводжувалась численними жертвами з боку мирного населення й великими потоками біженців. Військові злочини чинились обома сторонами. Коли РСК було знищено, більша частина сербського населення залишила свої домівки. Тільки 5,000 – 6,000 осіб залишилися – головним чином люди похилого віку. Більшість біженців оселилися у Сербії, Боснії і Східній Славонії. Деякі, з тих, що лишились по домівках, були вбиті, піддані тортурам і насильно вигнані хорватською армією і поліцією [7, с. 673].

Проти всіх президентів РСК в подальшому були висунуті звинувачення в Міжнародному трибуналі з колишньої Югославії (МТКЮ). М. Бабіч був звинувачений у вигнанні людей з політичних, расових чи релігійних мотивів. Він визнав свою вину і отримав 13 років тюремного ув'язнення, але здійснив самогубство в 2006 р. М. Мартіч отримав вирок у 35 років ув'язнення за військові злочини, порушення законів та звичаїв війни і вигнання несербського населення з Крайни (зараз відбуває покарання в Естонії, в м. Тарту).

Усе внутрішньополітичне життя РСК було сповнене жорстких протиріч між місцевими лідерами й елітами, котрі нехтували військовою сферою, соціально-економічне життя було на низькому рівні (майже повна залежність від допомоги Белграда й боснійських сербів), культурно-освітнє будівництво за 4 роки існування цієї квазі-республіки не могло досягти яких-небудь серйозних успіхів (лише "ура-патріотизм" й пуста бравада постійно підтримувались), проект об'єднання з Республікою Сербською так і не втілився в життя. Врешті-решт, Сербську Крайну не визнала як суверенну державу жодна країна світу.

Це і визначило неминуче фіаско Республіки Сербська Крайна, політично-військове керівництво якої за потурання Белграда просто потонуло в міжусобицях не змогло захистити "молоду сербську державу". Таким чином, історія РСК може бути дуже корисною для українців в контексті нинішніх процесів на Донбасі. Варто нагадати ще раз, що дана тема у вітчизняній історіографії залишається "білою плямою". А особливі перспективи, на нашу думку, мають дослідження саме військового аспекту хорватсько-сербського конфлікту 90-х рр.

Список використаних джерел:

1. Валецкий О. Югославия в войне / О. Валецкий. – М.: Крафт+, 2004. – 896 с.
2. Валецкий О. Падение Республики Сербская Краина / О. Валецкий. – Пушкино: Центр стратегической конъюнктуры, 2014. – 90 с.
3. Гуськова Е. История югославского кризиса / Е. Гуськова. – М.: Издательство А. Соловьева, 2001. – 717 с.
4. Cubrilo R. Srpska Krajina / R. Cubrilo, R. Dzakovic, J. Adamovic. – Beograd: Matic, 2001 – 742 s.
5. Radelic Z. Stvaranje hrvatske drzavei Domovinski rat / Z. Radelic, D. Marijan, N. Baric, A. Bing. – Zagreb: Skolska knjiga i Institut zapovijest, 2006. – 575 s.
6. Goldstein I. (1999) Croatia: A History. – London: Hurst & Co. Publishers. – 28 p.
7. Baric N. Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990 – 1995 / N. Baric. – Zagreb: Tehnicka knjiga, 2005. – 614 s.
8. Кадиевич В. Контрудар (Мой взгляд на распад Югославии) / В. Кадиевич. – М.: МИД, 2007. – 377 с.
9. Качіч Х. Хорватський прорив / Х. Качіч. – К.: Темпора, 2012. – 568 с.
10. Чиркович С. История сербов / С. Чиркович. – М.: Весь мир, 2009. – 112 с.
11. Nigel T. The Yugoslav Wars (1): Slovenia & Croatia 1991 – 95 / T. Nigel, K. Mikulan, D. Pavlovic. – Oxford: Osprey Publishing, 2006. – 64 p.

References

1. VALETSKIJ, O. (2004) *Yugoslaviya v vojne*. Moscow: Kraft+.
2. VALETSKIJ, O. (2014) *Padenie Respubliki Serbskaya Kraina*. Pushkino: Tsentr strategicheskoj koniunktury.
3. GUSKOVA, E. (2001) *Istoriya yugoslavskogo krizisa*. Moscow: Izdatelstvo A. Solovjova.
4. CUBRILO, R., DZAKOVIC, D., ADAMOVIC, J. (2001) *Srpska Krajina*. Beograd: Matic.
5. RADELIC, Z., MARIJAN, D., BARIC, N., BING, A. (2006) *Stvaranje hrvatske drzavei Domovinski rat. Zagreb*: Skolska knjiga i Institut zapovijest.
6. GOLDSTEIN, I. (1999) *Croatia: A History*. London: Hurst & Co. Publishers.
7. BARIC, N. (2005) *Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990 – 1995.* Zagreb: Tehnicka knjiga.
8. KADIJEVICH, V. (2007) Kontrudar (Moj vzglyad na raspad Yugoslaviji). Moscow: MID.
9. KACHICH, H. (2012) *Horvatskii proryv*. Kyiv: Tempora.
10. CHIRKOVICH, S. (2009) *Istoriya serbov*. Moscow: Ves' mir.
11. NIGEL, T., MIKULAN, K., PAVLOVIC, D. (2006) *The Yugoslav Wars (1): Slovenia & Croatia 1991 – 95.* Oxford: Osprey Publishing.

Надійшла до редколегії 21.03.17

A. Demeshchuk, student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

REPUBLIC OF SERBIAN KRAINA: FROM THE BIRTH TO THE FALL

In this article we analize a historical experience of self-declared Rebublic of Serbian Kraina, that appeared in 1991 on a territory of Croatia and was destroyed in 1995. The consideration goes on in context of Serbian-Croatian military opposition during Yugoslav crisis of 1990-es. The historical background of Serbian separatism and the course of Serbian secession from new independent Republic of Croatia are being analyzed there. We course such aspects of Republic of Serbian Kraina's existence like state-political development, inner political struggle (special attention) and foreign affairs, social-economical domain, cultural and educational policy and military building. The history of military defeat of this self-declared republic from Croatia, causes and consequenses of it are also shortly described. On the basis of this material we make the conclusions about the experience of Croatian Serbs' state building and about their main problems and contradictions. Serbian and Croatian scientifical literature, weakly known in Ukraine, was used during the writing of this article.

Key words: Serbia, Croatia, separatism, Kraina, Yugoslavia, Knin.

УДК 94 (477):81 "18/19"
https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.133.2.04

О. Казакевич, канд. іст. наук.
Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ

УКРАЇНСЬКА МОВА ТА ІДЕНТИЧНІСТЬ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ЕЛІТИ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано участь представників національної соціально-економічної еліти України другої половини XIX – початку XX століття у процесі українського модерного націотворення через фінансову підтримку української справи в Російській та Австро-Угорській імперіях. З'ясовано, ставлення підприємців, землевласників до української мови та її значення для національно-культурного розвитку українців, показано взаємозв'язок між мовною свідомістю та національною ідентичністю. Доведено, на прикладі діяльності О. Алчевського, В. Симиренка, Є. Милорадович, Г. Ґалаґана, Є. Чикаленка, що малочисельна національна соціально-економічна еліта суттєво впливала на процес українського модерного націотворення через благодійну, культурно-освітню, громадську та організаційну роботу спрямовану на поширення грамотності серед населення, підготовку наукових українознавчих праць, фінансування наукової та літературної діяльності окремих представників української інтелігенції, "закордонної місії" М. Драгоманова, часописів "Основа", "Киевская старина", "Громада", "Літературно-науковий вісник", україномовних газет "Громадська думка", "Рада", наукових, культурно-мистецьких товариств та громадських організацій, зокрема, Київської громади, Південно-Західного відділу Російського-географічного товариства, Товариства "Просвіта" й Наукового товариства імені Шевченка у Львові та ін.

Ключові слова: соціально-економічна еліта, буржуазія, українська мова, ідентичність, мовна свідомість, націотворення.

Мова як основний засіб комунікації одночасно виконує дві важливі для формування національної ідентичності функції: вона об'єднує своїх користувачів, надаючи їм почуття спільності, та відокремлює їх від груп, які використовують інші мови. В Центральній та Східній Європі, як зазначає П. Альтер, мова як чинник роз'єднання і відокремлення, мала більше значення, ніж конфесійна приналежність [2, с. 275]. Це твердження повною мірою стосується української мови, яка на етапі формування модерної національної ідентичності була покликана інтегрувати представників різних прошарків суспільства. З огляду на це, неабиякого значення набуває питання щодо ставлення до української мови соціально-економічної еліти українських губерній Російської імперії – людей, які зосереджували у своїх руках матеріальні ресурси, достатні для того, щоб здійснювати вплив на розвиток суспільства.

У вітчизняній історіографії панує думка про слабкість української економічної еліти, відстороненість місцевого прошарку землевласників й купецтва від політики [5, с. 39] та процесів націотворення, а нерідко й ворожість до цих процесів. Ю. Шевельов зазначає, що крім спустошливих наслідків указів 1876 й 1881 року та викликаного ними поліційного переслідування, існував ще один фактор, можливо, не менше потужний, який стримував розповсюдження української мови, а саме "повна відсутність україномовної чи бодай прихильно наставленої до української мови буржуазії". Існували лише окремі виключення з цього правила, "але всі вони – крапля в морі" [40, с. 14]. Відповідно, соціальну базу українського національного руху прийнято обмежувати інтелігенцією та селянством [6, с. 114].

Справді, частка українців серед представників прошарку землевласників та підприємців виглядає незначною. За даними перепису 1897 р., носії української мови складали 29,1 % серед усіх осіб, які отримували прибуток від майна та капіталів, й лише 13,6 % з усіх, задіяних у торгівлі та фінансовій сфері [27]. Частка українців серед спадкових дворян складала 27,7 %, серед особистих дворян та чиновників – 23,7 %, серед спадкових та особистих почесних громадян – 40,9 %, серед купців – 6,9 % [27].

Економічні інтереси та кар'єрні пріоритети змушували фінансово незалежний прошарок українського суспільства міцно інтегруватися в спільний імперський простір, суміщувати загальноросійську ідентичність з "малоросійською". Невід'ємною частиною останньої була лояльність до імперського центру, російської державності та правлячої династії, з якою представники заможних прошарків пов'язували своє майбутнє. Переважна більшість заможних українських підприємців та землевласників тією або іншою мірою долучалися до меценатства, що опосередковано впливало на культурно-освітній розвиток України. Проте, не варто розглядати будь-яку доброчинну діяльність у якості елемента українського модерного націотворення. Адже соціальне або культурно-мистецьке значення певного акту доброчинності далеко не завжди було проявом національної ідентичності меценатів.

Водночас, частина представників соціально-економічної еліти цілком свідомо сприяла процесу формування української національної ідентичності через фінансову підтримку проектів спрямованих на розвиток української освіти, культури та науки. Проблему джерел фінансування українського національного руху досліджувала І. Ю. Суровцева [31; 32]. Питанню ролі та місця підприємницької ініціативи у сфері українського націотворення в другій половині XIX – на початку XX століття присвячена стаття Т. М. Ніколаєвої [18]. Однак очевидно, що зазначена тема потребує подальшої розробки. Метою даної розвідки є спроба показати, що незважаючи на поліетнічний характер вищого та середнього прошарків українського суспільства другої половини XIX – початку XX ст. та порівняно невелику присутність у їхньому складі носіїв української мови, роль соціально-економічної еліти у процесах творення української мовної та національної ідентичності й модерної нації була щонайменше дуже помітною.

Розпочати доведення цієї тези варто з аналізу мовної свідомості представників буржуазії, адже в Європі здебільшого саме "третьому станові" належала першість у складі соціальної бази націотворення [41, с. 124]. Українські підприємці, як зауважує Р. Лінднер, хоча й не були чисельно найбільшою групою в українських губерніях, однак за розміром капіталів, набутих у результаті своєї економічної діяльності, розмірами підприємств, кількістю працюючих та благодійною діяльністю вони ні в чому не поступалися російським, єврейським і західноєвропейським діловим партнерам [17, с. 124]. Фінансова підтримка української справи представниками буржуазії була не надто поширеним явищем, але приклади такої підтримки також були непоодинокими й мали велике значення. Особливо суттєвий внесок у розвиток українського національного руху здійснила підприємницька династія Симиренків. У 1860 році Платон Федорович Симиренко профінансував третє видання "Кобзаря" Т. Г. Шевченка, яке стало найбільш повним із прижиттєвих публікацій збірки, а згодом його "Букварь" для сільських шкіл [10,

© Казакевич О., 2017

с. 99]. Відомий випадок, коли Платон Симиренко докоряв Тарасові Григоровичу за лист написаний російською мовою, тоді як інший лист, адресований його зятеві О. І. Хропалю, який працював на цукровому заводі Яхненків та Симиренка, поет написав українською [37, с. 464]. Показовим був і той факт, що перші металеві пароплави збудовані на Мліївському машинобудівному заводі торговельної фірми "Брати Яхненки і Симиренко" носили назву "Українець" та "Святослав" [14, с. 50] (за іншими даними – "Ярослав").

Велику фінансову допомогу українській справі надавав брат Платона Федоровича – Василь Федорович Симиренко, який витрачав на підтримку української культури десяту частину свого прибутку, а згодом заповів усе своє майно після смерті дружини, передати на потреби української культури [10, с. 100]. Василь Симиренко не лише був членом Київської громади, а й виділяв кошти на її фінансове забезпечення, а згодом Всеукраїнської загальної організації, на потреби якої В. Симиренко вносив 2 тис. крб. щороку. Він фінансував німецькомовні періодичні видання "Ukrainische Rundschau", "Ruthenische Revue", україномовні "Записки" Наукового товариства у Києві, газети "Громадська думка", "Рада", часописи "Громада" та "Літературно-науковий вісник", видавництво "Вік", публікації української художньої та наукової літератури як в самій Україні, так і за її межами. Суттєво сприяв В. Ф. Симиренко виданню наукового журнала "Киевская старина", робота над яким вимагала чималих коштів. Лише у 1903 та у 1904 роках на підтримку журналу В. Симиренко передав 4 тис. крб. [19, с. 64]. В. Симиренко здійснював фінансову підтримку М. Драгоманова [11, с. 435, 455], М. Коцюбинського, Б. Грінченка, І. Шрага та інших українських діячів. Сто тисяч карбованців золотом підприємець виділив на фінансування НТШ у Львові, що дозволило Товариству придбати власну будівлю.

Ім'я В. Симиренка знаходимо серед членів-соревнователів Південно-Західного відділу Російського-географічного товариства разом з іншими представниками заможних українських родин, такими як Г. П. Ґалаґан, Я. В. Тарновський, М. А. Терещенко, Ф. А. Терещенко [29, с. 42, 275]. Усі вони сплачували одноразово по 300 крб. на потреби цієї важливої для України XIX ст. наукової установи.

Київські громадівці та діячі національного руху шанобливо ставилися до В. Ф. Симиренка [25, с. 127; 39, с. 259], а сам підприємець зізнавався: "Кожен мусить робити те, до чого здатний, – казав він. – Вони тямляться на громадських справах, хай їх і роблять, я тямлю заробляти гроші, то мушу заробляти їх для України. А нащо б я силувався так заробляти, якби для України не були потрібні гроші, я б стільки не працював" [16, с. 21]. Дружина В. Ф. Симиренка Софія Іванівна Альбранд, яка походила з французької аристократичної родини, повністю поділяла переконання свого чоловіка [3, с. 36]. Цікаво, що на Сидорівському заводі, яким вона опікувалася, був відкритий один із перших в імперії цехів із виробництва пастили, яка вироблялася під назвою "Українська" [35, с. 56].

В. Леонтович у спогадах про родину Симиренків, відмічав, що "ставши у перші ряди тодішньої буржуазії, Яхненко та Симиренко не піддалися загальній в ті часи на Україні серед тих верств пошесті денаціоналізації, а завжди підкреслював свою українську національність. Коли якось Яхненкові, котрий, як старший віком, був керманичем в ділі, принесли з пошти дуже важливого, але заадресованого Яхнову листа, він не схотів його прийняти: "Я Яхненко, а це якомусь Яхнову", казав він. Родинною мовою в обох родинах була українська" [16, с. 17]. Племінник дружини В. Ф. Симиренка, великий землевласник – Володимир Миколайович Леонтович також долучився до участі в національному відродженні своєю професійною, письменницькою, меценатською та громадською діяльністю.

На думку О. Доніка, "заможні купці, як це було у випадку з Харитоненками, залишалися вірнопідданими імператора, які високо цінували символічні відзнаки і пошанування з боку державної влади" [5, с. 35]. Проте, навіть у цьому випадку представники української буржуазії нерідко підкреслювали свою особливу ідентичність. Відомо, що в своєму виступі під час обіду на честь приїзду до Сум архієпископа Амвросія в грудні 1882 р. Іван Герасимович Харитоненко сказав: "Ваше Преосвященство, Вы пришли из Великороссии, а мы – малороссы, у нас сложился какой-то особый характер, вследствие особых условий жизни Малороссии, а потому будьте к нам снисходительны и терпеливы, если мы по своей натуре что-нибудь лишнее или некстати скажем" [23, с. 68]. Важко не помітити, що ці слова звучать не стільки як вибачення перед російським церковним ієрархом за незручність перебування у іншокультурному та іншомовному середовищі, скільки як підкреслення культурних та мовних відмінностей.

Не можна оминути увагою й національно спрямовану культурно-освітню діяльність родини Алчевських [9]. Олексій Кирилович Алчевський та його дружина Христина долучилися до діяльності Харківської громади, недільних шкіл, видання книжок-метеликів, популяризації творчості Тараса Шевченка тощо. Багато років життя, зусиль та коштів Х. Алчевська, віддала школі для дівчаток, яку родина відкрила в себе вдома. У 1898 р. в садибі Алчевських було встановлено перший в Україні пам'ятник Т. Г. Шевченку. Хоча мовою спілкування в родині Алчевських була російська, з листа П. Куліша від 28 лютого 1863 року до О. Алчевського дізнаємося, що майбутній власник одного з найбільших в імперії банків та металургійних заводів, свій лист адресований П. Кулішу написав "прекрасною українською мовою" [7, с. 108]. Донька Алчевських Христина стала відомою українською письменницею, поетесою та громадською діячкою.

І. Суровцева зазначає, що фінансова допомога на розвиток українського друкованого слова, українські видавництва, заходи освіти надходила не тільки від заможних громадян, а навіть від представників дрібного і середнього прошарку [31, с. 80]. Як приклад, автор наводить факт фінансування заможним селянином І. Череватенком видання Б. Грінченком у Чернігові серії народних брошур українською мовою ("Про грім та блискавку", "Велика пустеля Сахара", "Жанна д'Арк") розпочате у 1894 р.

Встановити ступінь поширеності української мови в середовищі дрібної та середньої міської буржуазії вкрай важко через брак відповідних джерел. Проте, очевидно, що у цьому середовищі використання мови, що стійко асоціювалася з культурою села, зазвичай не віталося. Показову згадку про свою подругу дитинства доньку гадяцького міщанина-купця Бакая залишила Олена Пчілка: "Мотя була єдина з дітей багатших гадячан, що говорила з нами "по-простому, себто мовою українською"; може бути, що власне це зближало нас одну до одної" [24, с. 49]. Вона також згадувала, що матір Моті писала вірші українською мовою.

Окремого поглибленого дослідження потребує тема використання української мови дворянами-землевласниками. З одного боку, представники цього прошарку вже за своїм соціальним статусом повинні були демонструвати лояльність загальноімперській культурі та мові. Так, наприклад, Олена Пчілка згадує, що навіть в найбільш україномовній Полтавській губернії, серед поміщиків панувала російська мова, "хоча серед них зустрічалися такі пани "особливо так звані "весельчаки", "балагури", що

навіть переважно говорили – і в своєму панському крузі – по-українськи" [26, с. 42]. Водночас, за підрахунками, які були здійснені автором цієї розвідки на основі даних перепису 1897 р. [20, с. 286-287], з 27157 спадкових дворян та членів їхніх сімей на Полтавщині, 18494 особи (68,1 %) визнали українську (малоросійську) мову рідною. Серед особистих дворян та чиновників не з дворян із сім'ями цей показник складав 64,28 % (8918 осіб). Розбіжність між спогадами й статистикою пояснюється тим, що значна частина лівобережного дворянства походила з давніх козацько-старшинських родів. Варто зауважити, що вихідцями саме з цього середовища були Микола Лисенко, Михайло Старицький та ін. У їхніх родинах шанобливо ставилися до української культури, й часто таке ставлення захоплювало навіть представників інших етносів. Ольга О'Коннор у листі від 8 листопада 1867 року до свого майбутнього чоловіка Миколи Лисенка, згадувала про любов свого батька, колишнього російського військового й поміщика ірландського походження Олександра Олександровича О'Коннора до української народної пісні: "... после ужина папа засаживает меня співать малороссійскіе пісні [Тут і далі мову оригіналу збережено – авт.] ... Представьте себе у нас, есть доктор земскій из Московского университета, говорящій чисто по российски и конечно не знающій малороссійского языка ни аза в глаза; но ему до того понравилась моя малороссійская пісня "Чі ти мілий пілом пріпав" что он спісал ее себе, чтоби она напоминала ему Малороссію, так как он скоро уезжает опять в Москву" [1].

Однак українські селяни нерідко з недовірою ставилися до підкресленого шанування "панами" їхньої культури. Так, С. Русова згадувала родину Беренштамів, якій належав хутір у Миргородському повіті. У їхньому домі "лунала українська мова, на полицях та в шафах майже виключно книжки або українські, або про Україну, теми розмов майже виключно політично-національні, відносини з населенням сердечні, а разом з тим нічого спільного, почувається, що оці мені Беренштами з усією їхньою культурою, з їхнім щирим патріотизмом зовсім чужі цьому народові, що приносить їм яйця, молоко, чує їхню українську балачку і підозріло ставиться до них" [28, с. 134].

Схожою була й ситуація на Правобережжі, де значна частина місцевої еліти походила з польсько-української шляхти. До такої родини належала українська письменниця Галина Журба (Домбровська) яка, народилася на хуторі Олександрія поблизу села Соболівка (суч. Вінницька обл.). Вона згадувала, що люди, які збиралися у них удома "були самі поляки, службовці сусідніх маєтків, надлісництва й цукроварні. Середньоосвічені, дехто й з вищою, чимало читали, трохи співали, грали на скрипці, фортеп'яні і найбільше в карти. Походження переважно "місцевого", з українських дідів, говорили по-польськи з українською вимовою, вживаючи силу українізмів, знали добре народню українську мову, співали залюбки, або й виключно українські пісні" [8, с. 257-258]. Батько Галини Журби не лише сам говорив українською, а й челяді наказував спілкуватися з ним українською, стверджуючи, що немає "панської" чи "хлопської" мови, а є лише польська та українська [8, с. 259]. Софія Тобілевич відмічала, що на Вінничині поміщики говорили "мішаною мовою, ні російською, ні українською. Звичайно, всі вони силкувались говорити російською мовою, але домішували до неї багато слів і навіть цілих виразів з мови простих селян, з мови, яку пани називали "мужичою". Російські слова вимовляли з наголосами української мови і, навпаки, вживали українські слова, наголошуючи їх так, як наголошуються слова російської мови. Виходила якась мовна мішанина" [34, с. 31-32].

Нерідко сентиментальне ставлення до української мови та культури перетворювалося на конкретні громадські справи, здійснювані заможними землевласниками. Зокрема, не тільки українофільським світоглядом, але й щедрою підтримкою "українського проекту" вирізнявся Євген Харлампійович Чикаленко – член Одеської та Київської громад, Всеукраїнської загальної організації та Української демократичної партії. Є. Чикаленко виділяв кошти на підтримку "Киевской старины", фінансував видавництво україномовних газет "Громадська думка" й "Рада" (1906 – 1914 рр.) [4, с. 508], чотиритомного російсько-українського словника. Він допомагав українським літераторам та громадським діячам Д. Мордовцю М. Коцюбинському, В. Винниченку, А. Тесленку, С. Васильченку та ін. Двадцять п'ять тисяч карбованців Є. Чикаленко пожертвував на будівництво Академічного Дому у Львові.

Дружина Є. Чикаленка – Марія Вікторівна у 1901 році стала засновницею Української жіночої громади, до складу якої входили М. М. Степаненко (дружина В. Степаненка), О. Романова, М. Тимченко, М. Левицька, Л. Старицька-Черняхівська, М. Гоженко (дружина Б. Матюшенка), М. Грінченко та Г. Чикаленко [30, с. 267].

Євген Чикаленко принципово вживав українську мову в побуті й заохочував до цього членів своєї родини, а також селян та робітників, з якими йому доводилося спілкуватися. Популяризації української мови Є. Чикаленко присвятив низку публіцистичних праць, зокрема, "Розмова про мову" (1907, 1917), "Український голос" (1920, 1922). У брошурі "Розмова про мову" написаній у формі діалогу між немолодим розважливим селянином, який свого часу служив у солдатах, й свідомо виступає за російську мову, та автором [38]. Потребу якомога швидшого переходу на російську мову в повсякденному спілкуванні та необхідність навчання російською мовою "селянин" пояснює тим, що не знати її незручно, а також тим, що українська мова – "мужича". Є. Чикаленко переконує співрозмовника в тому, що це чиновники мали б вивчити мову народу, серед якого вони живуть, й, що лише освіта "на своїй рідній мові будить народ від віковічного сну, виводить його з темноти та бідности на ясний світ, до кращого життя" [38, с. 11, 15].

Не менше сприяння становленню української ідентичності надала меценатка, громадська діячка, член Полтавської громади Єлизавета Іванівна Милорадович (Скоропадська), яка була дружиною графа Лева Милорадовича. Її родина належала до вищого прошарку поміщиків Полтавщини. Вихована в українофільських традиціях, як зазначає В. Філіппович, Єлизавета Іванівна стала покровителькою кожної громадсько-культурної акції, упровадженої в життя полтавськими громадівцями [36, с. 33].

Є. Милорадович прагнула популяризації української мови за допомогою друкованого слова. В одному з листів до свого племінника Григорія Милорадовича на початку 60-х років XIX століття Єлизавета Іванівна запитувала, чи взяв він на себе редагування "Черниговского листка" та висловлювала прохання підтримувати на шпальтах видання публікації українською мовою [12, с. 62]. За дорученням Полтавської громади Є. Милорадович вела переговори з губернатором щодо відкриття недільних шкіл. На початку 60-х років XIX століття вона стала розпорядницею двох недільних жіночих шкіл, надавала фінансову підтримку україномовним виданням, брала особисту участь в освітньому процесі. О. Кониський згадував, що саме на її кошти він склав і видав "Українські прописи" для учнів недільних шкіл [13, с. 12]. За сприяння Є. Милорадович було організовано читальню "Народну бібліотеку" для полтавських міщан. Опікувалася вона й міським аматорським театром. За участі Є. Милорадович та інших представників полтавської громади 6(18) травня

1861 року, у Полтаві, в саду Гуссона було здійснено молебен, а також урочисто посаджено Дуб Шевченка та огороджено його. На дошці було вирізьблено слова "Твоя дума, твоя пісня не вмре, не загине" [36, с. 134].

Прикметно, що графиня Милорадович прагнула бути обережною, щоб підкресленою маніфестацією свого українства не нашкодити справі. Зокрема, на пропозицію В. Лободи пройти громадівцям на Різдво 1862 року колядою до всіх визначних осіб Полтави починаючи з губернатора, Є. Милорадович не погодилася, висловлюючи побоювання, що через таку акцію можуть не дозволити навчання у школі на рідній мові [22, с. 92].

Все ж таки, через свою активну громадську діяльність, Є. Милорадович не уникла нагляду поліції й в умовах посилення антиукраїнських заходів російського уряду була вимушена спрямувати свою фінансову допомогу на українські землі, що перебували у складі іншої імперії. Є. Милорадович робила внески для діяльності товариства "Просвіта" у Львові, видання часопису "Правда"; вона внесла 20 тисяч австрійських срібних крон як один із фундаторів Літературного товариства імені Шевченка. І. Петренко, зазначає, що першопочатково товариство хотіли назвати "Галицьке Наукове Товариство", й що саме Є. Милорадович зажадала, щоб воно носило ім'я Т. Шевченка [21, с. 204].

Багато зусиль для збереження Шевченківської спадщини доклав Василь Тарновський. Саме він зібрав найбільшу колекцію рукописів, листів та малюнків Тараса Шевченка (758 одиниць зберігання) [31, с. 78]. Разом із Григорієм Ґалаґаном, В. Тарновський надав П. Кулішеві кошти для заснування українського видавництва у Петербурзі [31, с. 78]. "У друкарні публікувалося майже все тодішнє письменство; упродовж 1860-1862 років у серії "Сільська бібліотека" було надруковано більше 20 дешевих книжечок з творами Т. Шевченка, П. Куліша, Г. Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, Ганни Барвінок, Д. Мордовця та інших" [15, с. 38]. Окрім того було видано історичний роман "Чорна рада", альманах "Хата", часопис "Основа". Значний фінансовий внесок для видання журналу "Основа" зробив Н. Катенін – родич В. Білозерського, який надав 20 тисяч карбованців.

Серед меценатських проектів Григорія Ґалаґана найбільш відомим є фінансування, створеної у пам'ять про сина, Колегії Павла Ґалаґана. Окрім того він фінансував навчальні заклади у Прилуцькому повіті Полтавської губернії, видання "Основа" та "Киевская Старина", матеріально і морально підтримував українських вчених, літераторів, інших представників творчої інтелігенції [33, с. 274]. Так, Г. Ґалаґан надавав кошти для видання збірки українських пісень М. Максимовича, творів А. Метлинського, сприяв популяризації творчості Остапа Вересая та ін.

У підсумку варто зазначити, що уявлення про обмеженість соціальної бази українського національного руху виключно інтелігенцією та селянством щонайменше потребує уточнення. Значна частина представників заможних прошарків суспільства України поділяла українську ідентичність та надавала українській мові вагомого символічно-ціннісного значення. Прошарок українських землевласників та буржуазії, попри свою відносну малочисельність, зосереджував у своїх руках значні фінансові ресурси, й щонайменше частина з них була спрямована на підтримку реалізації національних культурно-освітніх та наукових проектів на території українських земель, що входили до складу як Російської, так і Австро-Угорської імперій. Саме представники економічно незалежних прошарків суспільства фінансували здійснення численних українознавчих наукових досліджень, видання україномовних книг, часописів "Основа", "Киевская старина", "Громада", "Літературно-науковий вісник", газет "Громадська думка", "Рада" тощо. Вони підтримували наукову та просвітницьку діяльність окремих представників української інтелігенції, "закордонну місію" М. Драгоманова, діяльність наукових, культурно-мистецьких товариств та громадських організацій, зокрема, Київської громади, Південно-Західного відділу Російського-географічного товариства, Товариства "Просвіта" й Наукового товариства імені Шевченка у Львові та ін. Приклад меценатської та громадської діяльності таких українських підприємців та землевласників як О. Алчевський, Г. Ґалаґан, Є. Милорадович, В. Симиренко, Є. Чикаленко, а також членів їхніх родин, засвідчує, що на рубежі XIX-XX ст. в Україні сформувалася група представників соціально-економічної еліти, яка відігравала дієву роль у формуванні української національної ідентичності. Таким чином, як і в інших країнах Європи, принаймні частина соціально-економічної еліти українського суспільства брала активну участь у процесі творення модерної нації.

Список використаних джерел

1. Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського, Ф. 24-2, Спр. 101.
2. Альтер П. Нація: проблема визначення / П. Альтер // Націоналізм: Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернста Гелнера. Антологія. / Упор. О. Проценко, В. Лісовий. – 2-ге вид. – К.: "Смолоскип", 2006. – С. 273-282.
3. Білоцерківська Г. Василь Федорович Симиренко – меценат української культури / Г. Білоцерківська // Бібліотечний вісник. – 2007. – № 3. – С. 35-38.
4. Бойко Ю.О. Євген Чикаленко – видавець першої україномовної щоденної газети "Рада" / Ю. О. Бойко // Рукописна та книжкова спадщина України: Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. – 2014. – Вип. 18. – С. 497- 512.
5. Донік О.М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.) / О. М. Донік. – К. : Інститут історії НАН України, 2008. – 271 с.
6. Єкельчик С. Світ українських патріотів другої половини XIX століття / С. Єкельчик. – К.: Видавництво "К.І.С.", 2010. – 272 с.
7. Житецький І. Київська громада за 60-х років / І. Житецький // Україна. – 1928. – № 1. – С. 90-125.
8. Журба Г. Далекий світ (Уривок) / Г. Журба // Самі про себе: Автобіографії видатних українців XIX-го століття / Ред. Ю. Луцький. – Нью-Йорк: Видання Вільної Академії Наук у США, 1989. – С. 257-259.
9. Казакевич О. Родина Алчевських в українському національному русі / О. Казакевич // Український історичний збірник. – 2006. – Вип. 9. – С. 145-156.
10. Карпенко В.В. Склад і зміст родинного фонду Симиренків: наукове і практичне значення / В. В. Карпенко // Історичний архів. Наукові студії. – 2011. – Вип. 7. – С. 97-102.
11. Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874 – 1885): [у 2-х т.] / О. Ф. Кістяківський. – К. : Наукова думка,1995. – Т. 2: 1880 – 1885. – 583 с.
12. Коваленко О. О. Г. Милорадович і часопис "Черниговский листок" / О. О. Коваленко // Література та культура Полісся: збірник наукових праць. – 2009. – Вип. 51: Регіональна історія та культура XVII – XX ст.: сучасний погляд на проблеми та особи. – С. 59-67.
13. Кониський О. Із спогадів старого полтавця / О. Кониський // Молода Україна. – 1974. – Липень – серпень. – Ч. 225. – С. 12-13.
14. Кононенко С.І. Фонд роду Симиренків Держархіву Черкаської області / С. І. Кононенко // Архіви України. – 2000. – № 1-3. – С. 50-54.
15. Крижанівська Т. Пантелеймон Куліш – першорядна зірка української культури: письменник, видавець, редактор / Т. Крижанівська // Вісник книжкової палати. – 2009. – № 8. – С. 37-39.
16. Леонтович В. Родина Симиренків / В. Леонтович // Київська старовина. – 1994. – № 4. – С. 15-23.
17. Ліндner Р. Підприємці і місто в Україні, 1860 – 1914 рр. Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії / Р. Ліндner. – К., Донецьк: Промінь, 2008. – 496 с.
18. Ніколаєва Т.М. Особливості національно-культурної та доброчинної діяльності українських підприємців у другій половині XIX – початку XX ст. / Т. М. Ніколаєва // Історико-політичні студії. – 2014. – № 2. – С. 47-56.
19. Палієнко М.С. "Киевская старина" у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.) / М. С. Палієнко. – К. : Видавництво "Темпора", 2005. – 383 с.
20. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб: Центральный Статистический комитет Министерства внутренних дел, 1904. – Т. XXXIII: Полтавская губерния. – [XXXVI], 315 с.
21. Петренко І. Діяльність Єлизавети Милорадович (1832 – 1890) у контексті українського національного відродження / І. Петренко // Українознавчий альманах. – 2015. – Вип. 18. – С. 201-205.

22. Петренко І.М. Єлизавета Милорадович (1832 – 1890) в українському суспільно-політичному русі / І. М. Петренко. – Полтава: ПУЕТ, 2013. – 151 с.

23. Покидченко Л.А. Документи з історії родини Харитоненків у Державному архіві Сумської області / Л. А. Покидченко // Матеріали історико-краєзнавчої конференції до 190-річчя з дня народження І. Г. Харитоненка. – Суми: ДВНЗ "УАБС", 2012. – С. 62-69.

24. Пчілка О. "Золоті дні золотого дитячого віку ..." : автобіографічний нарис / О. Пчілка; Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Відділ рукописних фондів і текстології. – К. : Веселка, 2011. – 79 с.

25. Пчілка О. Микола Лисенко: Життя і праця (Спогади і думки) / О. Пчілка // Микола Лисенко у спогадах сучасників: [у 2-х т.] / Ред. А. П. Лащенко та ін. – К.: Музична Україна, 2003. – Т. 1. – С. 64-140.

26. Пчілка О. Микола Лисенко. Спогади і думки / Олена Пчілка // Микола Лисенко у спогадах сучасників: [у 2-х т.] / Ред. А. П. Лащенко та ін. – К.: Музична Україна, 2003. – Т. 1. – С. 40-63.

27. Розподіл населення України за мовними групами та заняттями. Таблиця; Питома вага окремих етносів у соціальній структурі населення України. Таблиця // "Українське питання" в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.): колективна наукова монографія: [у 3-х ч.] / ред. В. Г. Сарбей. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – Ч. 1. – 203 с. + табл.

28. Русова С. Мемуари. Щоденник / С. Русова. – К. : Поліграфкнига, 2004. – 544 с.

29. Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. / Ф. Савченко. – Харків – К.: Державне видавництво, 1930. – 415 с.

30. Старовойтенко І.М. Родина Чикаленків у громадсько-культурному житті України / І. М. Старовойтенко // Українська біографістика. – 2010. – Вип. 7. – С. 263-278.

31. Суровцева І.Ю. До питання про фінансове забезпечення українського національного відродження / І. Ю. Суровцева // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2001. – № 504: Історія України. – С. 75-83.

32. Суровцева І.Ю. Меценатство в Україні другої половини XIX – початку XX ст. : автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Суровцева Ірина Юріївна; Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2006. – 19 с.

33. Тимошенко А. Меценатство і благодійна діяльність Г. П. Ґалаґана / А. Тимошенко // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – 2007. – Вип. 8. – С. 274-277.

34. Тобілевич С. Мої стежки і зустрічі / С. Тобілевич. – К.: Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1956. – 475 с.

35. Ферчук А.М. Василь Симиренко: підприємець, винахідник, меценат / А. М. Ферчук // Винахідник і раціоналізатор. – 2015. – № 3. – С. 54-57.

36. Філіппович В. Життєвий шлях та культурно-просвітницька діяльність Єлизавети Милорадович / В. Філіппович // Педагогічні науки: Збірник наукових праць. – 2010. – № 1. – С. 131-136.

37. Чалый М. Посещение Т. Г. Шевченком сахарного завода Яхненка и Симиренка / М. Чалый // Киевская старина. – 1889. – № 2. – С. 459-464.

38. Чикаленко Є. Розмова про мову / Є. Чикаленко. – К. : Друкарня "Просвещеніе", 1907. – 15 с.

39. Чикаленко Є. Спогади (1861 – 1907) / Є. Чикаленко. – К. : Видавництво "Темпора", 2003. – 415 с.

40. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 – 1941): Стан і статус / Ю. Шевельов. – Чернівці: Рута, 1998. – 208 с.

41. Шульце Г. Історія Німеччини / Г. Шульце. – К. : Видавництво "Наука", 2010. – 280 с.

References

1. Arkhivni naukovi fondy rukopysiv ta fonozapysiv Instytutu mystetstvoznavstva, folklorystyky ta etnolohiyi im. M. T. Rylskoho, fond 24-2, sprava 101.

2. ALTER, P. (2006) Natsiia: problema vyznachennya. In: Protsenko, O, Lisovyi, V. (eds.) *Natsionalizm: Teorii natsii ta natsionalizmu vid Yohana Fikhte do Ernsta Helnera. Antolohiya.* 2nd ed. Kyiv: Smoloskyp, pp. 273-282.

3. BILOTSERKIVSKA, H. (2007) Vasyl Fedorovych Symyrenko – metsenat ukrainskoi kultury. *Bibliotechnyi visnyk*. 3, pp. 35-38.

4. BOIKO, Yu. O. (2014) Yevhen Chykalenko – vydavets pershoi ukrainomovnoi shchodennoi hazety "Rada". *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy: Arkheohrafichni doslidzhennia unikalnykh arkhivnykh ta bibliotechnykh fondiv*. 8, pp 497- 512.

5. DONIK, O. M. (2008) Kupetstvo Ukrainy v imperskomu prostori (XIX st.). Kyiv: Instytut istorii NAN Ukrainy.

6. YEKELCHYK, S. (2010) *Svit ukrainskykh patriotiv druhoi polovyny XIX stolittia*. Kyiv: Vydavnytstvo "K.I.S."

7. ZHYTETSKYI, I. (1928) Kyivska hromada za 60-kh rokiv. *Ukraina*. 1, pp. 90-125.

8. ZHURBA, H. (1989) Dalekyi svit (Uryvok). In: Lutskyi, Yu. (ed.) *Sami pro sebe: Avtobiohrafii vydatnykh ukraintsiv XIX-ho stolittia*. New York: Vydannia Vilnoi Akademii Nauk u SShA, pp. 257-259.

9. KAZAKEVYCH, O. (2006) Rodyna Alchevskykh v ukrainskomu natsionalnomu rusi. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*. 9, pp. 145-156.

10. KARPENKO, V. V. (2011) Sklad i zmist rodynnoho fondu Symyrenkiv: naukove i praktychne znachennia. *Istorychnyi arkhiv. Naukovi studii*. 7, pp. 97-102.

11. KISTIAKIVSKYI, O. F. (1995) *Shchodennyk (1874 – 1885)*: [in 2 vol.]. Vol. 2: 1880 – 1885. Kyiv: Naukova dumka.

12. KOVALENKO, O. O. (2009) H. Myloradovych i chasopys "Chernigovskij listok". In: *Literatura ta kultura Polissia: zbirnyk naukovykh prats*. Vol. 51: Rehionalna istoria ta kultura XVII – XX st.: suchasnyi pohlyad na problemy ta osoby, pp. 59-67.

13. KONYSKYI, O (1974) Iz spohadiv staroho poltavtsia. *Moloda Ukraina*. 225, pp. 12-13.

14. KONONENKO, S. I. (2000) Fond rodu Symyrenkiv Derzharkhivu Cherkaskoi oblasti. *Arkhivy Ukrainy*.1-3, pp. 50-54.

15. KRYZHANIVSKA, T. (2009) Panteleimon Kulish – pershoriadna zirka ukrainskoi kultury: pysmennyk, vydavets, redactor. *Visnyk knyzhkovoi palaty*. 8, pp. 37-39.

16. LEONTOVYCH, V. (1994) Rodyna Symyrenkiv. *Kyivska starovyna*. 4, pp. 15-23.

17. LINDNER, R. (2008) *Pidpryiemtsi i misto v Ukraini, 1860 – 1914 rr. Industrializatsiia i sotsialna komunikatsiia na Pivdni Rosiiskoi imperii*. Kyiv, Donetsk: Promin.

18. NIKOLAIEVA, T. M. (2014) Osoblyvosti natsionalno-kulturnoi ta dobrochynnoi diialnosti ukrainskykh pidpryiemtsiv u druhii polovyni XIX – pochatku XX st. Istoryko-politychni studiyi, pp. 47-56.

19. PALIIENKO, M. S. (2005) "*Kievskaya starina" u hromadskomu ta naukovomu zhytti Ukrainy (kinets XIX – pochatok XX st.)*. Kyiv: Vydavnytstvo "Tempora".

20. TROJNYTSKYJ, N. A. (1904) *Pervaya vseobshhaya perepys' naseleniya Rossijskoj imperii 1897 g.* Vol. XXXIII: Poltavskaya huberniya. Saint Petersburg: Tsentral'nyj Statisticheskij komitet Ministerstva vnutrennikh del.

21. PETRENKO, I. (2015) Dilalnist Yelyzavety Myloradovych (1832 – 1890) u konteksti ukrainskoho natsionalnoho vidrodzhennia. *Ukrainoznavchyi almanakh*. 18, pp. 201-205.

22. PETRENKO, I. M. (2013) *Yelyzaveta Myloradovych (1832 – 1890) v ukrainskomu suspilno-politychnomu rusi*. Poltava: PUET.

23. POKYDCHENKO, L. A. (2012) Dokumenty z istorii rodyny Kharytonenkiv u Derzhavnomu arkhivi Sumskoyi oblasti. In: *Materialy istoryko-kraieznavchoi konferentsii do 190-richchia z dnia narodzhennia I. H. Kharytonenka*. Sumy: DVNZ "UABS", pp. 62-69.

24. PCHILKA, O. (2011) "*Zoloti dni zolotoho dytyachoho viku ...": avtobiohrafichnyi narys*. Kyiv: Veselka.

25. PCHILKA, O. (2003) Mykola Lysenko: Zhyttia i pratsia (Spohady i dumky). In: Lashchenko, A. P. (ed.) *Mykola Lysenko u spohadakh suchasnykiv:* [in 2 vol.]. Kyiv: Muzychna Ukraina. Vol. 1, pp. 64-140.

26. PCHILKA, O. (2003) Mykola Lysenko. Spohady i dumky. In: Lashchenko, A. P. (ed.) *Mykola Lysenko u spohadakh suchasnykiv*: [in 2 vol.]. Kyiv: Muzychna Ukraina. Vol. 1, pp. 40-63.

27. ANON (1999) Rozpodil naselennia Ukrainy za movnymy hrupamy ta zaniattiamy [Tabl.]; Pytoma vaha okremykh etnosiv u sotsialnii strukturi naselennia Ukraiiny [Tabl.]. In: Sarbej, V. H. (ed.) *"Ukrainske pytannia" v Rosiiskii imperii (kinets XIX – pochatok XX st.)*: kolektyvna naukova monohrafia: [in 3 vol.]. Vol. 1. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy.

28. RUSOVA, S. (2004) *Memuary. Shchodennyk*. Kyiv: Polihrafknyha.

29. SAVCHENKO, F. (1930) *Zaborona ukrainstva 1876 r.* Kharkiv; Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo.

30. STAROVOITENKO, I. M. (2010) Rodyna Chykalenkiv u hromadsko-kulturnomu zhytti Ukrainy. *Ukrainska biohrafistyka*. 7, pp. 263-278.

31. SUROVTSEVA, I. Yu. (20010 Do pytannia pro finansove zabezpechennia ukrainskoho natsionalnoho vidrodzhennia. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V. N. Karazina.* 504: Istoriia Ukrainy, pp. 75-83.

32. SUROVTSEVA, I. Yu. (2006) *Metsenatstvo v Ukraini druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.* Abstract of unpublished thesis (PhD). Donetskyi natsionalnyi universytet. Donetsk.

33. TYMOSHENKO, A. (2007) Metsenatstvo i blahodiina diialnist H. P. Galagana. *Skarbnytsia ukrainskoi kultury: Zbirnyk naukovykh prats*. 8, pp. 274-277.

34. TOBILEVYCH, S. (1956) *Moi stezhky i zustrichi*. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo obrazotvorchoho mystetstva i muzychnoi literatury URSR.

35. FERCHUK, A. M. (2015) Vasyl Symyrenko: pidpryiemets, vynakhidnyk, metsenat. *Vynakhidnyk i ratsionalizator*. 3, pp. 54-57.

36. FILIPPOVYCH, V. (2010) Zhyttievyi shliakh ta kulturno-prosvitnytska diialnist Yelyzavety Myloradovych. *Pedahohichni nauky: Zbirnyk naukovykh prats*. 1, pp. 131-136.

37. CHALYJ, M. (1889) Poseshchenie T. G. Shevchenkom sakharnogo zavoda Yakhnenka y Simirenka. *Kievskaia starina*. 2, pp. 459-464.

38. CHYKALENKO, Ye. (1907) *Rozmova pro movu*. Kyiv: Drukarnia "Prosveshchenie".

39. CHYKALENKO, Ye. (2003) *Spohady (1861 – 1907)*. Kyiv: Vydavnytstvo "Tempora".

40. SHEVELOV, Yu. (1998) *Ukrainska mova v pershii polovyni dvadtsiatoho stolittia (1900 – 1941): Stan i status*. Chernivtsi: Ruta.

41. SHULTSE, H. (2010) Istoriia Nimechchyny. Kyiv: Vydavnytsvo "Nauka".

Надійшла до редколегії 27.04.17

O. Kazakevich, PhD in History
National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, Ukraine

UKRAINIAN LANGUAGE AND IDENTITY OF THE SOCIAL AND ECONOMIC ELITE OF UKRAINE (THE LATE 19 – EARLY 20TH CC.)

The article discusses the problem of national identity and linguistic consciousness of the Ukrainian social and economic elite in turn of the 19-20 cc. In contrast to the widespread opinion, the author states that a lot of the Ukrainian entrepreneurs and rich landowners were deeply involved in the process of the Ukrainian nation building. They shared the Ukrainian identity and promoted the usage of the Ukrainian language. Some of them, including O. Alchevskyi, V. Symyrenko, E. Miloradovych, H. Galagan, E. Chykalenko, belonged to the upper class of the Ukrainian society and invested large sums of money into the development of the Ukrainian studies and teaching in Ukrainian language in both Russian and Austro-Hungarian empires. Their financial support potentiated the activity of Ukrainian research, literary and artistic societies, including the Kyiv Hromada, Prosvita, South-Western branch of the Russian Geographical society, Shevchenko Scientific Society, publishing the Ukrainian journals and newspapers "Osnova", "Kievskaya Starina", "Hromada", "Literaturno-naukovyi visnyk", "Hromadska dumka", "Rada" etc. In conclusion it is stated that during the late 19 – early 20th cc. the financial support provided by the social and economic elite was critically important for the formation of the modern Ukrainian nation.

Key words: social and economic elite, bourgeoisie, Ukrainian language, identity, linguistic consciousness, nation-building.

УДК 94 (430)"15"
https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.133.2.05

С. Ковбасюк, канд. іст. наук
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ІДЕАЛ ЖІНКИ У ТЕКСТАХ І ОБРАЗАХ ДОБИ РЕФОРМАЦІЇ: МІЖ КОНСТРУКТАМИ І ПРАКТИКАМИ

У статті ми дослідили формування ідеалу жінки у текстах та образах як особливого Реформаційного конструкту, а також простежили імплементацію ідей у реальні практики реформаторів і гуманістів. Для досягнення поставленої мети були залучені як тексти трактатів і памфлетів Еразма Роттердамського, Хуана Луїса Вівеса, Мартіна Лютера та Філіпа Меланхтона, так і гравюри та картини доби Реформації, у яких сформований наративами матеріал був візуалізований. жіночий ідеал доби Реформації залишався дуже традиційним, навіть у порівнянні з його гуманістичним аналогом. Ідеальна жінка – це дружина, матір, яка сумлінно веде господарство, у всьому дослухається до свого чоловіка, стримана та смиренна у вчинках та висловлюваннях. Подібний ідеал, сконструйований у реформаційних наративах, підтверджує візуальність – так само ідеальну жінку зображували у гравюрах. Практики ж далеко не завжди повністю відповідали ідеальному типу. Шлюб Лютера з Катаріною фон Бора, який став зразковим і який неодноразово зображувався як гідний наслідування в текстах і образах, насправді не повністю гармоніював з уявленнями. Катаріна, хоч і винятково здібна у господарюванні, користувалась як владою, так і свободою висловлювання, знала латину, і навіть дозволяла собі сперечатись з чоловіком з теологічних питань. Розрив між уявленнями та практиками усвідомлювався самими а́кторами лише частково, адже повсякденній свідомості є притаманне поєднання раціонального та ірраціонального.

Ключові слова: гендер, Реформація, нарратив, візуальність, Гуманізм.

XVI століття, епоха Ренесансу та Реформації, відчутних змін в економіці, техніці та соціальних структурах, не могло не стати також часом формування нового образу жінки та нового ставлення до неї.

У цій доповіді нам би хотілось звернутись до досить неоднозначного питання про генезу та формування ідеалу жінки у реформаційному дискурсі, як у його наративному та візуальному вимірах, так і в існуючих практиках діячів, апологетів та противників нового релігійного вчення. Джерелами до нашого дослідження стануть твори і листи Мартіна Лютера, Ф. Меланхтона, гуманістів Еразма Роттердамського та Хуана Луїса Вівеса, а також картини та гравюри як відомих, так і анонімних майстрів часів Реформації.

Середньовіччя загалом було епохою, ворожою до жінок. Середньовічні мислителі та теологи запозичили уявлення Аристотеля про дуалізм та перевагу одних речей над іншими: дії над пасивністю, форми над матерією, повноти над неповнотою тощо. При цьому найбільш шанований в епоху Середньовіччя язичницький філософ пов'язував все вище із чоловічою природою, нижче – з жіночою. Тобто, чоловіча природа асоціюється з активними, формотворчими та досконалими характеристиками, жіноча – з пасивними, матеріальними та недосконалими, вона є такою, яка потребує чоловічу природу для завершеності [4, p. 31]. Аристотель наділяв чоловіків "мужніми" якостями, таким як розважливість, сміливість, стійкість, і жінок, протилежними ним – ірраціональність, хитрість, слабкість [23, p. X]. До гендерних стереотипів, сформованих протягом Античності із приходом християнства додались нові, як результат екзегетики перших глав Книги Буття, де описується створення "помічника" чоловіку, а також Гріхопадіння, основну вину за яке Отці Церкви поклали на Єву – адже саме вона вела перемовини зі Змієм, а потім спокусила Адама скуштувати заборонений плід [Бут 3:1-6].

Звичайно, жіночий ідеал був присутній – ним стала Марія, Діва і Мати одночасно, смиренна і покірна волі Бога. Вона втілювали у собі всі риси, якими, на думку середньовічних богословів та інтелектуалів мала володіти жінка: чистота, смирення, покірність. У середньовічній народній літературі – п'єсах, поемах, шванках жінки здебільшого теж зображувались негативно – вони хтиві та оманливі [2, с. 229-237].

Варто згадати і куртуазний ідеал – образ "прекрасної дами", дружини суверена, до якої можливе було лише платонічне кохання на відстані. Він почав формуватися у Франції приблизно з XII століття, досягши зрілості в епоху пізнього Середньовіччя. Не дивлячись на сучасну популярність на той час куртуазний ідеал жінки був поширений лише серед тонкого прошарку еліти і великого значення для основної маси населення не мав [23, p. XIV].

Суспільні та культурні зміни "Осені Середньовіччя" не могли не позначитись і на конструкті жіночого ідеалу.

Для північних гуманістів гендерне питання поставало переважно лише в освітньому дискурсі – "князь гуманістів" Еразм Роттердамський та послідовники його ідей у своїх творах приділяли значне місце необхідності жіночної освіченості: вивчення давніх мов та літератури, не обмежуючи роль жінки лише домашнім господарством, але відкриваючи її як гідного співбесідника для власного чоловіка та його гостей.

Так, у своєму діалозі "Абат та освічена дама" Еразм Роттердамський зачіпає найбільш болючі питання проблеми освіченості жінок. Перше, чи пристойно для жінки читати книги, і, якщо це можливо, то які? Головні

© Ковбасюк С., 2017

герої діалогу – абат Антроній та жінка Магдалія займають протилежні позиції: абат стверджує, що не пристойно для жінки, хоч би і одруженої, мати стільки книг, тим паче грецькою та латиною, адже їй краще читати лише щось легке, щоб заповнити годину дозвілля [1, с. 255–256]. Друге, чи варто жінці шукати мудрості? Антроній стоїть на позиціях, що "жіноче приладдя – це веретено та прялка", а не книги, адже вони "позбавляють жінку розуму, якого у неї і так небагато" [1, с. 257–258] і "мудра жінка – двічі дурна" [1, с. 259]. Науки ж для жінок "все одно що осляче сідло". На що Магдалія, і, як можна зрозуміти, її вустами говорить сам Еразм, заперечує і погрожує: "Однак [освічена жінка] не така вже і рідкість, як ти думаєш: і в Іспанії, і в Італії поміж вищої знаті немало жінок, які зможуть позмагатись з будь-яким чоловіком; в Англії є жінки з дому Мора, у Німеччині – з дому Піркгеймера та Блауера. Якщо ви не остережетесь, то закінчиться тим, що ми очолим богословські школи, ми будемо проповідувати у храмах, ми заволодіємо вашими мітрами".

Переконання Еразма у необхідності всебічної освіченості жінок розвинув у своєму трактаті "Виховання жінки-християнки" іспанський гуманіст, який значний час прожив у Нідерландах, Хуан Луїс Вівес (1492 – 1540). Його погляди можна назвати справді прогресивними: освіту він вважав обов'язковою і для хлопчиків, і для дівчат, до того ж останніх він не визначав як менш здатних, урівнюючи обидві статі у здібностях та схильностях, як до добра, так і до зла. На відміну від сучасників, яких уособлює еразмівський абат Антроній, Вівес наполягав на взаємопов'язаності цнотливості та освіченості: на його думку саме неуцтво є запорукою моральної деградації [23, p. 50–51]. Тому, поряд із традиційними вміннями, яких вимагали від жінок, незалежно від походження, – уміння прясти, вести господарство, готувати, – гуманіст нагадує про необхідність читати, окрім Святого Писання, також Платона, Цицерона, Сенеку і ранньохристиянських авторів – Боеція, Григорія, Тертулліана, Св. Августина, Св. Ієроніма тощо [23, p. 78], уникаючи традиційних для гуманістичної освіченості поетів Овідія, Тибулла, Проперція які б могли зашкодити дівочій цнотливості [23, p. 76–77].

У той же час від гуманістів починає звучати і критика щодо віддання дівчат шляхетного походження у монастирі – саме в цьому питанні гендерного дискурсу гуманісти найбільше зблизяться з реформаторами. Так, Еразм у діалозі "Дівчина, що відкидає шлюб" через одного із співрозмовників – Евбула, який відмовляє свою подругу Катаріну вступати у монастир, стверджує, що "головна справа благочестя здійснюється через хрещення", а серед монахинь, на його думку, більшість "наслідує не таланту Сапфо, а її звичаям" [2, с. 144]. Подібна риторика, яка відкидає середньовічний чернецький ідеал жінки, не раз буде лунати у подальшому і від реформаторів .

Наскільки ж Реформація внесла свої корективи у жіночій ідеал, сформований гуманістами?

Полум'яний опонент Лютера – Кохлеус після того, як реформатор надрукував власний переклад німецькою Нового Заповіту, писав (1522): "навіть чоботарі та жінки й інші неосвічені люди…читають його як джерело всієї істини. Читаючи та перечитуючи його вони все запам'ятовують та носять у такий спосіб книгу у серці. Через це декілька місяців потому вони вважають себе настільки мудрими, що не соромляться сперечатися про віру та Євангеліє не тільки з іншими мирянами-католиками, але й зі священиками та монахами, і навіть більше того – з Магістрами та Докторами святої теології". "Лютеранські жінки," – продовжував він, – "залишивши увесь належний жіноцтву сором, настільки знахабніли, що узурпували право та службу проповідувати публічно у церквах, незважаючи на те, що Св. Павло прямо забороняє це. Не бракує їм і захисників серед чоловіків-лютеран, які стверджують, що Св. Павло заборонив жінкам навчати у церкві, бо вистачало чоловіків, які могли і знали як це робити. Але де чоловіків бракує, або вони зневажають цим обов'язком, там жінкам дозволено навчати. І сам Лютер довгий час навчав, що жінки також є справжніми християнськими священиками, і навіть більше того, будь-то охрещений є істинним папою, єпископом, священиком…" [22, p. 2].

Свідчення Кохлеуса можно було б сприйняти як підтвердження подальшої емансипації жінок у часи Реформації, якби позиція самого Лютера не була досить неоднозначною у жіночому питанні, і жіночий ідеал реформатора не суперечив би яскравому допису Кохлеуса.

Лютер чи не у кожному своєму трактаті, листі чи б пак застільному діалозі згадує жінок. Саме у них проступають риси ідеального жіночого типу реформаційної епохи. Природа жінки, на думку реформатора, після гріхопадіння зазнала значних змін – колишня свобода Єви після її зустрічі зі Змієм була втрачена, відтепер вона, ніби розплачуюсь за скоєний гріх ослуху, мала стати лише помічником Адама, прив'язана до нього через шлюб. І шлюб, як вважав Лютер, вже не був опціональним – після гріхопадіння він став для жінки єдиним можливим шляхом. "І ти будеш під владою чоловіка" тощо. І це означає, що ти вже не будеш жити, згідно власної волі, як це було до Гріхопадіння; ти вже не вчинятимеш за власним бажанням. Можливість вибирати, чи будеш ти з чоловіком, чи – ні існувала лише до Гріхопадіння. Тепер жінка має бути зі своїм чоловіком. Вона має слідувати за ним, куди би він не забажав піти. Тепер ми також бачимо, що жінка не здатна жити без чоловіка. Де залишається чоловік, там має залишитись і його дружина; дружина слідує за чоловіком, де б він не пішов. Окрім цього, вона має коритися йому; уся влада та рішення у житті належать чоловіку. Жінкам властиві скорбота та вбогість. Насправді, дурні жінки намагаються не підкорятися своїм чоловікам, але вони й не здатні керувати містами та територіями. Коротко кажучи, дружини мають свою частку, і, якщо вони мають віру, то й покарання для них не занадто суворе" [мається на увазі покарання Єви за Гріхопадіння. – С.К.] [16, p. 127–128].

Отже, шлюб є єдиним шляхом для жінки-християнки. З цього ж випливає уявлення Лютера про призначення жінки: "Жінка була створена для чоловіка помічником в усіх речах, особливо, у народженні дітей" [15, p. 166–167]. Власне, "Діла та слова Господні вкрай ясні, жінки були створені щоб стати або дружинами, або проститутками" [7, p. 137].

На перший погляд, Лютер у своїх поглядах на жіночий ідеал не пішов далі середньовічних схоластів, проте це не зовсім вірно. Так, позитивні зміни проявились у його баченні та сприйнятті жіночної сексуальності. У 1520-х роках, коли Лютер дуже часто та рішуче виступав за розпуск монастирів та скасування чернечих обітниць, до нього неодноразово звертались жінки-монахині за порадою як краще їм полишити монастир, де, траплялось, вони опинялись проти власної волі. У цьому контексті реформатор багато писав про потреби тіла та їх законність. "Хоча жінки і соромляться припускати так речі, проте Писання і досвід вчать нас, що лише одній на тисячі випадає від Бога дар підтримання цнотливості. Жінка сама не владна цього зробити. Бог створив її тіло таким, щоби воно було з чоловіком, виношувало та виховувало дітей, як ясно видно з першої глави Книги Буття.[…] Це так само природно як їсти та пити, спати та прокидатися. […] Якщо хтось відчуває, що не має цього рідкісного дару [цнотливості], то має покинути монастир і робити те, до чого покликаний" [14, p. 327].

Що ж до гуманістичного ідеалу освіченої жінки, гідного співбесідника для чоловіка, чи зберігав він життєвість в умовах Реформації? Відоме висловлювання Лютера ніби перекреслює все написане Еразмом та

Вівесом з цього приводу: "Ніяка одежа не личить жінці менше, ніж бажання бути мудрою" [13, p. 367]. В одній із "Застільних бесід" Лютер підкріпив свої уявлення щодо місця і розумових здібностей жінки, "анатомічними" спостереженнями: "Чоловіки мають широкі та сильні груди та вузькі стегна, а також більше розуміння, ніж жінки, які мають вузькі груди та широкі стегна, і тому мають залишатися вдома, сидіти спокійно, доглядати за господарством, народжувати та ростити дітей" [13, p. 299]. Він, одначе, у своєму зверненні "До всіх рад міст Німеччини, щоб вони заснували та підтримували християнські школи" (1524 р.) передбачав створення початкових шкіл для дівчат, де б вони "вчилися вести господарство, виховувати дітей та прислугу" [11, p. 370]. На його думку, "Дівчинка звичайно зможе знайти годину на день для відвідування подібної школи, не нехтуючи своїми обов'язками вдома. Адже набагато більше часу вона витрачає на сон, танці та ігри". Університетська освіта залишалась для жінок, на переконання Лютера, занадто важкою справою [9, p. 8].

Філіп Меланхтон, найближчий друг Лютера в основних рисах поділяв і подібний патріархальний погляд на призначення жінки, шлюб та ідеал, до якого має кожна жінка прагнути, хоча, вочевидь, це питання його хвилювало набагато менше, ніж керманича Реформації, і, в деяких речах Меланхтон залишився набагато більш традиційним та стриманим. Так, племінник Рейхліна виступав проти активної участі жінки в житті Церкви і, зокрема, проповідуванні. Він стверджує, що "ще язичники знали, що чоловічі та жіночі обов'язки дуже різні" [20, p. 210]. Далі, коментуючи слова апостола Павла ("Жінки нехай мовчать у Церкві"), Меланхтон зазначає, що "Св. Павло бажає одночасно зберегти і пристойну поведінку у Церкві, і узгодити громадську роботу с Божественним законом і вчиняє вірно; тому Павло і відсторонює жінок від учительства та проповідування, незалежно від їх здатностей" [17, p. 50]. У цьому реформатор не надто далеко відходить від тлумачення Оріґена: "Бо це недоречно для жінки говорити у зібранні, і не важливо, що саме вона говорить, навіть якщо вона каже захоплюючі, чи б пак святі речі, все це має мало значення, якщо вони лунають з жіночих вуст" [6, p. 33].

Ідеал жінки конструювався не тільки у проповідях та трактатах реформаторів, але й у візуальності. Наведемо для прикладу популярну гравюру, виконану Антоном Вензамом та датовану 1525 роком (Ілл. 1), роком одруження самого Лютера та розпалу Селянської війни. На ній зображена жінка, зодягнена у типовий для містянок одяг з численними атрибутами алегоричного та символічного характеру. Зображення супроводжується розлогим пояснювальним текстом, що значно спрощує тлумачення насиченої іконографічної програми гравюри [8, p. 1511]. Почнемо з підпису: "Подивись на цю фігуру, що означає мудру жінку; кожна жінка, яка вчиняє подібно до цієї добре захищає власну честь".

"Очі. Я бачу ясно, як сокіл, і відрізняю чесне від нечесного. Я бережу себе і вдень, і вночі від того, хто щось замишляє проти моєї гідності". Далі, біля вух, автор розмістив таку настанову: "Ніщо не стримає мене відкрити свої вуха так, щоб вони чули Слово Боже, яке підтримує благочестивого у його пильнуванні". Біля правої руки: "Я зневажатиму гордість та споглядатиму себе у дзеркалі Христа, через Якого Господь відкупив нас". Далі автор пояснює замок на вустах: "Кожну годину, вдень і вночі, я ношу на вустах золотий замок, щоб вони не промовляли образливих слів та не вражали чиюсь гідність". Біля грудей розміщено наступний коментар: "До голубки подібне моє стійке серце, вірне тому, хто стане моїм чоловіком, ніяка його вина не вразить мою вірність".

Біля стегон читаємо: "Мої стегна оповиті зміями, як це має бути у кожної чесної жінки, яка прагне захисту від отрути скандалу, від лихого кохання та сороміцької гри". Коло лівої руки: "Я буду добровільно служити літнім і так здобуду вічне життя. Ніяка інша річ, яку я можу зробити, не наблизить цього більше". Врешті, біля ніг: "Я ходитиму ніби на конячих копитах і буду стійкою у своїй гідності. І не впаду у гріх, який, солодкий на початку, стає згодом більш гірким за жовч".

"Кожна жінка, яка має ці риси", – завершує свою думку автор, – "збереже свою честь незаплямованою. І, звичайно ж, здобуде від Бога вічне царство на небесах".

Сформований автором гравюри ідеал жінки є вкрай недвозначним: вона має бути благочестивою дружиною, що пильнує себе та честь родини, має мало говорити та служити в покорі, тобто максимально відповідати тогочасним уявленням про фемінинність.

Отже, існував певний реформаційний ідеал жінки, сформований у наративах та візуальності, але постає питання, наскільки він відповідав реальним практикам? Чи залишалось для нього місце у житті, чи його існування було фіктивним, певним топосом, без якого не могли обходитись реформатори, гуманісти, художники? Зазвичай, сімейні стосунки та становище жінки у них мало документовані. Проте, відомі і виключення. Одним з таких виключень є дружина самого Мартіна Лютера, Катаріна фон Бора (1499 – 1552). Ґрунтуючись на листах (її, самого Лютера та їх оточення) та інших, часто непрямих свідченнях, ми все ж спробуємо реконструювати її образ, водночас порівнюючи його з окресленим вище ідеалом. Відповідно до рис ідеального жіночого типу доби Реформації ми виділили 4 найбільш важливі сфери гендерного дискурсу: жіноча цнотливість, проблема освіченості та навичок господарювання, свобода жіночого висловлювання та, зрештою, проблема влади у родині. У межах цього дискурсу ми і розглянемо постать дружини керманича Реформації.

Поняття жіночої цнотливості, як ми з'ясували вище, було досить широким, і не обмежувалось виключно фізіологічною цнотою, але було насправді значним культурним конструктом. Воно включало стриманість, благочестивість, обмеженість контактів жінки із зовнішнім світом власною родиною та знайомими жінками – спілкування з іншими чоловіками вважалось серйозною загрозою цнотливості, і, зрештою, веденням жінкою господарства, без витрачання часу на книжки, адже вони, на рівні із сторонніми чоловіками, могли уразити цнотливість. Цнотливість Катаріни фон Бори, яка з шести років жила у монастирі, а потім, у Кранахів, і, зрештою, у Лютера, на перший погляд, не могла бути уражена. Однак, її спілкування з чоловіками, хоч і було платонічним, але не вписувалось у межі окресленого ідеалу. Так, будучи помічницею в домі Кранахів, вона закохалась у Ієроніма Баумгертнера, молодого нюрнберзького патриція і студента Меланхтона. Зрештою, Баумгертнер був змушений повернутись до Нюрнберга, де його родина, нажахана перспективою шлюбу спадкоємця з колишньою монахинею, змусила Ієроніма обірвати всі контакти з Катаріною. Вона, однак, як свідчать джерела, продовжувала, вже заміжньою, іноді листуватись з ним, зокрема надсилати вітання на свята, на що Лютер жартував про "старий вогонь, що не згасає" [19, p. 55]. У домі Кранахів Катаріна познайомилась із Крістіаном III, датським королем, який тоді був у вигнанні. За її словами, король навіть подарував її золоту обручку, проте надалі їх стосунки зостались дружніми – з ним вона також продовжувала листуватися протягом усього свого життя, і навіть плекала думку, після смерті Лютера, переїхати з дітьми у Данію за підтримки Крістіана [19, p. 55].

Зрештою, Катаріна ще до одруження жила у Лютера, що породило численні плітки, адже для суспільства подібне співжиття було неприйнятним і видавалось прямим порушенням ідеалу жіночої цнотливості [19, p. 56]. Їх раптове одруження породило ще більше пліток: Еразм у листі до свого друга писав, що Катаріна спокусила Лютера своєю вродою і завагітніла ще до шлюбу, і власне, вагітність і стала його причиною [18, p. 757]. Вже не кажучи про католицьких опонентів Лютера, які не упускали можливості зіронізувати та осудити шлюб колишнього монаха та монахині, у якому, на їх думку, мав народитись Антихрист [18, p. 745–746].

Отже, дружина Лютера користувалась значною свободою у спілкуванні та поведінці, часто несумісними з реформаційним ідеалом цнотливої жінки, який залишався вкрай консервативним. Така поведінка викликала за її життя і не тільки, критику Катаріни та її моральності, що ґрунтувалась як на тодішніх плітках, що їх розповсюджували опоненти Реформації, так і на свободі у рішеннях та вчинках самої "герр Кете", як Лютер часто жартома називав дружину.

Освіченість Катаріни – вона не тільки добре знала німецьку (чи не краще за Лютера, як він сам зізнавався [5, p. 37–38]), але й латину, походить здебільшого з років перебування у монастирі Маріатроні. Після одруження з Лютером їй часто не вистачало часу на читання – чоловік навіть якось пообіцяв їй 50 гульденів, якщо вона прочитає Біблію до Пасхи [21, p. 18](1535 р.), проте Катаріна відповіла, що читала достатньо і тепер вже хоче нею жити, а не вивчати [21, p. 18]. Більшість свого часу вона проводила саме в господарюванні у повній відповідності до сформованого реформаторами ідеалу. Лютери жили у колишньому августинському монастирі ("Чорний монастир"), де, окрім них, жило ще приблизно сорок чоловік – родичі Лютера, студенти, колеги з інших міст. Всіх їх необхідно було годувати, а також доглядати за броварнею, фермою у Зюльдорфі, городом, ловити рибу у ставку. Дуже скоро до цих обов'язків додався догляд за дітьми – Хансом, Елізабет (померла через кілька місяців після народження), Магдаленою, Мартіном, Маргаритою. Сам Лютер у господарські справи майже не втручався. "У домашніх справах я в усьому поступаюсь Кете, в іншому мене веде святий Дух" – говорив він, свідомо чи ні протиставляючи Дух та матерію, яку уособлювала для Лютера та його сучасників жінка.

Менш однозначною виглядала ситуація зі свободою жіночого висловлювання. Лютер і його колеги-реформатори сходились на думці, що жінці більш личить мовчати, це підтверджувала і гравюра, яку ми аналізували вище: "Кожну годину, вдень і вночі, я ношу на вустах золотий замок, щоб вони не промовляли образливих слів та не вражали чиюсь гідність". Джерела ж свідчать, що Катаріна неодноразово дозволяла собі висловлюватись під час Застільних бесід, коли за вечерею збирались реформатори, гуманісти, студенти Віттенберзького університету. Вона могла брати участь у розмові, що велась німецькою та латиною, і навіть дозволяла собі сперечатись із чоловіком у богословських питання, як, наприклад, щодо принесення Авраамом у жертву свого сина [3, p. 164]. Така поведінка була не лише далекою від ідеалу, але і не типовою для жінок того часу взагалі, однак вона хоч і сприймалась неоднозначно сучасниками, проте не дістала загального засудження. Чим можна це пояснити? Зрештою, Катаріна фон Бора стала однією з перших представниць зовсім нового типу жінок, сформованого Реформацією, – дружини вченого. Ця роль передбачала зовсім інший комунікативний простір – Кете спілкувалась і жила поряд із студентами, магістрами, докторами теології. Жіноче коло спілкування не надто відрізнялось – це були дружини інших реформаторів та гуманістів, що не могло не вплинути на її світогляд – не даремно Лютер часто називав її "Докторшею". До того ж, Катаріна на соціальній драбині стояла набагато вище Лютера, і завжди пам'ятала про своє аристократичне походження, про що її чоловік добре знав ще до одруження, називаючи її у своєму листі до друга "гордою" [19, p. 63].

Свобода висловлювання була тісно пов'язано з проблемою влади та владності. Як ми вже зазначали, Лютер не даремно звертався у листах до дружини "Герр(Пан) Кете" – у домашніх справах вона мала найбільшу владу та авторитет і вирішувала куди і як витрачати важко зароблені гроші. Саме завдяки її переконуванням Лютер почав вимагати гонорари за публікацію своїх творів. З іншого боку, важко у цьому побачити жіночу емансипацію – Лютер був звільнений від домашніх клопотів і мав можливість займатись лише наукою, від чого справа Реформації тільки виграла. Чи не найкращою ілюстрацією їх стосунків є парний портрет роботи Лукаса Кранаха Старшого 1529 року, через чотири роки після їх одруження – один з багатьох, які вийшли з майстерні Кранахів. Тонкі риси обличчя Катаріни вида-

ють активну та горду натуру. Проте якщо погляд реформатора звернений на глядача, то Катаріна уважно дивиться на свого чоловіка. Фігури подружжя однакові за розміром, що ніби підкреслює партнерські засади їх шлюбу та рівність у розподілі обов'язків.

Подвійні портрети Лютера та Катаріни фон Бора стали певним зразком як самого жанру подружнього портрету, так і клерикального шлюбу, щасливого та гармонійного.

Підводячи підсумки, зазначимо, що жіночий ідеал доби Реформації залишався дуже традиційним, навіть у порівнянні з його гуманістичним аналогом. Ідеальна жінка – це дружина, матір, яка сумлінно веде господарство, у всьому дослухається до свого чоловіка, стримана та смиренна у вчинках та висловлюваннях. Подібний ідеал, сконструйований у реформаційних наративах, підтверджує візуальність – так само ідеальну жінку зображували у гравюрах. Практики ж далеко не завжди повністю відповідали ідеальному типу. Шлюб Лютера з Катаріною фон Бора, який став зразковим і який неодноразово зображувався як гідний наслідування в текстах і образах, насправді не повністю гармоніював з уявленнями. Катаріна, хоч і винятково здібна у господарюванні, користувалась як владою, так і свободою висловлювання, знала латину, і навіть дозволяла собі сперечатись з чоловіком з теологічних питань. Розрив між уявленнями та практиками усвідомлювався самими а́кторами лише частково, адже раціональне та ірраціональне найкраще поєднується саме у повсякденному вимірі, де і проминає подружнє життя. Тому не дивують слова Лютера, що "Я не проміняв би мою Кете ні на Францію, ні на Венецію, […] адже вона зберігає честь та віру у наш шлюб" [10, p. 273-274].

Список використаних джерел:

1. Роттердамский Э. Разговоры запросто / Э. Роттердамский. – М.: Художественная литература, 1969. – 704 с.
2. Себастиан Брант. Корабль дураков. Ганс Сакс. Избранное / под ред. Б. Пуришева. – М.: Художественная литература, 1989. – 478 с.
3. Achtemeier E. Preaching and Reading the Old Testament Lessons: With an Eye to the New / E. Achtemeier. – Ohio: CSS Publishing, 2004. – 256 p.
4. Aristotle. Physics / Aristotle. – Oxford: Oxford University Press, 1999. – 301 p.
5. Bainton R.H. Women of the Reformation. Germany and Italy / R. H. Bainton. – Minneapolis : Fortress Press, 1971. – 279 p.
6. Berry J. Why Historical Phenomena Instigates Resistance to Female Clergy / J. Berry. – Hillsborough: Lulu Enterprises Inc., 2016. – 92 p.
7. Furcha E.J. Encounters with Luther: papers from the 1983 McGill Luther symposium / E. J. Furcha. – Montréal: McGill University, 1984. – 264 p.
8. Geisberg M. The German Single-Leaf Woodcut: 1500-1550. Vol. IV / revised and edited by Walter L. Strauss. – New York: Hacker Art Books, 1974. – 1578 p.
9. Karant-Nunn S.C. Luther on Women: A Sourcebook / S. C. Karant-Nunn, M. E. Wiesner-Hanks. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 246 p.
10. Kroker E. Katharina von Bora, Martin Luthers Frau : ein lebens -und Charakterbild / E. Kroker. – Zwickau (Sachsen) : J. Herrmann, 1906. – 287 p.
11. Luther M. Luther's Works. Vol. XLV / M. Luther. – Philadelphia: Fortress Press 1962. – 424 p.
12. Luther M. Martin Luther's last will and testament: a facsimile of the original document with an account of its origins, composition, and subsequent history / M. Luther. – Dublin: Ussher Press, 1982. – 51 p.
13. Luther M. The table talk or familiar discourse of Martin Luther / transl. by W. Hazlitt. – London : D. Bogue, 1848. – 390 p.
14. Luther M. Werke. Kritische Gesamtausgabe. Briefwechel. Vol. III. / [Hrsg. von J.K.F. Knaake et al.]. – Weimar: H. Böhlau, 2002. – 664 S.
15. Luther M. Werke. Kritische Gesamtausgabe. Vol. II. / [Hrsg. von J.K.F. Knaake et al.]. – Weimar: H. Böhlaus, 1884. – 794 S.
16. Luther M. Werke. Kritische Gesamtausgabe. Vol. XIV. / [Hrsg. von J.K.F. Knaake et al.]. – Weimar: H. Böhlaus, 1883. – 800 p.
17. Melanchthon P. The Augsburg Confession / P. Melanchthon. – Hillsborough: Lulu Enterprises Inc., 2008. – 54 p.
18. Smith J. C. Katharina von Bora Through Five Centuries: A Historiography / J. C. Smith // The Sixteenth Century Journal. – 1999. – Vol. 30 (3). – P. 745-774.
19. Stjerna K. Women and the Reformation / K. Stjerna. – London: John Wiley & Sons, 2011. – 280 p.
20. Thompson J. L. John Calvin and the daughters of Sarah : Women in regular and exceptional roles in the exegesis of Calvin, his predecessors and his contemporaries / J. L. Thompson. – Genève: Librairie Droz, 1992. – 308 p.
21. Treu M. Das Leben der Katharina von Bora – eine biografi sche Skizze / M. Treu // Treu M. Katharina von Bora, die Lutherin: Aufsätze analässlich ihres 500. Geburtstages. – Wittenberg: Elbe-Druckerei, 1999. – P. 11–22.
22. Vandiver E. Luther's Lives: Two Contemporary Accounts of Martin Luther / E. Vandiver. – Manchester : Manchester University Press, 2003. – 408 p.
23. Vives J. L. The Education of a Christian Woman: A Sixteenth-Century Manual / J. L. Vives. – Chicago: University of Chicago Press, 2007. – 374 p.

References

1. PURISHEV, B. (ed.) (1989) *Sebastian Brant. Korabl durakov. Hans Saks. Izbrannoe*. Moscow: Khudozhestvennaia literatura.
2. ROTTERDAMSKIJ, E. (1969) *Razgovory zaprosto*. Moscow: Khudozhestvennaia literatura.
3. ACHTEMEIER, E. (2004) *Preaching and Reading the Old Testament Lessons: With an Eye to the New.* Ohio: CSS Publishing.
4. ARISTOTLE. (1999) *Physics*. Oxford: Oxford University Press.
5. BAINTON, R. H. (1971) *Women of the Reformation. Germany and Italy*. Minneapolis: Fortress Press.
6. BERRY, J. (2016) *Why Historical Phenomena Instigates Resistance to Female Clergy*. Hillsborough: Lulu Enterprises Inc.
7. FURCHA, E. J. (1984) *Encounters with Luther: papers from the 1983 McGill Luther symposium*. Montréal: McGill University.
8. GEISBERG, M. (1974) *The German Single-Leaf Woodcut: 1500-1550.* Vol. IV. New York: Hacker Art Books.
9. KARANT-NUNN, S. C., WIESNER-HANKS, M. E. (2003) *Luther on Women: A Sourcebook*. Cambridge: Cambridge University Press.
10. KROKER, E. (1906) *Katharina von Bora, Martin Luthers Frau : ein lebens -und Charakterbild*. Zwickau (Sachsen) : J. Herrmann.
11. LUTHER, M. (1962) *Luther's Works.* Vol. XLV. Philadelphia: Fortress Press.
12. LUTHER, M. (1848) *The table talk or familiar discourse of Martin Luther*. London : D. Bogue.
13. LUTHER, M. (1883) *Werke. Kritische Gesamtausgabe*. Vol. XIV. Weimar: H. Böhlaus.
14. LUTHER, M. (1884) *Werke. Kritische Gesamtausgabe*. Vol. II. Weimar: H. Böhlaus.
15. LUTHER, M. (1982) *Martin Luther's last will and testament: a facsimile of the original document with an account of its origins, composition, and subsequent history*. Dublin: Ussher Press.
16. LUTHER, M. (2002) *Werke. Kritische Gesamtausgabe. Briefwechel*. Vol. III. Weimar: H. Böhlau.
17. MELANCHTHON, P. (2008) *The Augsburg Confession*. Hillsborough: Lulu Enterprises Inc.
18. SMITH, J. C. (1999) Katharina von Bora Through Five Centuries: A Historiography. *The Sixteenth Century Journal*. Vol. 30 (3), 745–774.
19. STJERNA, K. (2011) *Women and the Reformation*. London: John Wiley & Sons.
20. THOMPSON, J. L. (1992) *John Calvin and the daughters of Sarah: Women in regular and exceptional roles in the exegesis of Calvin, his predecessors and his contemporaries.* Genève: Librairie Droz.
21. TREU, M. (1999) Das Leben der Katharina von Bora – eine biografische Skizze. In: Treu M. *Katharina von Bora, die Lutherin: Aufsätze analässlich ihres 500. Geburtstages*. Wittenberg: Elbe-Druckere, pp. 11–22.
22. VANDIVER, E. (2003) *Luther's Lives: Two Contemporary Accounts of Martin Luther.* Manchester : Manchester University Press.
23. VIVES, J. L. (2007) *The Education of a Christian Woman: A Sixteenth-Century Manual*. Chicago: University of Chicago Press.

Надійшла до редколегії 03.03.17

S. Kovbasiuk, PhD in History
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

IDEAL WOMAN IN THE REFORMATION TEXTS AND IMAGES: BETWEEN CONSTRUCTS AND PRACTICES

In this paper, we explore how an ideal of woman was shaped in the Reformation epoch. We also focused on how humanists and reformers in their practices addressed to this ideal. We analysed as texts – treatises and pamphlets by Erasmus of Rotterdam, Juan Luis Vives, Martin Luther and Philipp Melanchthon, so images, paintings and engravings, from the Reformation era.

The Reformation ideal of woman was highly traditional, even if compared with a Humanist one. An ideal woman is a spouse and a mother, completely involved with household matters, always obedient to her husband, sober and humble. Such an ideal constructed in the narratives was transmitted to visuality. Real everyday practices were often far from this idyllic pattern The marriage of Luther to Katharina von Bora, depicted as an exemplary one both in narratives and visuality, in reality was much more complicated and ambiguous. Katharina, though she was indeed very good in household, exercised power at home and profited from freedom of speech, knew Latin and even argued in theological matters with her husband. The actors themselves were not always aware of this rupture between ideal and reality, as everyday practices often combine rational and irrational views.

Key words: gender, the Reformation, narrative, visualilty, the Humanism.

УДК 94(477):323.15:32.019.5"193"
https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.133.2.06

В. Колесник, д-р іст. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ВИСВІТЛЕННЯ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ 1920-Х РР. КОРЕНІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН УСРР

У статті розкривається процес висвітлення у суспільно-політичній літературі 1920-х рр. більшовицької політики коренізації національних громад УСРР. Більшовицька влада уміло використовувала національний, етнічний, мовно-культурний чинники для свого зміцнення та укорінення серед всіх народів СРСР, включаючи етнічні меншини в радянських республіках. У суспільно-політичній літературі 1920-х рр., з одного боку, пропагувалася здійснювана політика, а з іншого, подавався значний фактичний матеріал, який розкривав практику її реалізації. Авторами публікацій, присвячених коренізації національних меншин УСРР, були партійні та державні керівники, представники органів державної влади, відповідальні за реалізацію означеної політики, працівники Наркомосу УСРР, публіцисти. Їхні публікації базувалися на марксистській ідеології та на програмних положеннях і документах партії більшовиків з національного питання. Водночас у них подавався матеріал, який показував практику політики коренізації: радянське будівництво серед національних меншин, національно-територіальне адміністрування, створення національних культурно-освітніх закладів, ліквідація неписьменності серед етнічних груп і меншин, діяльність сільських будинків, хат-читалень, клубів, бібліотек. видання газет та журналів мовами національних меншин, підготовка національних кадрів, успіхи і труднощі коренізації. Але суспільно-політична література розглядала тимчасову "національно-культурну автономію" національних меншин через призму "культурної революції", як важливої складової плану побудови соціалізму.

Ключові слова: коренізація, політика коренізації, національні меншини, національні громади, суспільно-політична література, УСРР.

Запроваджуючи політику коренізації з тактичною метою, щоб зміцнити радянську владу, привернути на її бік національну інтелігенцію, селянство, залучити до соціалістичного будівництва національні громади, більшовики широко використовували у 1920-ті рр. пресу та суспільно-політичну літературу. Вона слугувала потужним знаряддям правлячої партії і влади для пропаганди здійснюваної політики, формування у суспільстві позитивного ставлення до здійснюваних заходів та мобілізації населення, включаючи національні меншини, для їх реалізації. Суспільно-політична література 1920-х рр. суттєво вплинула на світоглядне сприйняття та розуміння процесу коренізації національних меншин УСРР. так як в ній відбивався насамперед зміст офіційних документів більшовицької партії та радянської держави. З іншого боку, висвітлювалася практика і конкретні результати політики коренізації національних громад УСРР, відображалися її особливості та позитивні моменти.

Означена тематика ще не була предметом спеціального дослідження, хоча частково відповідний матеріал використаний в працях науковців, які досліджували історію етнічних меншини УСРР у 1920-ті – 1930-ті рр. та національно-культурну політику ВКП(б) відповідного періоду. Це наукові розвідки І. Балуби, Б. Змерзлого, Г. Єфіменка, О. Калакури, Г. Кондратюка, Н. Мельник, В. Орлянського, К. Пивоварської, Б. Чирка, Л. Якубової, та ін.

Звернення до суспільно-політичної літератури 1920-х рр., присвяченої коренізації національних меншин, має значний науковий інтерес як під кутом зору значного фактичного матеріалу, так і для розуміння тогочасних оцінок, сприйняття та характеристики всіх тих змін і перетворень, що відбувалися в житті національних меншин УСРР в умовах тимчасової "культурно-національної автономії" та поступово зростаючого прагнення більшовицької влади, яка укорінювалася і перетворювалася в тоталітарну, згорнути процеси національно-культурного відродження.

У 1920-ті рр. авторами більшості праць, присвячених коренізації національних меншин УСРР, були партійні та державні діячі, публіцисти, працівники радянського апарату, відділів і бюро по роботі з національними меншинами, керівники навчальних і культурно-освітніх установ, безпосередні учасники подій, які сприймали коренізацію як свою поточну роботу. Всі ці публікації, зазвичай, були позначені тогочасним політико-ідеологічним тавром, вони базувалися на марксистській ідеології та на програмних положеннях і документах партії більшовиків з національного питання, які, як відомо, містили в собі два протилежних принципи: право на самовизначення народів та збереження централізованої держави.

Тогочасне трактування національно-культурних процесів та головні тенденції в розвитку національних меншин у 1920-і рр. знайшли відображення у виступах, промовах, публікаціях секретаря ВУЦВК, голови Центральної Комісії у справах національних меншостей при ВУЦВК (ЦКНМ) О. Буценка [3, с. 28-34; 4; 5, с. 67-73; 6, с. 79-85; 7, с. 26; 8, с. 44; 9, с. 36]. Роботи А. Буценка зачіпають загальні питання радянського будівництва серед національних меншин республіки та питання національно-територіального адміністрування. Їм, як і іншим публікаціям партійно-радянських керівників, притаманні ідейно-політична спрямованість та відповідні критерії в оцінках. Привертає увагу праця А. Буценка "Радянське будівництво і національні меншості", у якій автор, визначаючи національний склад населення України за 1923-1924 рр., вказує на необхідність завершення "формування окремих районів та сільських рад з населенням із національних меншин у самостійні адміністративно-територіальні одиниці" [7, с. 26]. Ця позиція свідчить про ставлення одного з відповідальних українських керівників до національно-територіального адміністрування, розуміння ним необхідності завершення роботи в цьому напрямку. Оцінку радянського будівництва серед національних меншин О. Буценко здійснює, спираючись на аналіз діяльності конкретних національних районів і сільських рад. Він обґрунтовує деякі рекомендації щодо забезпечення основних запитів національних меншин у цій сфері.

Загалом здійснення національно-територіального районування було невід'ємною і складовою частиною політики коренізації. Це знайшло своє відображення в тогочасних публікаціях, в яких розкривався процес зростання національних районів [28, с. 158]. Проте автори зустрічались з труднощами при визначенні кількісного складу нацменшин в УСРР. Особливо це стосується польської, молдавської, грецької, білоруської та деяких інших національних груп, етнічна ідентифікація яких змішувалась з релігійною та державною. Більшість авторів використовували поточну інформацію своїх відомств, залишаючи поза увагою офіційні статистичні відомості.

© Колесник В., 2017

Посилення впливу органів радянської влади серед національних меншин через перевибори сільських і районних рад та залучення до них представників некорінної національності знайшло відображення в тогочасних партійних та державних періодичних виданнях. У них подавалася інформація про перевибори національних рад, їх національний склад тощо [11, с. 4-9].

Переважна частина публікацій 1920-их рр. присвячувалася, насамперед, пропаганді політики партії серед населення національних меншин, тому в них знаходиться значний фактичний і статистичний матеріал, використовуючи який, автори прагнули показати відповідність потребам національних меншин політики коренізації, її ефективність і результативність, зокрема в сфері освіти.

Домінуюче місце в публікаціях, присвячених культурно-освітній політиці партії та уряду щодо національних меншин, займали питання створення національних шкіл, ліквідації неписьменності серед етнічних груп і меншин, діяльності сільських будинків, хат-читалень, клубів, бібліотек тощо. Правові засади в галузі освіти були зафіксовані в Кодексі про народну освіту в УСРР (1922 р.), який декларував право національним меншинам, що мешкали в Україні, виховувати і навчати дітей рідною мовою.

Так, наприклад, стаття М. Левітана присвячена освіті серед національних меншин [17, с. 15-23]. Автор розкриває не тільки досягнення, а й труднощі, з якими зіткнулось керівництво народної освіти у процесі здійснення коренізації: розпорошеність малочисельних національних меншин (ассірійців, татар, білорусів); відсутність у більшості із них культурної спадщини з минулого на рідній мові; нестача коштів; недостатнє число кваліфікованих викладачів; русифікаторські настрої в значних колах національних меншин (євреїв, греків, молдаван, болгар). Розкриваючи стан і розвиток національної освіти у 1924–1926 рр., М. Левітан звертає увагу на необхідність підготовки кваліфікованих національних педагогічних кадрів, відсутність яких досить гостро відчувалася практично у всіх національних школах. Саме це спонукало органи влади створити мережу спеціальних навчальних закладів, курсів для підготовки вчителів для національних шкіл. Частково ця тема знайшла своє відображення в публікаціях 1920-х рр. [51, с. 25-26]. Але в них йшлося насамперед про практичні, нагальні завдання в означеній сфері.

Опубліковані праці свідчать, що труднощі з забезпеченням національних шкіл учителями були, але вони поглиблювалися і штучно, оскільки визначальним критерієм підбору кадрів для роботи в школі був класовий підхід, так зване соціальне походження вчителів та їх лояльність до радянської влади. Як зазначав Я. Ряппо, відбір викладачів для вищої школи був обмежений, здійснювався під наглядом партійних, профспілкових, комсомольських та інших організацій з врахуванням соціального походження [36, с.6]. При цьому, зазвичай, комплектування викладацького складу проходило за рахунок вихідців із робітників та селян.

А.Приходько у своїх статтях простежив зростання навчально-освітніх закладів в УСРР, включаючи заклади національних меншин. Характерно, що він прагнув тісно поєднати процес українізації з коренізацією національних меншин, відстоював думку, що українізація і коренізація можуть бути успішними і результативними за умови, коли вони будуть розвиватися разом. Як представник керівництва Наркомосу УСРР, органу, який безпосередньо відповідав за здійснення політики коренізації, А. Приходько стверджує, що партійно-державне керівництво республіки серйозно ставиться до створення системи освіти для національних меншин [26; 27]. Власне, це відбивало розуміння тогочасним українським керівництвом Наркомосу УСРР проголошеної політики коренізації. Чільники Наркомосу УСРР стояли на позиціях збереження паритету національно-культурних інтересів як українського населення, так і національних меншин [1, с. 30].

У низці публікацій середини – другої половини 1920-х рр. простежується розширення мережі національних початкових шкіл, збільшення контингенту їх учнів. Вже на 1929 р. в УСРР діяло 10 506 українських шкіл, 1 342 російських, 2 тис. шкіл інших етнічних груп. Щоправда, щодо кількості національних шкіл та учнів у публікаціях побутувала розбіжність, що пояснюється, очевидно, тим, якими джерелами користувалися автори, наскільки вони були вірогідними. Якщо ж врахувати, що мали місце факти окозамилювання, приписок, намагання окремих авторів прикрасити стан справ, то ставлення до цих даних має бути критичним.

Автори публікацій визнавали, що створення системи шкільної освіти для етнічних груп наштовхувалось на низку серйозних труднощів об'єктивного та суб'єктивного характеру. Йдеться про відсутність шкільних приміщень, підручників, учительських кадрів, а також про занепокоєння органів влади досить сильним впливом релігійних громад та служителів культів [37, с. 91]. Цим питанням присвячені праці керівників НКО України 1920-х рр.: Г. Гринька, Я. Ряппо (заступник наркома освіти в 1921 – 1928 рр.) [33], О. Шумського (нарком освіти в 1925 – 1927 рр.), М. Скрипника (нарком освіти в 1927 – 1933 рр.) [38; 39; 40; 42; 43; 44]. Їх виступи, промови, доповіді, статті друкувалися у газетах, журналах, видавалися окремими брошурами, збірками і відбивали стан справ на різних ділянках роботи НКО УСРР у національно-культурному будівництві. Зміст праць свідчить, що ідея створення соціалістичної культури поділялася лідерами наркомату освіти. Водночас Г. Гринько, О. Шумський, М. Скрипник розуміли необхідність поширення рідної мови серед населення національних меншин, розвитку їх національно-культурних особливостей. Нарком освіти УСРР М. Скрипник опублікував понад 150 виступів, промов, статей, присвячених питанням культури, освіти, виховання. У них він наголошував на необхідності розвитку не тільки культури українського населення, а й усіх національних меншин, що проживали в республіці. В роботах М. Скрипника висвітлювалися не лише процеси українізації, а й питання культурного розвитку національних меншин. Зокрема, багато уваги М. Скрипник приділяв здійсненню коренізації російської національної меншини [43], хоча керівництво республіки офіційно не визнавало її такою.

Загалом у публікаціях 1920-х рр. робилися спроби дати оцінку тим чи іншим заходам радянської влади спрямованим на коренізацію освіти, проявлялося прагнення висвітлити як успіхи, так і труднощі здійснення цього процесу: наявність русифікаторських тенденцій, обмаль кадрів, невисокі темпи українізації вищої та професійної школи. Важливе науково-пізнавальне значення праць 1920-х рр., присвячених розвитку національної освіти етнічних груп в УСРР, полягає в тому, що вони показують реалізацію єдиної в республіці моделі освіти, яка разом з тим забезпечувала потреби національних меншостей в користуванні рідною мовою.

У суспільно-політичній літературі 1920-их рр. зроблені перші спроби висвітлення діяльності культурно-освітніх установ національних меншин [13, с. 25-29; 18, с. 88; 14,с. 60]. Зрозуміло, що автори зосереджували увагу переважно на позитивних моментах, прагнули показати специфіку культурного розвитку окремих наці-

ональних меншин. Так, у роботі з німецьким населенням на перше місце висувалась антирелігійна пропаганда, впровадження у навчальні і культурно-освітні заклади пріоритетів радянської системи освіти [30]. Автори робили спроби регіонального аналіз стану освіти серед німецького населення. Так, Ш. М. Ванярський розглянув це питання в рамках Маріупольського округу [10, с. 258-262]. Проводилась робота щодо запобігання антисемітських проявів відносно єврейського населення та посилення мережі національних навчальних закладів.

Публікації 1920-х рр. з питань освіти і культури національних меншин проникнуті ідеєю класового і партійного підходу до роботи культурно-освітніх закладів, що мали стати кузнею ідеологічного виховання трудящих як будівників соціалізму. Ця думка була досить чітко окреслена наркомом освіти М. Скрипником. Він наголошував, що система народної освіти повинна охоплювати всі форми, шляхи і засоби виховання нової, здатної боротися за комунізм, людини. Цими засобами мали стати національні школи, клуби, бібліотеки, радіо, кіно, преса.

Отже, відповідно до офіційних документів партії та уряду пропагандистські публікації розглядали процеси коренізації національних меншин через призму "культурної революції", як важливої складової плану побудови соціалізму. У процесі "культурної революції" необхідно було замінити стару, так звану, буржуазну культуру новою, соціалістичною. Під кутом зору основного завдання "культурної революції" розглядалася робота установ освіти й культури національних меншин [15].

У процесі здійснення коренізації національних меншин в УРСР розгорнулася гостра дискусія навколо проблеми підготовки підручників і посібників для національних шкіл, що знайшло своє відображення в публікаціях 1920-х рр. Вони свідчать, що серед українських освітян не було єдиної думки щодо цього важливого питання. Одні стояли на позиціях повної уніфікації російської та української навчальної літератури, інші ж вважали за доцільне спиратися в їх підготовці на усталену національну традицію [17, с. 15-23; 45; 46].

У 1920-і рр. у місцевих періодичних виданнях з'явилася ціла низка публікацій, в яких містився значний фактичний матеріал про здійснення коренізації нацменшин в окремих регіонах УСРР [20].

Процеси коренізації національних меншин в УСРР знайшли часткове відображення в публікаціях з національної політики радянської влади. До них відносяться роботи, насамперед, партійно-радянських працівників: М. Демченка, Г. Мансурова, О. Полоцького, М. Попова, М. Скрипника, А. Хвилі та інших [19; 23; 24, с. 108; 41, с. 42-46; 47, с. 360; 52, с. 129]. Г. Мансуров у своїй праці, розкриваючи становище національної освіти до революції, підкреслює, що освіта всіх народів Російської імперії була підпорядкована великодержавній російській політиці, а з допомогою російської мови здійснювалося зросійщення представників усіх національностей. Водночас автор робить спроби розкрити причини, які призвели до проголошення більшовиками політики коренізації, розкриває становище освіти серед національних меншин в умовах здійснення цієї політики.

Для укорінення радянської влади серед національних меншин більшовицька партія використовувала газети, журнали, книжкову продукцію, що видавалась мовами цих меншин. Але у публікаціях 1920-х рр. автори головну увагу звертали, насамперед, на кількісні параметри становлення преси мовами національних меншин [20, с. 45-46; 48, с. 23-24; 12, с. 6-12]. При чому нерідко ці кількісні показники у різних авторів на один і той же час не співпадають. Це стосується як кількості видань, так і кількості їхніх кореспондентів. Але за будь-яких умов газети та журнали етнічних громад перебували під постійним контролем партійно-радянських органів, які надавали відповідного спрямування друкованим засобам масової інформації та здійснювали контроль за його дотриманням. Одним з випробуваних методів партійного керівництва пресою були систематичні "огляди" газет і журналів, що видавались мовами національних меншин, зльоти, збори та семінари їхніх робітничо-селянських кореспондентів. Своєрідним координуючим органом у цій сфері виступали журнали "Червона преса" та "Робсількор", які періодично публікували відповідні матеріали. У зв'язку з формуванням преси національних меншин частина тогочасних публікацій присвячувалася підготовці національних кадрів для газет та журналів, їх стану, особливостям роботи, необхідності забезпечення партійного керівництва робсількорівським рухом [49, с. 38-41; 50, с. 40; 25, с. 7-16].

Загалом в публікаціях 1920-их рр. з питань освіти та культури національних меншин домінували кількісні показники, зокрема, порівнювались кількість шкіл, учнів у них, гуртків художньої самодіяльності, газет мовами етнічних громад тощо. Водночас бракувало аналізу сутності цих процесів та їх якісних результатів [29, с. 260-262].

З середини 1920-х рр. почали виходити окремі наукові та науково-популярні розвідки етнографічного характеру, підготовка яких зумовлювалася діяльністю Етнографічної комісії ВУАН. Автори означених публікацій В. Баранніков, А. Гітлянський, А. Глинський, С. Епштейн, С. Ялі та інші, з одного боку, були безпосередньо причетні до роботи з національними меншинами, виявляли обізнаність з їх життям та побутом, а з іншого боку, намагались осмислити реальні процеси коренізації під кутом зору етнографічно-краєзнавчих досліджень [2; 53, с. 16; 16, с. 56; 54]. У 1928 р. Є. Рихлік опублікував у Бюлетені Етнографічної комісії ВУАН статтю, присвячену основним напрямкам науково-дослідної роботи науковців-етнографів серед національних меншостей [32, с. 1-8]. У 1930 р. він дав повідомлення про роботу Кабінету національних меншин [31, с. 39-41]. На жаль, в поодиноких наукових повідомленнях другої половини 1920-х рр. процеси коренізації національних меншин УСРР не знайшли свого достатнього висвітлення. Науковці звертали уваги насамперед на етнографічно-краєзнавчі аспекти життя та діяльності цих меншин.

Висвітлення політики коренізації національних меншин УСРР у суспільно-політичній літературі розпочалася у 1920-і рр., коли офіційна влада пропагувала її необхідність, а в суспільній думці формувалося загалом позитивне ставлення до здійснюваних заходів.

Провідне місце у пропаганді різних аспектів процесу коренізації належало партійним, державним, освітянським працівникам, безпосереднім учасникам реалізації політики, журналістам. Тому у 1920-і рр. переважна більшість публікацій, присвячених політиці і практиці коренізації національних меншин в УСРР, мала насамперед агітаційно-пропагандистський характер, а за своїм змістом перегукувалася з документами правлячої більшовицької партії та радянської держави. Щоправда, у другій половині 1920-х рр. з'явилися окремі наукові публікації, в яких робилися перші спроби здійснити оцінку тих змін, що відбувалися в середовищі національних меншин УСРР внаслідок політики коренізації. Домінування у 1920-і рр. популярно-пропагандистського підходу до висвітлення питань коренізації нацменшин в УСРР свідчило про відставання наукових досліджень від реальних процесів.

Публікації 1920-х рр. мають значний науковий інтерес не лише як джерела фактичного матеріалу, але і як перші спроби оцінки, осмислення та характеристики всіх тих змін і перетворень, що відбувалися в житті національних меншин УСРР. У них закладені підвалини для вивчення цілого комплексу питань, пов'язаних з практичним втіленням в життя політики коренізації, простежується прагнення відобразити її особливості і позитивні моменти.

Загалом література 1920-их рр., яка включає значний фактичний матеріал, дає змогу відтворити атмосферу, в якій відбувалося здійснення політики коренізації національних меншин в УСРР.

Серед питань, які ставилися і розглядалися насамперед в суспільно-політичній літературі варто назвати такі: тогочасне розуміння суті коренізації, її завдання, радянське національно-територіальне адміністрування, перетворення та зміни в різних сферах культурного життя національних меншин, зокрема створення закладів освіти національних меншин в УСРР, практика їх роботи, формування преси на мовах національних меншин тощо.

Характерною рисою публікацій того часу є прагнення показати досягнення у цій сфері життя суспільства, підтвердити правильність визначеного курсу. У суспільно-політичній літературі 1920-их рр. знайшли місце спроби висвітлення труднощів та перешкод на шляху коренізації, зокрема таких як нестача кваліфікованих викладачів, брак підручників для шкіл рідною мовою, слабка матеріальна база навчальних закладів та інше. Отже, публікації не лише несли в собі відповідну інформацію і певні оцінки, а мали і практичну спрямованість.

Загалом у 1920-і рр. здійснювалися лише перші кроки в узагальненні, нагромадженні і систематизації фактичного матеріалу, визначенні основних напрямків політики коренізації національних меншин в УСРР. Значна частина проблем була лише поставлена та позначена і продовжувала вимагати свого всебічного розгляду та обґрунтування. І хоча література 1920-х рр. не відрізняється повнотою висвітлення широкого кола питань тогочасних процесів у національній сфері і має цілу низку недоліків, вона, безумовно, зберігає своє значення для вивчення історії політики коренізації національних меншин УСРР.

Список використаних джерел:

1. Андрианов А. По ленинскому пути в национальном строительстве на Советской Украине / А. Андрианов // Революция и национальности. – 1930. – № 8-9.
2. Баранніков В. Українські цигани / В. Баранніков // Збірник нацменознавства. – 1921. – Вип. 2.
3. Буценко А. Господарське й культурне будівництво серед нацменшостей УСРР / А. Буценко // Радянська Україна. – 1928. – № 10-11.
4. Буценко А. Про радбудівництво серед національних меншин УСРР /А. Буценко // Стенографический отчет IV сессии X созыва ВУЦИК. – Х., 1928.
5. Буценко А. Національні меншості України / А. Буценко // Більшовик України. – 1928. – № 12.
6. Буценко А. Работа среди национальных меньшинств на Украине / А. Буценко // Советское строительство. – 1927. – №1.
7. Буценко А. Радянське будівництво серед національних меншостей УСРР / А. Буценко. – Х., 1928.
8. Буценко А. Радянське будівництво та нацмени на Україні / А. Буценко. – Ч. 4. – Х.: Держвидав України, 1925.
9. Буценко А. Советское строительство и нацменьшинства на Украине / А. Буценко. – Х., 1926.
10. Ванярський Ш.М. Освітня справа в німецьких колоніях Маріупольської округи / Ш. М. Ванярський // Шлях освіти. – 1924.– № 10.
11. В. С. О переыборах сельсоветов в районах нацменьшинств / В. С. // Известия ЦК КП(б)У. – 1927. – № 3.
12. Газета й книжка України за рік // Червона преса. – 1927. – № 2.
13. Гамалов С. Очередные задачи культстроительства среди нацмен / С. Гамалов // Пути коммунистического просвещения. – 1927. – № 5-6.
14. Голуб Ф. ЛКСМУ в культурно-національному будівництві / Ф. Голуб. – Х.: Держвидав України, 1929.
15. Завдання культурної революції й національно-культурного будівництва на Вкраїні: Матеріали для доповідачів, керівників агітколективів та груп агітаторів /. – К.: Округовий комітет КП(б)У, 1928.
16. Епштейн С. По єврейських колоніях / С. Епштейн. – Полтава, 1929.
17. Левітан М. Освіта національних меншостей / М. Левітан // Шлях освіти. – 1927. – № 10.
18. Макогон А. Політосвітня робота серед нацменшостей на селі / А. Макогон. – Х.: Держвидав України, 1927.
19. Мансуров Г. За культурное строительство национальностей / Г. Мансуров. – М., 1927.
20. Мюллер А. Газети нацменшостей України / А. Мюллер // Червона преса. – 1925. – № 2.
21. Перевыборы сельсоветов (по польським, німецьким та єврейським сільрадам) // Известия ЦК КП(б)У. – 1927. – №3.
22. Перепідготовка серед національних меншин // Народний вчитель. – 1925. – 28 липня.
23. Полоцький О. Культурна п'ятирічка України / О. Полоцький. – Х., 1929.
24. Попов М.М. Національна політика Радянської влади / М. М. Попов. – Х.: Держвидав України, 1925.
25. Посилити керівництво робсількорами-нацменами // Робсількор. – 1929. – № 15.
26. Приходько А. Культурне будівництво на Україні (за 1925/26 – 1926/27 рр.) / А. Приходько. – Х., 1927.
27. Приходько А. Українізація народної освіти / А. Приходько // Комуністична освіта. – 1927. – № 10.
28. Проблемы районирования на Украине / Под ред. А. И. Буценко. – Х., 1926.
29. Про культосвітню роботу серед нацменшостей // Шлях освіти. – 1926. – № 6-7.
30. Просвещение среди немцев // Радянська школа. – 1925. – № 2.
31. Рихлік Є. Кабінет нацмен / Є. Рихлік // Вісті ВУАН. – 1930. – № 2.
32. Рихлік Є. Науково-досліднича праця серед національних меншостей / Є. Рихлік // Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН. – 1928. – № 10.
33. Ряппо Я. Народна освіта на Україні за 10 років революції / Я. Ряппо. – Х., 1927.
34. Ряппо Я. Народное образование и национальный вопрос на Украине / Я. Ряппо // Вестник Одесского губотдела народного образования. – 1920. – № 5.
35. Ряппо Я. Очередные задачи народного просвещения / Я. Ряппо // Радянська школа. – 1927. – № 4-5.
36. Ряппо Я. Профессиональная школа вместо общеобразовательной словесной школы / Я. Ряппо // Путь просвещения. – 1924. – № 1.
37. Ряппо Я. Система народної освіти на Україні: соціальне виховання, професійна освіта й наука / Я. Ряппо. – Х., 1926.
38. Ряппо Я. Система народного просвещения Украины. Сб. материалов, статей и докладов / Я. Ряппо. – Х., 1925.
39. Ряппо Я. Школьное строительство на селе / Я. Ряппо // Путь просвещения. – 1924. – № 2.
40. Ряппо Я. Що дала Жовтнева революція в галузі освіти на Україні / Я. Ряппо. – Х., 1928.
41. Скрипник М.О. Дев'ять років національної політики на Україні / М. О. Скрипник // Агітатор. – 1926. – № 21.
42. Скрипник М. До теорії боротьби двох культур / М Скрипник. – Х., 1928.
43. Скрипник М. Національні перетинки: теоретична і політична боротьба на терені національного питання в УРСР у сучасний момент реконструктивної доби: Доповідь і прикінцеве слово на кафедрі національного питання УІМЛ 14 і 18 грудня 1929 року. і додаток: Дискусія по доповіді / М. Скрипник. – Х., 1930.
44. Скрипник М. Нові лінії в національно-культурному будівництві / М. Скрипник . – Х., 1930.
45. Скрипник М. Основні завдання культурного будівництва за доби соціалістичної реконструкції країни / М. Скрипник. – Х., 1929.
46. Скрипник М. Підручник, як знаряддя комуністичного виховання / М. Скрипник // Підручник у школі соцвиху: Матер. Всеукр. конф., Харків, 1.XII. 1930 р. / Упоряд. Т. Пасіка: – Х., 1931.
47. Скрипник М.О. Статті й промови в справі національного будівництва / М. О. Скрипник. – Т. 2. – Ч. 1. – Б. м.: Держвидав України, 1929.
48. Теодор І. Преса нацменшостей: (Тиражі газет і журналів) / І. Теодор // Червона преса. – 1925. – № 8.
49. Тільман І. Більше уваги до сількорів нацменшостей / І. Тільман // Червона преса. – 1925. – № 9.
50. Ткачук І. Національно-культурне будівництво на Україні та завдання робсількорів / І. Ткачук. – Х.: Пролетарій, 1929.
51. Хаит М. Переподготовка учителей национальных меншинств / М. Хаит // Наша школа. – 1924. – №4-5.
52. Хвыля А. Национальный вопрос на Украине / А. Хвыля. – Х.: Госиздат Украины, 1926.
53. Ялі С. Краєзнавча робота серед національних меншин / С. Ялі // Краєзнавство. – 1927. – № 1.
54. Ялі С Краєзнавство та національні меншості на Україні / С. Ялі // Вісті ВУЦВК. – 1927. – 19 червня.

References

1. ANDRIANOV, A. (1930) Po leninskomu puti v natsionalnom stroitelstve na Sovetskoj Ukraine. *Revolytsii i natsionalnosti*. 8-9.
2. BARANNIKOV, V. (1921) Ukrainski tsygany. *Zbirnik nazmenoznavstva*. 2.
3. BUTSENKO, A. (1928) Gospodarske i kulturne budivnitstvo sered natsmenschostei USSR. *Radianska Ukraina*. 10-11.
4. BUTSENKO, A. (1928) Pro radbudivnitstvo sered natsionalnich menschin USSR. In: *Stenograficheskij otchet IV sessii X sozyva VUTsIK*.
5. BUTSENKO, A. (1928) Natsionalni menschosti Ukrainy. *Bilschovyk Ukrainy*. 12.
6. BUTSENKO, A. (1927) Rabota sredi natsionalnych menschinstv na Ukraine. *Sovetskoe stroitelstvo*. 1.
7. BUTSENKO, A. (1928) *Radianske budivnitstvo sered natsionalnych menschostei USSR*. Kharkiv.
8. BUTSENKO, A. (1925) *Radianske budivnitstvo ta natsmeni na Ukraine*. Vol. 4. Kharkiv: Derzhvydav Ukrainy.
9. BUTSENKO, A. (1926) *Sovetskoe stroitelstvo i natsmenschinstva na Ukraine*. Kharkiv.
10. VANYARSKII, Sh. M. (1924) Osvitnia sprava v nimetskych koloniiach Mariupolskoi okrugi. *Shliakh osvity*. 10.
11. V. S. (1927) O perevyborach selsovetov v rajonach natsmenschinstv. *Izvestiya TsK KP(b)U*. 3.
12. Gazeta i knyzhka Ukrainy za rik (1927). *Chervona presa*. 2.
13. GAMALOV, S. (1927) Ocherednye zadachi kultprosvetstroitelstva sredi natsmen. *Puti kommunisticheskogo prosvescheniya*. 5-6.
14. GOLUB, F. (1929) *LKSMU v kulturno-natsionalnomu budivnytstvi*. Kharkiv: Derzhvydav Ukrainy.
15. Zavdannia kulturnoi revolutsii i natsionalno-kulturnoho budivnyztva na Vkraini: Materialy dlia dopovidachiv, kerivnikiv ahitkolektyviv ta hrup ahitatoriv (1928). Kyiv: Okruhovyi komitet KP(b)U.
16. EPSCHTEIN, S. (1929) *Po yevreiskikh koloniiakh*. Poltava.
17. LEVITAN, M. (1927) Osvita natsionalnykh menschostei. *Shliakh osvity*. 10.
18. MAKOGON, A. (1927) *Politosvitnia robota sered natsmenschostej na seli*. Kharkiv: Derzhvydav Ukrainy.
19. MANSUROV, G. (1927) *Za kulturnoe stroitelstvo natsionalnostej*. Moskow.
20. MULLER, A. (1925) Gazety natsmenschostei Ukrainy. *Chervona presa*. 2.
21. Perevybory selsovetov (po polskym, nimetskym ta yevreiskym silradam) (1927). *Izvestiia TsK KP(b)U*. 3.
22. Perepidgotovka sered natsionalnykh menschin (1925). *Narodnyi vchytel*. 28 July.
23. POLOTSKYI, O. (1929) *Kulturna piatyrichka Ukrainy*. Kharkiv.
24. POPOV, M. M. (1925) *Natsionalna polityka radianskoi vlady*. Kharkiv: Derzhvydav Ukrainy.
25. Posylyty kerivnitstvo robsilkoramy-natsmenamy (1929). *Robsilkor*. 15.
26. PRIKHODKO, A. (1927) *Kulturne budivnitstvo na Ukraini (za 1925/26 – 1926/27)*. Kharkiv.
27. PRIKHODKO, A. (1927) Ukrainizatsiia narodnoi osvity. *Komunistychna osvita*. 10.
28. BUTSENKO, A. I. (ed.) (1926) *Problemy rajonirovaniya na Ukraine*. Kharkiv.
29. Pro kultosvitniu robotu sered natsmenschostei (1926). *Shliakh osvity*. 6-7.
30. Prosveschenie sredi nemtsev (1925). *Radianska shkola*. 2.
31. RYKHLIK, Ye. (1930) Kabinet natsmen. *Visti VUAN*. 2.
32. Rykhlik, Ye. (1928) Naukovo-doslidnycha pratsia sered natsionalnykh menschostei. *Buleten Etnohrafichnoi komisii VUAN*. 10.
33. RIAPPO, Ya. (1927) *Narodna osvita na Ukraini za 10 rokiv revolutsii*. Kharkiv.
34. RYAPPO, Ya. (1920) Narodnoe obrazovanie i natsionalnyj vopros na Ukraine. *Vestnik Odesskogo gubotdela narodnogo obrazovaniya*. 5.
35. RYAPPO, Ya. (1927) Ocherednye zadachi narodnogo prosvescheniya. *Radianska schkola*. 4-5.
36. RYAPPO, Ya. (1924) Professionalnaya schkola vmesto obscheobrazovatel'noj slovesnoj schkoly. *Put' prosvescheniya*. 1.
37. RIAPPO, Ya. (1926) *Systema narodnoi osvity na Ukraini: sotsialne vykhovannia, profesiina osvita i nauka*. Kharkiv.
38. RYAPPO, Ya. (1925) *Sistema narodnogo prosvescheniya Ukrainy. Sbornik materialov, statej i dokladov*. Khar'kov.
39. RYAPPO, Ya. (1924) Shkolnoe stroitelstvo na sele. *Put' prosvescheniya*. 2.
40. RIAPPO, Ya. (1928) *Shcho dala Zhovtneva revolutsiia v galuzi osviti na Ukraini*. Kharkiv.
41. SKRYPNYK, M. O. (1926) Deviat rokiv natsionalnoi polityky na Ukraini. *Ahitator*. 21.
42. SKRYPNYK, M. (1928) *Do teorii borotby dvokh kultur*. Kharkiv.
43. SKRYPNYK, M. (1930) *Natsionalni peretynky: teoretychna i politychna borotba na tereni natsionalnoho pytannia v URSR u suchasnyi moment rekonstruktyvnoi doby: Dopovid i prykintseve slovo na kafedri natsionalnoho pytannia UIML 14 i 18 hrudnia 1929 roku. i dodatok: Diskusiia po dopovidi*. Kharkiv.
44. SKRYPNYK, M. (1930) *Novi linii v natsionalno-kulturnomu budivnytstvi*. Kharkiv.
45. SKRYPNYK, M. (1929) *Osnovni zavdannia kulturnoho budivnytstva za doby sotsialistychnoi rekonstruktsii krainy*. Kharkiv.
46. SKRYPNYK, M. (1931) Pidruchnyk yak znariaddia komunistychnoho vykhovannia. In: Pasika, T. (ed.) *Pidruchnyk u shkoli sotsvykhu: Materialy Vseukrainskoi konferentsii, Kharkiv, 1.XII.1930 r.* Kharkiv.
47. SKRYPNYK, M. O. (1929) *Statti i promovy v spravi natsionalnoho budivnitstva*. Vol. 2 (1). [s. l.]: Derzhvydav Ukrainy.
48. TEODOR, I. (1925) Presa natsmenschostei: (Tyrazhi gazet i zhurnaliv). *Chervona presa*. 8.
49. TILMAN, I. (1925) Bilsche uvagi do silkoriv nazmenschostey. *Chervona presa*. 9.
50. TKACHUK, I. (1929) *Natsionalno-kulturne budivnitstvo na Ukraini ta zavdannia robsilkoriv*. Kharkiv: Proletarii.
51. KHAIT, M. (1924) Perepodgotovka uchitelej natsionalnykh menschinstv. *Nascha schkola*. 4-5.
52. KHVYLYA, A. (1926) *Natsionalnyj vopros na Ukraine*. Khar'kov: Gosizdat Ukrainy.
53. YALI, S. (1927) Kraieznavcha robota sered natsionalnykh menschin. *Kraieznavstvo*. 1.
54. YALI, S. (1927) Kraieznavstvo ta natsionalni menschosti na Ukraini. *Visti VUTsVK*. 19 June.

Надійшла до редколегії 23.04.17

V. Kolesnyk, Dr. habil. (History), prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

SOCIO-POLITICAL LITERATURE OF THE 1920'S ON THE "KORENIZATION" OF NATIONAL MINORITIES IN THE UKRAINIAN SSR

The article analyses the process, how the socio-political literature of the 1920s presented the Bolshevik policy of so-called "korenization" (supporting development of indigenous cultures) of national communities on the territory of the Ukrainian SSR. The Bolsheviks skillfully made use of national, ethnic, linguistic and cultural factors for their authority's consolidation and gaining support among all national communities of the USSR, including ethnic minorities in particular Soviet republics. In the socio-political literature of the 1920's both goals of that policy and its practical implementation were propagated. Even the party's and state's leaders could be authors of publications on this subject, together with officials directly implementing above mentioned policy, members of the People's Commissariat for Education of the Ukrainian SSR, and publicists. The publications were based on Marxist ideology and on party programme and other documents of the Bolshevik Party related to the national question. At the same time, those documents contained materials illustrating the practice of "korenization" policy, including so-called "Soviet construction" among national minorities, national-territorial administration, creation of national, cultural-educational institutions, elimination of illiteracy among ethnic groups and minorities, activity of "village (cultural) houses", reading-houses, clubs and libraries, as well as publication of newspapers and magazines in the languages of national minorities, preparation of national cadres, and, finally, successes and difficulties of "korenization". However, the socio-political literature considered the temporary "national-cultural autonomy" of national minorities through the prism of the "cultural revolution", treating such policy as an important component of the plan for building socialism.

Key words: korenization, national minorities, national communities, social and political literature, Ukrainian SSR.

УДК 94(430)"15"
https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.133.2.07

П. Котляров, канд. іст. наук
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

МЕЛАНХТОНІВСЬКА РЕФОРМА ШКОЛИ ЕЙСЛЕБЕНА:ГУМАНІСТИЧНА ПАРАДИГМА

У статті розглядається діяльність Філіпа Меланхтона по реформуванню шкільної освіти у Німеччині на початку XVI ст. на основі навчального плану для школи Ейслебену (1525 р.). Нами була здійснена спроба дослідити кілька важливих завдань, які ставив перед собою Меланхтон, щодо створення особливого навчального простору, де б виховання учнів ґрунтувалось на побожності й учености (pietas et eruditio). Також необхідно було з'ясувати співвідношення релігійного та гуманістичних компонентів в навчальних планах, та які вимоги ставилися до викладачів у нових школах.

Було з'ясовано, що особливістю викладання релігійних дисциплін було те, що вони не були в переліку регулярних занять, викладалися лише у неділю, не передбачали жодного контролю, а методика навчання полягала в читанні і поясненні текстів учителем. Було доведено, що, по-перше, навчальний план є важливим для розуміння ідей молодого Меланхтона-гуманіста, який відмовився від колишньої церковної системи шкільної освіти й прагнув повернути школі притаманні їй функції: давати освіту і виховання. Тому гуманіст свідомо дистанціюється від упровадження традиційної теології і теології лютеранської. По-друге, Меланхтон в умовах розколотої за релігійними ознаками Німеччини намагався убезпечити школу від теологічних диспутів, та частково відокремити школу від церкви. Він передбачав обережну інтеграцію релігійного компоненту у шкільні плани: в обмеженому вигляді, з урахуванням умов розколотої за релігійними ознаками Німеччини. Проте, вважав гуманіст, навіть у обмеженій формі уроки релігії могли б поряд зі studia, забезпечити майбутнім урядовцям, чиновникам, управлінцям, учителям і пасторам необхідну частку pietas.

Також було з'ясовано, що важливе місце в педагогіці Меланхтон надавав індивідуальному підходу та врахуванню психофізичних й інтелектуальних особливостей учнів, що можна вважати зародженням педагогічної психології.

Ключові слова: Філіп Меланхтон, шкільний план, освіта, Ейслебен, Реформація.

Загальний нагляд за школами та турбота про їх реформування стали особливим етапом у житті німецького гуманіста і реформатора Філіпа Меланхтона (1497 – 1560). Німецький дослідник Адольф фон Гарнак ще в кінці XIX ст. досить оригінально охарактеризував роль Меланхтона в німецькій освіті та протестантському русі: "Він урятував протестантизм для науки і науки для протестантизму" [6, s. 17]. Визначення цілком справедливе, особливо з огляду на постановку та вирішення реформатором двох основних завдань. Перше полягало у зближенні двох освітніх систем – шкільної та вищої, щоб полегшити перехід школяра від школи до університету. Університетські курси мали стати логічним продовженням попередньої шкільної програми. Друге завдання було набагато складнішим: реформатор прагнув створити особливий навчальний простір, де б виховання учнів ґрунтувалось на побожності й учености (pietas et eruditio).

Нині існує велика кількість досліджень, присвячених реформуванню школи та педагогіці Філіпа Меланхтона [5, 10, 16, 17]. Однак не всі дослідницькі завдання можна зараз вважати розв'язаними. Особливо це стосується теорії і практики втілення Меланхтоном у педагогічних практиках таких важливих принципів, як pietas et eruditio – поєднання гуманістичних і релігійних ідей. Також необхідно з'ясувати їх співвідношення в навчальних планах. Важливою є і проблема еволюції уявлень Меланхтона щодо наповненості освітянських програм релігійним компонентом.

Напрями реформування школи та їх основні аспекти розкриває комплекс джерел, який складається зі створених Меланхтоном шкільних статутів, листування з магістратами та колегами, а також публічних промов, присвячених освіті та школам. Ми звернемо увагу на навчальний план школи Ейслебену, написаний Меланхтоном у 1525 р.

Ейслебенський навчальний шкільний план був знайдений літературним істориком і бібліотекарем Фрідріхом Лоренцом Гоффманом (Friedrich Lorenz Hoffmann, 1790–1871) серед фоліантів Гамбурзької міської бібліотеки. У 1865 р. шкільний план стараннями Ф. Гоффмана був опублікований під заголовком "Найдавніший із до сьогодні відомих шкільних планів для німецької школи (школа міста Ейслебену) 1525 р." [14]. Назва не зовсім відповідає дійсності, оскільки навчальний план для німецької школи не був планом для суто німецькомовної школи, але для існуючої в Ейслебені латинської школи. По-друге, не був цей план і найстарішим із відомих (Der älteste, bis jetzt bekannte Lehrplan), оскільки німецькі та латинські школи розпочинали свою історію аж ніяк не в XVI ст. і для середньовічної школи було нормою мати розроблений під її специфіку Lehrplan (навчальний план).

Ідея створення навчального плану для школи Ейслебену, як і ідея реформування даної школи, виникла після Селянської війни (1524–1525), коли Меланхтон у ролі експерта був запрошений для розгляду селянських скарг. Свою думку гуманіст публічно виклав у невеликому трактаті "Widder die artickel der Bawrschafft" ("Проти селянських статей") [11], у якому, окрім аналізу селянських вимог, гуманіст червоною лінією проводить думку щодо необхідності надання освіти низам. Тому план для школи Ейслебену можна розглядати як логічне продовження політики Меланхтона у реформуванні освіти і як важливий крок з нівелювання соціального напруження. Про це автор заявляє в перших реченнях плану, запевняючи в його корисності і важливості для суспільства [15, s. 2].

Загалом, навчальний план для латинської школи Ейслебена є зовсім невеликим трактатом, що складається із двох частин. У першій міститься опис обов'язкових дисциплін з урахуванням поділу на три класи, а друга частина, є, по суті, панегіриком графу Альбрехту Мансфельдському (1480–1560).

Похвала політичному діячу і володарю у шкільному статуті на перший погляд видається недоречною. Однак її присутність стає зрозумілою з огляду на певні обставини: по-перше, заслуга й ініціатива створення школи належала графам Мансфельдам [18, s. 71], по-друге, Меланхтон вважав за необхідне в реформуванні освіти поєднання потенцій світських і духовних інститутів. Цю ж ідею, як відомо, і це ми не раз підкреслювали, гаряче підтримував і обґрунтовував Мартін Лютер. В Ейслебені, завдяки активній позиції графа Мансфельдського, його підтримці освітянських ініціатив, склалася ідеальна, на думку Меланхтона, ситуація, коли можливо було досягти того, що не вдалося зробити поодинці ні католицькій церкві, ні гуманістам. Саме цим можна пояснити панегіричну частину трактату.

Перш, ніж детально аналізувати документ, зауважимо, що головною ідеєю, або сутністю меланхтонівської концепції реформування освіти, було поєднання базових християнських цінностей зі світською вченістю. На думку гуманіста, це було необхідною умовою для формування шляхетних громадянських чеснот, без яких немислима в майбутньому діяльність на державній службі, у сфері освіти, а також на церковних поса-

© Котляров П., 2017

дах [9, 12, 13]. Г. Штемпель, досліджуючи педагогічну діяльність Маланхтона, свого часу також відзначив, що у навчальній системі Меланхтона домінувало переконання, що навчання тільки тоді може мати успіх, коли буде пов'язане із благочестям [18, s. 75]. І це твердження цілком корелюється із теологічними уявленнями Меланхтона щодо свободи людської волі і можливості поліпшувати людське єство освітою.

Розглянемо навчальну програму усіх трьох класів. Як зазначає у шкільному плані Меланхтон, "перший клас – елементарний, де читають тексти з народних книжок, які для цього написані, і для цього годяться, а також містять сентенції. Підходить Педологія Мозеляна, байки Езопа і моральні дистихи Катона, які й прославили його ім'я, і Міми Лаберія (Публілія Сира). Ці книги хлопчики вивчають, і вчитель їм пояснює їх" [15, s. 3].

У наступному – другому класі – програма ускладнювалася. До вивчення пропонувалися такі автори як Теренцій і Вергілій. На базі вивчення їх творчості удосконалювали граматику і поповнювали словниковий запас учнів [15, s. 3]. Окремо Меланхтон звернув увагу на корисність вивчення буколік авторів XIV–XVI ст., з огляду на те, що цей тип поезії "сумірний розумовим здібностям хлопчиків", а також вони (ці книги) "своїми оповідями, листами, віршами привчають до гарного стилю" [15, s. 4].

Третій клас у новій шкільній схемі Меланхтона виявився найбільш навантаженим. Тут уже було осучаснено діалектику і риторику, дисципліни, як зауважує Теобальд Ціглер, суттєво занедбані в середні віки, бо проповідь у середньовіччі відійшла на друге місце, поступившись граматиці [21, s. 26]. Діалектику і риторику викладали за новим підручником Еразма Роттердамського. Водночас навчання за його підручником передбачало ґрунтовну попередню підготовку, на що і звертає увагу Меланхтон: "Хто ж добре вивчить правила граматики, тому викладають діалектику і риторику за книгою Еразма "De duplici copia". Тут варто звернути увагу на те, що цей трактат, повна назва якого "De duplici copia rerum ac verborum commentarii duo", призначався, власне, для викладання студентам в університетах [2]. Він вперше був опублікований у 1512 році і мав на меті навчити студентів, які вивчали діалектику "теорії аргументації". Для інтерпретації тексту Еразм як інструмент використовує топіку в силу чого його трактат поклав початок новому жанру літератури – loci communes.

З інших дисциплін, які варто вивчати у школі, Меланхтон виокремив історію та поетику. Думка, що прозвучала в його вступній промові "De corrigendis adolescentiae studiis" (1518) про підвищення статусу історії і поетики [3, p. 22], отримала у шкільному плані подальший розвиток. Гуманіст, вважаючи історію необхідною й органічною складовою навчання, рекомендував вивчати її за трактатами античних авторів – Тита Лівія, а також Гая Саллюстія Кріспа, оскільки роботи цих гідних мужів такі, що "приносять задоволення" [15, s. 4], а отже, будуть легко засвоюватися. Поезію Меланхтон рекомендував вивчати за творами Вергілія, Горація і "Метаморфозами" Овідія [15, s. 4]. Для удосконалення красномовства – промови Цицерона, хоч із застереженням – вибирати такі промови, у яких якомога менше "темних місць" [15, s. 4].

Окремо Меланхтон загострює увагу на вивченні учнями різноманітних стилів письма, самостійного складання віршів і промов про "одного із гідних мужів" [15, s. 4]. Особливу увагу він звертає на вміння написати лист, рекомендуючи вивчати мистецтво листування за Еразмом [15, s. 4]. Підкреслимо, що це була одна із навчальних новацій Меланхтона із відбитком європейського гуманістичного руху. Відроджені європейським Ренесансом античні практики вченого листування [20, s. 3] у нових умовах реформаційної Європи сприяли розширенню кордонів "Республіки вчених" ("Respublica literaria") і пошуку взаєморозуміння в ідеологічно розколотих суспільствах. Навчати мистецтву листування Меланхтон рекомендував за зовсім новим підручником Еразма Роттердамського "De conscribendis epistolis" [4] 1522 року.

Дуже цікавими є поради щодо вивчення трактатів Цицерона: "Про обов'язки", "Про дружбу", "Про старість" (Enarranda etiam Officia, De amititia, De senectute) [15, s. 4]. Цілком очевидно, що ці пізні твори Цицерона потрапили до списку рекомендованих для вивчення трактатів не випадково. Вочевидь, значною мірою це пов'язано з чеснотами, націленими на поліпшення моральних підвалин суспільства, які пропагує оратор. Громадянський обов'язок, служіння державі, дотримання добрих стосунків у суспільстві, як і вміння підвищувати свій культурний рівень, – Меланхтон буде культивувати в різних формах своєї педагогічної діяльності. Певним дисонансом звучить трактат "Про старість", який ніби зовсім не на часі для учнів третього класу. Однак зміст твору прояснює логіку Меланхтона. У трактаті йдеться про цінність мудрості людей похилого віку в політиці, побуті і релігії. І це стає ще одним ключем, що розкриває завдання нової школи: поєднання світської вченості, християнських принципів і базових загальнолюдських цінностей.

Низка рекомендацій стосувалася вивчення мови – "серця" гуманізму. Меланхтон пропонує вивчати давні мови із третього класу тим "…хто покаже свої тверді знання в латинській мові і виявить свої здібності, [той] починає вчити основи грецької за допомогою підручника граматики Еколампадія, і також за діалогами Лукіана, потім по черзі – Гесіода і Гомера. Деякі ж [учні. – П. К.], що доклали до цього зусиль, почнуть вивчати єврейську мову" [15, s. 5]. Меланхтон звертає увагу на те, щоб дітям викладали новий матеріал з урахуванням їхньої здатності до засвоєння і лише після того, як учень здолає чергову сходинку. Гуманіст закликає вчителів у кожному випадку брати до уваги особливості кожної дитини і не форсувати навчання, виявляти гнучкість: "sensim per gradusquosdam". Ця думка буде рефреном звучати і в подальших рекомендаціях та інструкціях, оскільки перевантаження, на його думку, шкідливе, адже відбиває саму цікавість до вивчення мов і "не приносить бажаної користі" [19].

Подібним чином Меланхтон радив підходити до навчання математиці. "Було б бажано, якби викладали не тільки мистецтва, але також і математику, і все коло мистецтв. [...] Якщо в одному предметі [учень] досягає успіху, то переходить до математики" [15, s. 5].

Одночасно гуманіст у документі піднімає ще одну важливу проблему. Він говорить: "Працю вивчення такого розмаїття мов і текстів, звалених [на учнів], слід полегшувати згідно з порядком і розсудливістю. Тягар цей буде непосильним учню, якщо починати вчити його грецькій і єврейській до того, як він добре просунеться в латині" [15, s. 5]. Засвоєння учнем матеріалу стає головною умовою для переведеня до наступного класу. Наведена цитата свідчить про розуміння Меланхтоном зростання ролі вчителя, який повинен мати педагогічну ерудицію і компетентність у розподіленні навантаження з урахуванням психофізичних даних дитини. Усього через рік у шкільному плані Нюрнбергу Меланхтон знову зверне на це увагу, наголошуючи, що до кожного учня має бути індивідуальний підхід, бо хтось не може правильно побудувати промову, а у когось відсутні здібності до написання віршів [15, s. 9-10]. Відтак у реформованій школі на педагога покладено обов'язок слідкувати за навантаженням, а воно, судячи по документу, було персональним.

Загалом же навчальний план дає підстави говорити про посилення вимог до викладачів, а також про формування образу вчителя нового часу та зародження педагогічної психології, або як її ще називають – шкільної психології [1, с. 3]. Важливе місце в новій педагогіці Меланхтон надавав індивідуальному підходу та враху-

ванню психофізичних й інтелектуальних особливостей учнів. Цей підхід, на що ще не раз звернемо увагу, складатиме підвалину меланхтонівської педагогіки.

Як же викладали предмети, прямо пов'язані з теологією? Не секрет, що Мартін Лютер планував створити таку школу, яка б закріпила завоювання Реформації, у якій школярі б стали "…насінням і джерелом церкви" [8, s. 223]. У відомій промові від 1520 р. "До християнського дворянства німецької нації" ("An den christlichen Adel deutscher Nation") Лютер, критикуючи ідею поділу суспільства на духовенство та мирян, проводить ідею, що всі християни "царствене священство" ("Ihr seid ein königlich Priestertum und ein priesterlich Königreich" [7, s. 164-165], а тому всі рівні і всі належать до духовного стану завдяки хрещенню. Тому Лютер пропонує у школах й університетах зробити обов'язковим щоденне вивчення Святого Письма: "Насамперед у вищих і початкових школах перевагу слід надавати ординарним лекціям зі Святого Письма, а для дітей – за Євангелієм. І нехай допоможе Господь, щоб у кожному місті [поряд із школами для хлопчиків] була б відкрита школа і для дівчаток, у якій по годині на день їм читали б Євангеліє чи німецькою мовою, чи латиною. … чи не краще було б, якби кожен християнин дев'яти або десяти років від роду знав усе святе Євангеліє, у якому йдеться про його покликання і життя?" [7, s. 416]. Аргументація щодо необхідності вивчення Святого Письма у школі по-лютерівські грубувата і позбавлена софістичних риторичних фігур: "Навчають же пряхи та швачки дочок із дитячих років своєму ремеслу" [7, s. 416].

Враховуючи позицію Лютера, варто було б чекати, що релігійний компонент становив би левову частку в Ейслебенському шкільному плані. Що ж рекомендує Меланхтон як теолог лютеранської церкви, друга людина в реформаційному русі Німеччини? По-перше, він зазначає: "І як навчав Бог у 6 розділі Повторення Закону, так вільно [виділено. – П. К] будемо навчати релігії" [15, s. 5].

Що означає "вільно (liberos) навчати релігії" Меланхтон пояснює наступним реченням: "Один день на тиждень, недільний день, нехай буде присвячений вивченню священних текстів. І вчитель нехай пояснює усій школі або одного з Євангелістів, або послань Павла, або Приповістей Соломона" [15, s. 5].

Виявляється, що біблійні уроки в переліку регулярних занять, по суті, відсутні. Вивчення Біблії рекомендується здійснювати в неділю, у вихідний день, а методика навчання полягала в читанні і поясненні текстів учителем. Меланхтон не передбачає тут будь-якого контролю, не кажучи вже про його жорстку форму. Відсутній і поділ на класи при слуханні Біблії. Єдина рекомендація стосується того, що школярі мають після лекцій по Біблії знати напам'ять недільні молитви, Апостольський символ віри, Десять заповідей, обрані Псалми та деякі інші місця Писання [15, s. 5].

Отже, Меланхтон пропонує уроки релігії, які можна назвати Законом Божим (Religionsunterricht) як не обов'язкові і більш схожі на тривіальні недільні богослужіння (heiligen Dinge). Меланхтон жодним чином не говорить про те, що уроки Закону Божого необхідно ввести у шкільні плани Ейслебена. Лише в неділю, у вихідний день, до того ж учитель (praeceptor), а не пастор, мав читати біблійні тексти для всієї школи. Тексти підбирали нескладні для розуміння і такі, які б не викликали теологічних суперечок [15, s. 5].

Із поданого джерела можна зробити висновок, що не переобтяжений теологічними заняттями план навчання Меланхтона, де більше чувся голос гуманіста, ніж реформатора, дисонує із планами Мартіна Лютера, які передбачали у вищих і нижчих школах обов'язкове вивчення Святого Письма на регулярних щоденних лекціях [7, s. 416]. Дисонує план і з попередніми ідеями Меланхтона щодо необхідності об'єднання pietas et eruditio.

Можна так пояснити цю колізію. Шкільний навчальний план Ейслебену є перш за все важливим для розуміння ідей молодого Меланхтона-гуманіста щодо наповнення навчальної програми, у якій він відмовляється від колишньої церковної системи шкільної освіти. Водночас гуманіст не ставить своїм завданням вносити до обов'язкового вивчення курс уроків релігії в лютеранському розумінні. Меланхтон в гуманістичному дусі прагне повернути школі як інституції притаманні їй функції: давати освіту і виховання. На цьому шляху Меланхтон свідомо дистанціюється від упровадження традиційної теології і теології лютеранської. Він залишає певний релігійний елемент, що повинен був виховувати в учнів pietas.

Другим можливим поясненням є тодішня суспільно-релігійна ситуація. Меланхтон як свідок селянської війни, гарячих теологічних суперечок перших років Реформації, розколу суспільства і церкви намагався убезпечити школу від теологічних диспутів, хоча б трохи відокремити школу від церкви. Він передбачав обережну інтеграцію релігійного компоненту у шкільні плани: в обмеженому вигляді, з урахуванням умов розколотої за релігійними ознаками Німеччини. Проте навіть у такій формі, на думку Меланхтона, уроки релігії могли б поряд зі studia, забезпечити майбутнім урядовцям, чиновникам, управлінцям, учителям і пасторам необхідну частку pietas.

Список використаних джерел:

1. Столяренко Л.Д. Педагогическая психология / Л. Д. Столяренко. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2003. – С. 3.
2. Callahan V. "The De Copia: The Bounteous Horn"/ V. Callahan // Essays on the Work of Erasmus. – New Haven: Yale University Press, 1978. – P. 99-109.
3. Corpus Reformatorum. Vol. XI / Ed. Carolus Gottlieb Bretschneider. – Halle: C.A. Schwetschke, 1843. – 539 p.
4. Erasmus von Rotterdam. De conscribendis epistolis, 1522 // Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami / Erasmus von Rotterdam. – Amsterdam: Elsevier, 1971. – P. 153-579.
5. Greschat M. Philipp Melanchthon. Theologe, Pädagoge und Humanist / M. Greschat. – Gütersloh: Gütersloher Verl.-Haus, 2010. – 207 s.
6. Harnack A. Philipp Melanchthon. Rede bei der Feier zum vierhundertjährigen Gedächtnis der Geburt Philipp Melanchthon's gehalten in der Aulader Königlichen Friedrich-Wilhelms-Universität in Berlin am 16. Februar / A. Harnack. – Berlin: Kurt Nowak, 1897. – 22 s.
7. Luther M. An den christlichen Adel deutscher Nation von des christliches Standes Besserung / Martin Luther // Luthers Werke. Bd. 1. – Berlin: Walter de Gruyter, 1966. – S. 362-421.
8. Luther M. Dr. Padagogische Schriften. Bd. 1. / Dr. Martin Luther. – Wien und Leipzig: Ferdinand Hirt, Kgl. Univ. u. Verlagsbuchhandlg, 1884. – 587 s.
9. Luther M. Unterricht der Visitatoren (1528) / Martin Luther // WA. Vol. 26. – Weimar: Böhlaus, 1909. – P. 175-240.
10. Melanchthon in seinen Schülern / Hg. von Heinz Scheible. – Wiesbaden: Harrassowitz, 1997. – 587 s.
11. Melanchthon P. Widder die artickel der Bauernschafft // Stupperich R. Melanchthons Werke in Auswahl. B. I. – Gütersloch: C. Bertelsmann, 1951. – S. 190-211.
12. Melanchthon P. De Arstronomia et Geographia (1536) // Corpus Reformatorum. Vol. XI / Ed. Carolus Gottlieb Bretschneider. – Halle: C.A. Schwetschke, 1843.– P. 292-298.
13. Melanchthon P. De ordine discendi (1531) // Corpus Reformatorum. Vol. XI / Ed. Carolus Gottlieb Bretschneider. – Halle: C.A. Schwetschke, 1843. – P. 209-214.
14. Melanchthon P. Der älteste bis jetzt bekannte Lehrplan für eine deutsche Schule (die Schule der Stadt Eisleben) im Jahre 1525, aufgefunden und nach dem Originaldrucke nebst einigen Bemerkungen herausgegeben von Friedrich Lorenz Hoffmann / Philipp Melanchthon. – Hamburg: Perthes-Besser und Mauke, 1865. – 32 s.
15. Melanchthon P. Lehrplan für die Schule der Stadt Eisleben // Hartfelder K. Melanchthoniana Paedagogica. Eine Ergänzung zu den Werken Melanchthons im Corpus Reformatorum / K. Hartfelder. – Leipzig: B.G.Teubner, 1892. – P. 1-6.
16. Scheible H. Die Reform von Schule und Universität in der Reformationszeit / Heinz Scheible // Lutherjahrbuch. – 1999. – No. 66. – S. 237-262.
17. Schwab H. Philipp Melanchthon. Der Lehrer Deutschlands. Ein biographisches Lesebuch / H. Schwab. – München: Dt. Taschenbuch-Verl., 1997. – 282 s.
18. Stempel H.-A. Melanchthons pädagogisches Wirken / H.-A. Stempel. – Bielefeld: Luther-Verlag, 1979. – 224 p.
19. Supplementa Melanchthoniana. Werke Philipp Melanchthons, die im Corpus Reformatorum vermißt werden. Vol. VI, B. 1. – Leipzig: Melanchthon-Kommission des Vereins für Reformationsgeschichte, 1912-1926. – P. 368-375.
20. Viertel A. Die Wiederauffindung von Ciceros Briefen durch Petrarca. Eine philologischkritische Untersuchung / A. Viertel. – Königsberg: Hartung, 1879 – 44 s.

21. Ziegler T. Geschichte der Pädagogik / Theobald Ziegler. – München: Beck, 2014. – 432 s.

References

1. BRETSCHNEIDER, C. G. (ed.) (1843) *Corpus Reformatorum*. Vol. XI. Halle: C.A. Schwetschke.
2. CALLAHAN, V. (1978) The De Copia: The Bounteous Horn. In: *Essays on the Work of Erasmus*. New Haven: Yale University Press, p. 99-109.
3. CLEMEN, O. (ed.) (1926) *Supplementa Melanchthoniana. Werke Philipp Melanchthons, die im Corpus Reformatorum vermißt werden*. Vol. VI, B. 1. Leipzig: Melanchthon-Kommission des Vereins für Reformationsgeschichte.
4. ERASMUS VON ROTTERDAM (1971) De conscribendis epistolis, 1522. In: *Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami*. Amsterdam: Elsevier, 1971, S. 153-579.
5. GRESCHAT, M. (2010) *Philipp Melanchthon. Theologe, Pädagoge und Humanist*. Gütersloh: Gütersloher Verl.-Haus.
6. HARNACK, A. (1897) *Philipp Melanchthon. Rede bei der Feier zum vierhundertjährigen Gedächtnis der Geburt Philipp Melanchthon's gehalten in der Aulader Königlichen Friedrich-Wilhelms-Universität in Berlin am 16. Februar*. Berlin: Kurt Nowak.
7. LUTHER, M. (1884) *Dr. Padagogische Schriften*. Bd. 1. Wien und Leipzig: Ferdinand Hirt, Kgl. Univ. u. Verlagsbuchhandlg.
8. LUTHER, M. (1909) Unterricht der Visitatoren (1528). In: *WA*. Vol. 26. Weimar: Böhlaus, pp. 175-240.
9. LUTHER, M. (1966) An den christlichen Adel deutscher Nation von des christliches Standes Besserung. In: *Luthers Werke*. Bd. 1. Berlin: Walter de Gruyter, S. 362-421.
10. MELANCHTHON, P. (1843) De Arstronomia et Geographia (1536). In: *Corpus Reformatorum*. Vol. XI. Halle: C.A. Schwetschke, p. 292-298.
11. MELANCHTHON, P. (1843) De ordine discendi (1531). In: *Corpus Reformatorum*. Vol. XI. Halle: C.A. Schwetschke, p. 209-214.
12. MELANCHTHON, P. (1865) *Der älteste bis jetzt bekannte Lehrplan für eine deutsche Schule (die Schule der Stadt Eisleben) im Jahre 1525, aufgefunden und nach dem Originaldrucke nebst einigen Bemerkungen herausgegeben von Friedrich Lorenz Hoffmann*. Hamburg: Perthes-Besser und Mauke.
13. MELANCHTHON, P. (1892) Lehrplan für die Schule der Stadt Eisleben. In: Hartfelder K. *Melanchthoniana Paedagogica. Eine Ergänzung zu den Werken Melanchthons im Corpus Reformatorum*. Leipzig: B.G.Teubner, p. 1-6.
14. MELANCHTHON, P. (1951) Widder die artickel der Bauernschafft. In: Stupperich R. *Melanchthons Werke in Auswahl*. B. I. Gütersloh: C. Bertelsmann, S. 190-211.
15. SCHEIBLE, H. (1997) *Melanchthon in seinen Schülern*. Wiesbaden: Harrassowitz.
16. SCHEIBLE, H. (1999) Die Reform von Schule und Universität in der Reformationszeit. *Lutherjahrbuch*. No. 66, S. 237-262.
17. SCHWAB, H. (1997) *Philipp Melanchthon. Der Lehrer Deutschlands. Ein biographisches Lesebuch*. München: Dt. Taschenbuch-Verl.
18. STEMPEL, H.-A. (1979) *Melanchthons pädagogisches Wirken*. Bielefeld: Luther-Verlag.
19. STOLIARENKO, L.D. (2003) *Pedagogicheskaja psihologija*. Rostov-na-Donu: Feniks.
20. VIERTEL, A. (1879) *Die Wiederauffindung von Ciceros Briefen durch Petrarca. Eine philologischkritische Untersuchung*. Königsberg: Hartung.
21. ZIEGLER, T. (2014) *Geschichte der Pädagogik*. München: Beck.

Надійшла до редколегії 21.03.17

P. Kotliarov, PhD in History
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE MELANCHTHONIAN SCHOOL REFORM: A HUMANIST PARADIGM

In this paper, we focused on the plan for the school of Eisleben (1525) by Philipp Melanchthon, which reveals the main trends of the Melanchthonian school reform in the early 16th century. We have outlined several important tasks set by Melanchthon to create a special educational space based on pietas and erudition. It is important also to clarify correlation between religious and Humanist elements in school plans and to highlight requirements for teachers in the newly founded schools.

As we have found out, religious studies were scheduled only for for Sunday. Students were not expected to pass any tests; they only had to listen to the teacher's explications.

It was shown that, firstly, this school plan is essential for understanding of the young Melanchthon-humanist's ideas, who renounced the former church school system and tried to restore inherent to school functions: to provide education and ethical upbringing. This is why the humanist take distance from theology – as from a Catholic one, so from a Lutheran.

Secondly, Melanchthon tried to protect school from theological disputes, which were inevitable in confessional heterogenic Germany. This is why it was important to separate school from church. Melanchthon envisaged a careful integration of the religious component in school plans. The humanist supposed that this reduced religious lessons were provide future politicians, officials, teachers and pastors with pietas alongside studia.

Melanchthon also assigned an important place to an individual approach to education and upbringing of students, which would take into consideration their psychophysical and intellectual peculiarities. In our opinion, it can be regarded as beginnings of the pedagogical psychology.

Key words: Philipp Melanchthon, school plan, education, Eisleben, the Reformation.

УДК 94(470+571)"14/15":929.731
https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.133.2.08

А. Лукашенко, канд. іст. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

БОГООБРАНІСТЬ ГОСУДАРЯ ТА ЙОГО ФУНКЦІЇ В ІДЕОЛОГІЧНИХ ДИСКУСІЯХ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (КІН. XV–XVI СТ.)

В статті з'ясовано передумови формування державної концепції "Москва-третій Рим", здійснено аналіз творів російських гуманістів на предмет місця і значення государя у виконанні месіанської ролі держави в межах концепції "Москва – третій Рим". Встановлено внесок у розвиток гуманістичної думки наступних діячів: Ф. Карпова, Ф. Куріцина, І. Грозного, А. Курбського, І. Пересвєтова. Визначено, що точка зору гуманістів здебільшого ґрунтувалася на засадах справедливості, порядку, яких правитель часто повинен був досягати непопулярними жорстокими методами управління, але не сваволею. Месіанські функції царя віддзеркалювали постать Бога, яка сприймалася на теренах Російської держави як справедлива, караюча. Встановлено спільне та відмінне між інститутом імператорської влади в Візантійській імперії та інститутом царської влади на теренах Московської держави. На теренах Візантії постать імператора ніколи не була непогрішимою, обожествлялася лише посада, діяльність можновладця піддавалася критиці. Сваволі імператора не можливо було очікувати і в силу римської правової традиції, яка стала фундаментом християнської держави. На теренах же Російської влади утвердилося месіанське розуміння влади государя, який фактично став непогрішний і правив на власний розсуд. В статті застосовано такі методи дослідження як: історико-хронологічний, ретроспективний, порівняльний, метод аналізу та синтезу.

Ключові слова: ідеологічні дискусії, російський гуманізм, "Москва-третій Рим", сакральний тип державної влади, месіанство.

Кінець XV ст. ознаменував початок нової епохи на теренах Північно-Східної Європи. Так в 1492 році кінець світу не відбувся і виникла нагальна потреба пояснити причини і сенс подальшого буття православної держави. Тому не дивним є формування державної концепції "Москва – третій Рим", в якій на Російську державу покладається велика православна місія. Саме в зв'язку з цим у суспільстві виникають дискусії щодо статусу, ролі царя у виконанні місії і методів його діяльності. У означений в статті період релігійні ідеї впливають на політичні і на-

© Лукашенко А., 2017

впаки, Так, на теренах Російської держави виникла світоглядна парадигма, яка сформувала сакральний тип держаної влади, за якої глава держави перетворився в реально втіленого Месію і був майже звільнений від будь-яких форм відповідальності. В кін. XV–XVI ст. сформувався такий ментальний тип населення, який і дотепер підтримує месіанську політику глави Російської Федерації. Тому дослідження формування ідеологічного підґрунтя згаданих історичних феноменів є безумовно актуальним.

Мета статті полягає у з'ясуванні місця і ролі дуалістичного релігійного світогляду у ідеологічних дискусіях щодо феномену виникнення та становлення царської влади на теренах Російської держави, зазначеного періоду.

Низка дослідників аналізували проблеми формування державної ідеології в Російській державі, в якій не останнє місце відігравав релігійний фактор. О. Клібанов, вивчаючи духовну культуру, реформаційні рухи на території Східної Європи, детально розглянув релігійні мотиви низки історичних явищ і процесів серед яких і ідеологічні дискусії кін. XV–XVI ст. [15,16]. Вплив образів Бога та Диявола на формування тенденцій повсякденного життя в релігієзнавчому контексті висвітлена в працях А. Замалєва, Є. Овчиннікової, котрі здійснили ґрунтовне дослідження "інокомислія" на теренах Східної Європи, що дало змогу нам сформулювати уявлення про формування сакрального типу державної влади [9]. Праця П.А. Бегічева розкриває суть історичних процесів релігійного характеру з огляду на відповідність їх святому письму, в якій автор стверджує, що на території Російської держави, фактично сформувалось неоязичництво з хибним трактуванням і примітивною експлуатацією релігійних ідей у великій політиці [3]. Л.А. Андреєва своєю роботою доводить формування на основі релігійного світогляду особливого типу влади на теренах Російської держави, а саме цезарепапізму, згідно з яким цар стає не тільки силою Бога на Землі, але і його реальним втіленням – "Месією" [2]; Стівен Рансімен, проводить паралель між царською владою в Російській державі і класичними східними деспотіями. Р. Скринніков розкрив у цілому епоху Івана Грозного та створив історичний портрет останнього, що в синтезі з аналізом опричнини дає вичерпні відповіді при дослідженні месіанських мотивів світогляду Івана Грозного [25], а праця Віппер Р.Ю доповнює дослідження автора [8]. А.М. Панченко, Б.А. Успенський намагалися встановити мотиваційні механізми діяльності Івана Грозного, в яких не останню роль відігравали релігійні пошуки [17].

Бердяєв Н.А у своїх дослідженнях робить акцент на проблемі відповідності можливих нововведень вже існуючій традиції, які були, на його думку, важливою рисою більшості політичних ідей Російської держави [4]. Праці Карташева А. В. розкривають суть ідеологічних пошуків в Російській державі, центральною ідеєю яких була концепція месіанської відповідальності: "мы в ответе за весь мир" [13; 14].

Як помічаємо науковий доробок здебільшого стосується тенденцій суспільно-політичного розвитку та трансформацій Російської держави, в яких важливе місце займав релігійний фактор. Твори російських гуманістів досліджувалися на предмет співвідношення віри і правди; милості, терпіння і "грози", але не на предмет співвідношення месіанської функції царя і традиційного дуалістичного християнського світогляду.

У 1480 р. руські землі звільнилися від двухсотлітнього монголо-татарського ярма. Подія була сприйнята як знамення Боже. Так, на історичну арену вийшла нова православна держава, а на початку наступного століття на теренах Східної Європи з'явилася і нова теорія: "Москва – Третій Рим". Крім того, була поширена думка, що із закінченням сьомої тисячі років від створення світу повинен відбутися кінець світу і Страшний Суд. Закінчення ж сьомої тисячі припадало на 1492 рік. До цього року була доведена на Русі пасхалія і надалі не продовжена. Лише ці прогнози викликали на Русі велику паніку. Але кінець світу не відбувся.

На самому початку восьмого тисячоліття, у вересні 1492 року, в Москві зібрався Собор, на якому вирішили написати пасхалію на восьму тисячу років. Проте здійснити це рішення не поспішали, що підтверджує сильну віру в неминучість кінця світу. Не раніше, як через рік і три місяці митрополит Зосима виклав на Московському Соборі пасхалію лише на двадцять років. Також у зв'язку із тим, що очікуваний кінець світу не настав, виникла необхідність знайти цьому пояснення, і воно знайшлося. Так, не на сім тисячоліть буття світу, праобразом яких були сім днів творіння, слід орієнтуватися, а на кінець трьох християнських царств, які послідовно змінюють → одне → одного.

Першим було Римське царство. У ньому народився Христос, у ньому зародилося і утвердилося християнство, в ньому при Костянтині Великому (306-337 рр.) останнє стало державною релігією. Але при Юліані Відступнику (361-363 рр.) віра опинилася в опалі. По смерті Костянтина Великого Римська імперія розділилася на дві: Східну і Західну. Столицею Східної імперії, Візантії, став Константинополь. У 381 р. на Другому Всесвітньому соборі Константинополь був проголошений "новим Римом". Так, виникло друге царство, куди начебто перейшла Божа благодать. Особливо зросла його роль після поділу в 1054 р. християнства на західне – католицьке і східне – православне [23, с. 182-188] Місцем перебування патріарха був Константинополь. Але, як нам відомо, друге царство пало в 1453 році.

Вперше "новим градом Костянтина" назвав Москву митрополит Зосима при новому, вже згаданому вище, розрахунку пасхалій в 1492 р. на найближчі двадцять років, а Івана III – "новим Костянтином", тим самим ратифікуючи перехід "другого Риму" (Константинополя) в Москву [9, с. 41] Практичну реалізацію ця ідея отримала вже в 1498 р., в акті урочистого вінчання на царство онука Івана III Дмитра та у використанні на російському гербі двохголового візантійського орла. А на початку XVI ст. з'являються твори, в яких виводиться родовід російських царів від засновника Римської імперії за часів якого народився Ісус Христос.

Утвердження нової державної концепції відбувалось паралельно з боротьбою інтересів царського і церковного доменів, який проілюстровано в боротьбі ожидовілих, користолюбців, йосифлян та некористолюбців, при цьому царський домен виступав не завжди арбітром, а часто лишався тонко проманіпульованим елементом. Тонка маніпуляція царською владою спостерігається у створенні Зосимою ("ожидовілі") державної концепції Москва – Третій Рим, з метою завоювання прихильності царя, а отже підтримки останнім в боротьбі некористолюбців із користолюбцями, згодом йосифлянами. Пізніше Йосип Волоцький провів блискучу маніпуляцію царською владою, налаштувавши царя проти його ж союзників – некористолюбців і ожидовілі опинилися в опалі. Згодом Філофей уточнив сакральну місію Москви і московського царя. Звертаючись до великого князя московського, Філофей писав: "Два Рима падоша, а третій стоїть, а четвертому небути". Третій Рим – Москва і православний цар наділені Філофеєм есхатологічною функцією зібрати під свій рятівний покров всі народи світу перед кінцем світу. "Усі християнські царства снідоша, прідоша в кінець і снідошася в єдине царство нашого государя" – писав Філофей [20]. Таким чином, Московський цар – останній і єдиний, а тому всесвітній

Цар. Третій Рим замінює, а не продовжує Другий. Адже завдання не в тому, щоб зберегти і продовжити візантійські традиції, а в тому, щоб замінити Візантію, побудувати новий Рим замість колишнього, гріховного і занепалого. Богообраність Русі знайшла своє відображення і в ідеї чистоти російського церковного обряду, який зберіг давню структуру, втрачену або споганену у всіх інших православних церквах. Всі ці тонкощі були закріплені постановою "Стоглавого собору" 1551 року. Не дивним є й те, що вінчання на царство Івана IV відбулося в 1547 році, тобто паралельно із затвердженням вищезазначеної ідеології. Титул "Царь" в міжнародних відносинах був синонімічним титулу "Імператор". В православному світі на заміну візантійського імператора з'явився імператор московський. Але розуміння особливостей імператорської влади на теренах Візантійської імперії і Північно-Східної склалося різне.

Так, в Візантії Євсевій Кесарійський створив політичну доктрину симфонії політичної та духовної влади, згідно з якою відбулось обожнення імператорської влади і розпоряджень імператора [12]. Оскільки влада імператора оголошувалася божественною, то походження імператора не мало жодного значення. Найважливішим обов'язком імператора було наслідування Бога і турбота про підданих. Згідно з цією теорією відбулося обожнення посади, але не особистості, що дало можливість піддавати критиці діяльність імператорів, що яскраво простежується в працях сучасників. Саме тому із 109 імператорів Візантійської імперії лише 34 померли своєю смертю.

На теренах Північно-Східної Європи паралельно з утвердженням державної концепції "Москва – третій Рим", вінчанням на царство Івана IV та на фоні постійних палацових інтриг розгортається ренесансна ідеологічна дискусія щодо місця, ролі і функцій царя в православній державі.

Простежимо головні мотиви ідеологічних дискусій щодо богообраності царя та його функцій на прикладі творчої спадщини представників російського Відродження. Так, розвиток державно-політичної ідеології і поступове формування сакрального типу державної влади із домінуванням світського, царського домену знаходимо в творчості Федора Карпова: "Якщо будемо говорити, – писав Карпов, – що в державі або царстві перш за все слід керуватися терпінням, то навіщо ж тоді складають закони? Тоді священні звичаї і добрі встановлення руйнуються й у царстві і в помістях, людське суспільство буде жити без усякого порядку" [21]. Як помічаємо, Ф. Карпов виступає із позиції політичного діяча. Всю свою політичну теорію він будує на світських засадах, він різко заперечує перебудову суспільства на основі церковної ідеології. Адже, на його думку, це могло привести не тільки до духовної диктатури церкви, а й до підпорядкування великокнязівської влади войовничим церковникам.

Звертаючись до, митрополита Даниїла, Ф. Карпов писав: "Якщо змусити жити за нормами терпіння, то тоді не треба для держави або царства правителів і князів. Тоді зникне правління і панування, а буде життя без усякого порядку" [21]. А людям треба жити "при царях, які справедливо керують нами на свій розсуд, захищаючи невинних, винагороджуючи скривджених і караючи кривдників". Проте Ф. Карпов повністю не відкидає терпіння, він допускає його існування винятково для духовного сану, наприклад для чернечої братії, адже "один порядок існує для духовних осіб, а інший в світському суспільстві" [21]. Як зазначає Зимін Л., Карпов закликав духовенство терпіти не без внутрішньої іронії (хочеш терпіння – терпи сам!), маючи на увазі повне підпорядкування церкви світській владі [10]. Світське суспільство має будуватися, на його думку, не на засадах християнської моралі, а на засадах "правди" і "закону". Адже "кожне місто і кожне царство, як писав ще Арістотель, має управлятися начальниками по правді і праведними законами, а не терпінням" [10]. Грозою правди і закону самодержець повинен приводити до згоди ворогуючих між собою, а добрих підданих нагороджувати і захищати. Людство, на думку Карпова, завжди жило і повинно було жити за законом, інакше "сильний буде пригнічувати слабкого". Всю історію Карпов ділить на три періоди. Перший ("час єства"), коли люди жили "по природним законам", другий – "за законами Мойсея", третій – "за законами Христа". Отже, якщо "правда" у Карпова – це справедливе управління державою, то закон – норми людського співжиття, що розуміються крізь призму християнства [10].

Політична теорія Федора Карпова, брала свої витоки із ідей російських реформаторів кінця XV століття. Так, ще Федір Куріцин в повісті про Дракулу змалював образ грізного правителя, який намагався знищити в своїй країні всяку "неправду" і зло жорстокими заходами і серед них перш за все стратами [24, с. 557]. Так, Дракула, згідно з Ф. Куріциним виступав і в ролі Диявола і в ролі справедливого судді. Автор написав повість, в якій не зробив висновків, давши таким чином читачу самостійно оцінити подібні підходи у політиці правителя. Сам Федір Куріцин відчув на власному досвіді владу монарха-деспота – страти 1504 р. вплинули на погляди його послідовників. Так, згідно із Федором Карповим, самодержець повинен правити "грозою правди і закону", а не грозою сваволі. Але і це, на думку Ф. Карпова, було недостатньою гарантією торжества справедливості. Потрібна ще "милість" – милосердя, бо "саме через милість підвладні люблять царя. Милість без правди – малодушшя, а правда без милості – мучеництво" [10] Так, помічаємо, творчість Ф. Карпова та Ф. Куріцина була наслідком формування концепції "Москва – третій Рим", яка викликала ідеологічні дискусії щодо ролей церкви та можновладця. Продовженням цієї дискусії і була діяльність Івана Грозного. Тому важко недооцінити вклад представників російського Відродження у становлення сакрального типу державної влади.

Зупинимося детальніше на листуванні Івана Грозного та Андрія Курбського, яка ілюструє продовження дискусії. Показовим є зачин листа А. Курбському, який свідчить про панування державної ідеології "Москва – третій Рим" в якій відводилася особлива роль царю: "Богом нашим Ісусом Христом дана була навіки непереможна хоругва – хрест, першому із благочестивих царів Костянтину і всім православним царям і зберігачам православ'я. І після того, як здійснилася всюди воля провидіння і божественні слуги слова божого, мов орли, облетіли весь всесвіт, іскра благочестя досягла і Російського царства" [18, с. 37].

В листуванні також чітко фігурує уже вплив концепції "Москва-третій Рим" (яка і стала основою вищезазначених каральних функцій) на свідомість царя: "Хто противиться владі – противиться Богу, а хто противиться Богу – той іменується відступником, а це найгірше із гріхів. Це сказано про будь-яку владу, навіть про владу, яка здобута кров'ю і війнами. Той же апостол Павло сказав: "Раби, слухайте своїх панів, працюючи на них не тільки на очах, як чоловікоугодники, але як слуги бога, коріться не тільки добрим, а й злим, не тільки за страх, але і за совість" [18, с. 84]

Крім того, ми повинні наголосити на тому, що Іван Грозний ввійшов в історію не тільки як жорстокий тиран, а й також як синтезатор низки ідеологічних і світоглядних течій того часу, який в російській історіографії називають

добою російського Відродження. Саме в цей час вимальовувався загальний сценарій подальшої історії Російської держави і вимальовувався він на основі низки інтелектуальних дискусій, які були оповиті релігійно-філософською тематикою православного візантінізму та стосувалися таких питань як співвідношення царської і церковної влади, чи то царської влади та боярської, роль і місце народу в цих конфігураціях, порівняння реалій православної державності із іншими державами іновірних традицій.

В деякій мірі можна стверджувати, що доба XVI ст. це час російського самовизначення і становлення. А творче надбання Івана Грозного було відображенням інтелектуальних бродінь того часу: "А про безбожні народи що й говорити! Адже там у них царі своїми царствами не володіють, а як їм вкажуть їх піддані, так і керують. Російські ж самодержці першопочатково самі володіють своєю державою, а не їх бояри і вельможі! І цього у своїй озлобленості не зміг ти зрозуміти, вважаючи благочестям, щоб самодержавство підпало під владу відомого тобі попа і під ваше лиходійське управління(курсив мій). А це за твоїм міркуванням "зло", коли ми самі володіємо владою, даною нам від Бога, і не хочемо бути під владою попа і вашого злодійства?" [18, с. 51].

А ось як цар обґрунтовує мотиви своїх вчинків: "До одних будьте ласкаві, відрізняючи їх, інших же страхом рятуйте, кидаючи в полум'я". Бачиш, що апостол наказує рятувати страхом? Навіть за часів благочестивих царів можна зустріти багато випадків найжорстокіших покарань (курсив мій). Невже ти, своїм божевільним розумом, вважаєш, що цар завжди має діяти однаково, незалежно від часу та обставин? Невже не варто страчувати розбійників і злодіїв? Царській владі дозволено діяти страхом і забороною, і приборканням, і суворо приборкувати божевілля лютих і підступних людей. Так зрозумій же різницю між відлюдництвом, чернецтвом, священством і царською владою. І хіба личить цареві, якщо його б'ють по щоці, підставляти іншу? (курсив мій). Це абсолютно неможливо! Як же цар зможе керувати царством, якщо допустить над собою безчестя? А священикам це личить. Зрозумій різницю між царською і священницькою владою!" [18,с.58]. (курсив мій). Чи то: "Досі московські володарі ні перед ким не звітували, але мали право жалувати і страчувати своїх підданих, а не судилися з ними ні перед ким" [18, с. 53].

Так, місія царя, згідно із концепцією "Москва – третій Рим, поклала неабиякий відбиток не тільки на інтелектуальну дискусію того часу та діяльність Івана Грозного, але згодом і на формування образа царя, який відшліфувався і закріпився вже із приходом династії Романових. Згадуючи про саму державу "Москву-третій Рим", Іван Грозний зазначає: "Господь наш Ісус Христос сказав: "Якщо царство розділиться, то воно не зможе встояти", хто ж може вести війну проти ворогів, якщо його царство роздирається міжусобними чварами?". [18, с. 59] Так, ми можемо помітити, що государ вбачає в своїй діяльності виконання покладеної на нього відповідальності самою концепцією Філофея. Проте Іван Грозний категорично драматизує, поділяючи людей на рабів і царя: "Світло ж до темряви я не перетворюю і солодке гірким не називаю. Чи не це, по-твоєму, світло і насолода, якщо раби панують? І темрява і гіркота те, якщо панує даний Богом государ" [18, с. 59].

Цікавою ілюстрацією доби російського відродження є творчість Івана Пересвєтова. На думку деяких дослідників за загадковою постаттю згаданого автора ховається інший автор, а саме Іван Грозний. Тим паче, творча спадщина фігурує саме під іменем Івана Пересвєтова. Розглянемо дещо детальніше головні ідеї останнього. На точку зору І. Пересвєтова "бог не віру любить, а правду". Під "правдою" він розумів сукупність державних перетворень, які повинні були зміцнити владу монарха і забезпечити права і привілеї широких кіл служивих людей. На відміну від Карпова І. Пересвєтов докладно розглядає всі сторони цієї "правди", обурюючись проти вельмож, нестримну жадібність яких він бачив у роки дитинства Івана IV. І. Пересвєтов наполягав на тому, що монарх має правити "з грозою": "Цар не може обходитися без грози: як кінь під царем без вуздечки, так і царство без грози" [19, с. 119]. Він радив Івану Грозному керуватися у своїй діяльності прикладом турецького правителя Махмет-Салтана, який вводив правду стратами і жорстокістю. Милість, про яку писав Федір Карпов, для Івана Пересвєтова стала чи не основною перешкодою утвердження справедливого державного ладу. Адже, "візантійський цар Костянтин тому і загинув, що був лагідним правителем, а "приборкали" (зробили лагідним) його вельможі, які хотіли правити самі"; "Диявол переміг неправдою греків" [19, с. 137]. В "Большой челобитной" автор зазначає: "Нехай з Божою поміччю кожен, хто хоче, знає, що, коли пропадає у царя вроджена військова доблесть і сходить на нього смирення – це заслуги ворогів" [19, с. 143].]Іван Пересвєтов так зображає Бога і царя: "Бог допомагає не ледачим, а тим, хто працює і Бога закликає в допомогу, тим, хто любить правду і судить праведним судом. Правда – сердечна радість Богу, для царя ж – велика мудрість" [19, с. 138]. Далі автор описує роль Івана Грозного: "І так говорять мудрі філософи, що такої справедливості як в твоєму царстві не буде в усьому Всесвіті, від великої грози твоєї мудрості як від сну прокинуться царські лукаві судді, щоб застидитися своїх лукавих справ. Ти грозний і мудрий государ, приведеш до покаяння грішників, введеш в своє царство справедливість, а Богу воздаш сердечну радість" [19, с. 139]; "В якому царстві правда, там і Бог перебуває і не прогнівається Бог на це царство" [19, с. 139]; "Так, реалізуємо ми волю Божу. Адже Бог любить воїнство, і кого з нас вб"ють в битві, тому воздасться, оскільки свої гріхи ми змиваємо кров"ю. Душі наші Господь приймає під свою руку святу, і такими чистими войовничими небесні висоти сповнюються" [19, с. 141]. Творчість І. Пересвєтова, навіть будучи відображенням ідей самого І.Грозного, розвиває і вкорінює концепцію "Москва – третій Рим" із домінантою сильної царської влади, на яку покладена божественна місія тримати "в правді" царство, що було предтечею формування могутньої імперії.

Отже, в силу того, що з приходом 1492 року кінець світу не відбувся, виникла потреба обґрунтувати причини продовження існування грішного світу і грішників. Так виникла теорія про існування трьох благословенних царств, центральним із яких було третє і останнє царство, тобто Московське. Згідно із теорією, доки існуватиме третє царство (Москва – третій Рим), доки існуватиме світ. Так, з ціллю завоювати прихильність царя та фінансову вагу церковні представники розробили державно-політичну доктрину царській владі, в якій центральне місце відводилось государю. Спочатку це зробив Зосима, згодом ідею ворога перехопили і глибше обґрунтували Йосип Волоцький та Філофей. В суспільному інтелектуальному просторі гостро постало питання яким має бути государ, якими методами управляти, щоб успішно виконати місію покладену на православну державу в концепції "Москва – третій Рим". Так, покоління гуманістів відіграло видатну роль в історії становлення російської самосвідомості та самодержавства. На тлі формування сильної царської влади, що було закономірним процесом, адже з моменту християнізації Русі пропагувався культ богобоязненнос-

ті та покори князю як представника Бога на Землі, відбулась спроба вивільнення царської моралі від християнських принципів. Так, останнє свідчило про формування незалежного інституту політичної влади, який використовував християнську ідеологію виняткова для публічних цілей (вся влада від Бога) і формував свої світські принципи державного управління, які часто відходили від духовних традицій терпіння та милосерця. Навколо цих нових принципів і точилася полеміка російських гуманістів, точка зору більшості з яких ґрунтувалася на засадах справедливості, порядку і певною мірою непопулярних жорстоких методів управління, які не співпадали з християнською мораллю. І не дивно, адже постать Бога сприймалася на теренах Російської держави як справедлива, караюча. А оскільки цар наділявся місіанською функцією, то він практично обожествлявся і жодною мірою не прирівнювався до рівня звичайної пастви, яка мала б "підставляти другу щоку". На теренах Північно-Східної Європи, в означений в статті період сформувався царський інститут влади, який не зважаючи на пропагування ідеї правонаступництва від Візантійської імперії, не мав нічого спільного з візантійським розумінням імператорства. На теренах Візантії постать імператора ніколи не була непогрішимою, обожествлялася лише посада, діяльність можновладця піддавалася критиці. Сваволі імператора не можливо було очікувати і в силу римської правової традиції, яка стала фундаментом християнської держави. На теренах же Російської влади утвердилося месіанське розуміння влади государя, який фактично став непогрішний і правив на власний розсуд.

Список використаних джерел:

1. Аверинцев С. Византийский культурный тип и православная духовность: некоторые наблюдения / С. Аверинцев // Аверинцев С.С. Поэтика ранневизантийской литературы. – СПб.: Азбука-классика, 2004. – С. 426-444.
2. Андреева Л.А Религия и власть в России / Л. А. Андреева. – М.: Ладомир, 2001. – 256 с.
3. Бегичев П.А. Богоискательство в истории России / П. А. Бегичев – М., 2002. – 320с.
4. Бердяев Н.А. Русская идея / Н. А. Бердяев. – М., 1999. – 410 с.
5. Бобров А.Г. "Мирские притчи" в древнерусской рукописи XV века / А. Г. Бобров // Труды Отдела древнерусской литературы. – 1993. – Т. 46. – С. 294-302.
6. Буссов К. Московская хроника. 1584-1613 / К. Буссов. – М., Л: Изд-во АН СССР, 1961. – 284 с.
7. Века А.В. История России / А. В. Века. – Минск: Харвест. – 2006. – 620 с.
8. Виппер Р.Ю. Иван Грозный / Р. Ю. Виппер. – М.: Дельфин, 1922. – 116 с.
9. Замалев А.Ф. Еретики и ортодоксы: очерки древнерусской духовности / А. Ф. Замалев, Е. А. Овчинникова. – Л.: Лениниздат, 1991. – 410 с.
10. Зимин Л. Федор Карпов – русский гуманист XVI века / Л. Зимин // Прометей. Историко-биографический альманах серии "Жизнь замечательных людей". – М.: Молодая гвардия, 1968. – Вып. 5. – С. 364-370.
11. Знаменский П.В. История Русской Церкви / П. В. Знаменский. – М., 1996. – 242 с.
12. Четыре книги Евсевия Памфила, епископа Кесарии Палестинской [Електроний ресурс]. – Режим доступу: http://homlib.com/read/evseviy-kesariyskiy/chetyre-knigi-evseviya-pamfila. – Назва з екрану. – Дата звернення: 06.03.2017.
13. Карташев А.В. Церковь, история, Россия / А. В. Карташев. – М., 1996. – 456 с.
14. Карташев А.В. Очерки по истории русской церкви: [в 2-х т.] / А. В. Карташев. – М., 2000. – Т. 1. – 584 с.
15. Клибанов А.И. Духовная культура средневековой Руси / А. И. Клибанов. – М.: АспектПресс, 1994. – 478 с.
16. Клибанов А.И. Реформационные движения в России в XIV – 1-й пол. XVI вв. / А. И. Клибанов. – М., 1996. – 366 с.
17. Панченко А.М. Иван Грозный и Петр Великий: Концепции первого монарха / А. М. Панченко, Б.А. Успенский // Из истории русской культуры. –М.: Языки славянской культуры, 2002. – Т.II. – Кн.1: Киевская и Московская Русь. – С. 457-478.
18. Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским / под ред.Я. С. Лурье, Ю. Д. Рыков]. – Л., 1979. – 326 с.
19. Пересветов И.С. Сочинения / И. С. Пересветов. – М., Л., 1956. – 442 с.
20. Послания старца Филофея [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=5105. – Назва з екрану. – Дата звернення: 06.03.2017.
21. Послание Ф. Карпова митрополиту Даниилу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: old-ru.ru/07-48.html. – Назва з екрану. – Дата звернення: 06.03.2017.
22. Рансимен С. Великая Церковь в пленении. История Греческой церкви от падения Константинополя в 1453 г. до 1821 г. / С. Рансимен. – М.: Издательство Олега Абышко, 2006. – 464 с.
23. Сказание о Вавилонском царстве // Памятники литературы Древней Руси. Вторая половина XV века. / под ред. Ю. К. Бегунова. – М.: Художественная литература, 1982. – С.182-188.
24. Сказание о Дракуле // Памятники литературы Древней Руси. Вторая половина XV века. / под ред. Ю. К. Бегунова. – М.: Художественная литература, 1982. – С.551-563.
25. Скрынников Р.Г. Опричный террор / Р. Г. Скрынников. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1969. – 350 с.
26. Фроянов И.Я. Драма русской истории. На путях к Опричнине / И. Я. Фроянов. – М.: Парад, 2007. – 954 с.

References

1. AVERINTSEV, S. (2004) Vizantiyskiy kul'turnyy tip i pravoslavnaya dukhovnost': nekotoryye nablyudeniya. In: Averintsev, S.S. *Poetika rannevizantiyskoy literatury*. Saint Petrsburg: Azbuka-klassika, pp. 426-444.
2. ANDREEVA, L. A. (2001) *Religiya i vlast' v Rossii*. Moskow: Ladomir.
3. BEGICHEV, P. A. (2002) *Bogoiskatel'stvo v istorii Rossii*. Moskow.
4. BERDYAEV, N. A. (1999) *Russkaya ideya*. Moskow.
5. BOBROV, A. G. (1993) "Mirskie pritchi" v drevnerusskoy rukopisi XV veka. *Trudy Otdela drevnerusskoy literatury*. Vol. 46, pp. 294-302.
6. BUSSOV, K. (1961) *Moskovskaya khronika. 1584-1613*. Moskow: Izdatelstvo AN SSSR.
7. VEKA, A. V. (2006) *Istoriya Rossii*. Minsk: Kharvest.
8. VIPPER, R. Yu. (1922) *Ivan Groznyy*. Moskow: Delfin.
9. ZAMALEV, A. F., OVCHINNIKOVA, Ye. A. (1991) *Eretiki i ortodoksy: ocherki drevnerusskoy dukhovnosti*. Leningrad: Leninizdat.
10. ZIMIN, L. (1968) Fedor Karpov – russkiy gumanist XVI veka. In: *Prometey. Istoriko-bograficheskiy almanakh serii "Zhizn' zamechatelnykh lyudey"*. Vol. 5. Moskow: Molodaya gvardiya, pp. 364-370.
11. ZNAMENSKIY, P. V. (1996) *Istoriya Russkoy Tserkvi*. Moskow.
12. Chetyre knigi Evseviya Pamfila, episkopa Kesarii Palestinskoy. [Online]. Available from: http://homlib.com/read/evseviy-kesariyskiy/chetyre-knigi-evseviya-pamfila. [Accessed: 6 March 2017].
13. KARTASHEV, A. V. (1996) *Tserkov', istoriya, Rossiya*. Moskow.
14. KARTASHEV, A. V. (2000) *Ocherki po istorii russkoy tserkvi*: [in 2 vol.]. Vol. 1. Moskow.
15. KLIBANOV, A. I. (1994) *Dukhovnaya kul'tura srednevekovoy Rusi*. Moskow: AspektPress.
16. KLIBANOV, A. I. (1996) *Reformatsionnye dvizheniya v Rossii v XIV – 1-y pol. XVI vv*. Moskow.
17. PANCHENKO, A. M., USPENSKY, B. A. (2002) Ivan Groznyy i Petr Velikiy: Kontseptsii pervogo monarkha. In: *Iz istorii russkoy kul'tury*. Vol. II (1): Kievskaya i Moskovskaya Rus'. Moskow: Yazyki slavyanskoy kul'tury, pp. 457-478.
18. LUR'E, Ya. S., RYKOV, Yu. D. (eds.) (1979) Perepiska Ivana Groznogo s Andreem Kurbskim. Leningrad.
19. PERESVETOV, I. S. (1956) *Sochineniya*. Moskow; Leningrad.
20. Poslaniya startsa Filofeya. [Online]. Available from: http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=5105. [Accessed: 6 March 2017].
21. Poslaniye F. Karpova mitropolitu Daniilu. Available from: old-ru.ru/07-48.html. [Accessed: 6 March 2017].
22. RANSIMEN, S. (2002) *Velikaya Tserkov' v plenenii. Istoriya Grecheskoi tserkvi ot padeniya Konstantinopolya v 1453 g. do 1821 g*. Moskow: Izdatelstvo Olega Abyshko.
23. Skazanie o Vavilonskom tsarstve (1982). In: Begunov, Yu. K. *Pamyatniki literatury Drevney Rusi. Vtoraya polovina XV veka*. Moskow: Khudozhestvennaya literatura, pp. 182-188.
24. Skazaniye o Drakule (1982). In: Begunov, Yu. K. *Pamyatniki literatury Drevney Rusi. Vtoraya polovina XV veka*. Moskow: Khudozhestvennaya literatura, pp. 551-563.
25. SKRYNNIKOV, R. G. (1969) *Oprichnyy terror*. Leningrad: Izdatelstvo Leningradskogo universiteta.
26. FROYANOV, I. Ya. (2007) *Drama russkoy istorii. Na putyakh k Oprichnine*. Moskow: Parad.

Надійшла до редколегії 06.04.17

A. Lukashenko, PhD in History, Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

KING CHOSEN BY GOD AND ITS FUNCTION IN THE IDEOLOGICAL DEBATES OF THE RUSSIAN STATE (LATE XV-XVI CENTURIES)

The article reveal preconditions of formation of the state-concept "Moscow the Third Rome", and complete the analysis of works of Russian humanists on subject of location and meaning of the sovereign in the execution of the messianic role of the state in the frame of concept "Moscow – the Third Rome." Established contribution in the development of humanist thought these personalities: F. Karpov, F.Kuritsyn, I. Groznyj, A.Kurbskyj, I. Peresvjetov. Also established that humanists view was based on the principles of justice, order, which a person who rules often was due used unpopular violent methods to achieve control, but not tyranny. Messianic functions of King reproduce personality of God, which was seen in the Russian state as fair and penalty function. Established common and different between the Institute of emperor power in the Byzantine Empire and the Institute of emperor power in the territory of the Moscow State. On the territory of the Byzantine emperor figure never was infallible, only idolize the position, and only the activities of the person who rules was criticized. Self-will of the Emperor can not be expected also because of the Roman legal tradition, which became the basement of the Christian state. On the territory of the Russian government approved the same messianic understanding of the power of the sovereign, who actually became infallible and he rules discretion. In this article used several methods of research, exactly historical and chronological, retrospective, comparative method and method of analysis and synthesis.

Keywords: ideological debate, Russian humanism, "Moscow, the third Rome" sacred type of government, messianism.

УДК 94(477)(092):351.746.1
https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.133.2.11

І. Лябах, співробітник
Галузевий державний архів Служби безпеки України,
Р. Марценюк, докторант
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ЗРУЙНОВАНИЙ ШЛЮБ: НЕВІДОМІ СТОРІНКИ З БІОГРАФІЙ ЮРІЯ КОСАЧА ТА ВІРИ ФРАНКО

У статті на основі нещодавно віднайдених документів Галузевого державного архіву Служби безпеки України досліджено невідомий дотепер факт знайомства та наміру пов'язати своє життя між Юрієм Косачем – племінником Лесі Українки, та Вірою Франко – онукою Івана Франка. Разом з цим проаналізовано життєпис Юрія Косача – видатного письменника та митця, сповненого щирою любов'ю до України, якого доля змусила жити далеко від Батьківщини. Зібрано та узагальнено доступні біографічні відомості про долю Віри Франко, яка була ув'язнена та утримувалась спочатку у нацистському таборі Равенсбрюк, а потім у радянському Воркутлагу.

Також у статті проаналізовано наявні документальні матеріали стосовно обставин смерті сина Івана Франка та батька Віри Франко – видатного громадського діяча Західної України Петра Франка.

Ключові слова: Юрій Косач, Віра Франко, КДБ, політв'язень, Равенсбрюк, Воркутлаг, репресії, Петро Франко.

XIX століття в історії України вважають століттям більш-менш спокійним на політичні події. Та насправді це не так, бо саме воно дало українцям тих, які повноправно стануть пророками Вітчизни і з іменами яких політично поневолене українство стане до національної боротьби. Тарас Шевченко, Іван Франко, Леся Українка – вони приходили у світ один за одним і настійливо домагалися нових свобод і прав для свого народу. І ось уже сьогодні ми святкуємо їхні столітні ювілеї. Це завжди спонукає до нових дослідницьких звернень і історія мовби ненароком дістає з таємних сховків невідомі раніше факти.

Увага дослідників завжди була прикута до двох постатей, які відіграли важливу роль в боротьбі українців за свою державну незалежність, можливість самовизначення, плекання своїх культурних надбань. Мова йтиме про Івана Франка та Лесю Українку. Саме вони, розділені імперськими кордонами, майже одночасно несли "світло правди", запалене Тарасом Шевченком, для своїх українців. Іван Франко навіть зробив більше – своїм шлюбом з киянкою Ольгою Хоружинською він намагався поєднати розділену Вкраїну. Про одруження Іван Франко радився у листах з матір'ю Лесі Українки Оленою Пчілкою – своїм добрим другом, і вона охарактеризувала Ольгу найтеплішими словами і з радістю приймала у гостях молоду родину [21, с. 60].

Менше ніж за 90 років історія повториться. У сімдесятих роках минулого століття будуть намагатись об'єднати себе шлюбом розділені не меншими кордонами онука Івана Франка – Віра Франко (громадянка СРСР) та племінник Лесі Українки Юрій Косач (громадянин США). Ця подія, як врешті і самі постаті Віри Франко та Юрія Косача, незаслужено позбавлені відповідної дослідницької уваги і залишились майже забутими в тіні своїх видатних предків.

Дослідники біографії та творчості Юрія Косача [1, 9, 10, 11, 14, 15, 16] погоджуються, що він був надзвичайно талановитою людиною, вільно володів кількома іноземними мовами. Все життя він вміло працював у різних жанрах і залишив велику творчу спадщину, щиро любив Україну, але вимушений був прожити основну частину свого життя за її межами. Однак, деякі періоди його життя, особливо за кордоном, і досі викликають багато запитань.

Натомість немає праць, присвячених онуці І. Франка – Вірі Франко, лише скупі відомості, які можна віднайти у загальних франкознавчих біографічних нарисах [2, 6, 8]. Тому її біографія ще досі залишається повною білих плям. Єдиним джерелом життєпису Віри Франко є її власні спогади [13], датовані 1993 роком, та біографічні матеріали кримінальної справи, що зберігаються в архіві Управління СБ України у Львівській області. Незважаючи на цінність вказаних джерел, вони досить обмежені у часі та охоплюють, здебільшого, період перебування Віри Франко у нацистських та радянських таборах і зовсім не відображають її пізнішу життєву драматургію.

Однак, віднайдені нещодавно документи, що зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України (далі ГДА СБУ), стали підставою вказаної наукової розвідки [5]. Мова йтиме про майже детективну історію за участі органів КДБ, що виникла довкола спроби шлюбу Юрія Косача та Віри Франко у 1972 році. Та спочатку звернемося до життєписів Юрія Косача та Віри Франко, що передують досліджуваному нами факту у їхніх біографіях.

Отже, Юрій (Георгій) Миколайович Косач народився 5 грудня 1908 року у селі Колодяжне Ковельського рай-

© Лябах І., Марценюк Р., 2017

ону Волинської області у родині Миколи Косача, молодшого брата Лесі Українки, та Наталії Дробиш. З 1918 року юнак навчався в українській Львівській академічній гімназії, по закінченні якої у 1927 році вступив на юридичний факультет Варшавського університету. Навчаючись в університеті виявив себе активним учасником низки українських громадських організацій, серед яких мистецьке товариство "Танк", студентська організація "Партія українських державних націоналістів". Саме у Варшаві Юрій Косач почав багато писати і друкуватись. Його перші твори виходили у луцькому часописі "Українська громада". З 1928 року активно співпрацював з львівськими часописом "Літературно-науковий вістник", а з середини 1929 року – місячником "Нові шляхи". На початку 1931 року з'явилась і перша збірка оповідань "Чорна пані", яка мала успіх серед тогочасних читачів і користується популярністю до сьогодні.

У цей же час Юрій Косач, незважаючи на навчання у Варшаві, брав активну участь у національно-громадському житті і свого рідного краю Волині. У вересні 1930 року він організував у Ковелі перший осередок ОУН, так звану "п'ятірку", був провідником Ковельського повітового проводу ОУН, членом правління повітового товариства "Чорноморець", здобув членство в культурно-освітньому товаристві "Основа", розробив "План розбудови національного руху на Волині" [15].

Внаслідок такої активної націоналістичної діяльності 12 лютого 1931 року у Варшаві Юрія Косача разом з однодумцями було заарештовано польською поліцією і звинувачено в антидержавних діях. Наступних вісім з половиною місяців він утримувався у варшавській в'язниці, аж поки після клопотань рідних його не було звільнено під заставу.

Після отримання слідством нової інформації, 4 лютого 1932 року Юрій Косач був повторно заарештований та направлений до Луцької тюрми. Рішенням Луцького окружного суду за звинувачення в організації у Ковелі нелегального "Культурного товариства", яке мало на меті виховання української молоді в національному дусі, Юрій Косач отримав рік ув'язнення. Оскільки половину терміну було зараховано як перебування під слідством (на той момент він відсидів уже близько півтора роки), а ще шість місяців підпадало під амністію, тому ще у залі суду Юрія Косача одразу ж звільнили.

Проте невдовзі справу було передано до Люблінського апеляційного суду, і, після перегляду, у середині квітня 1933 року було винесено новий вирок. Юрій Косач був засуджений до позбавлення волі на чотири роки і позбавлення прав на п'ять років.

Дізнавшись про новий судовий вирок, Юрій Косач терміново виїхав з Ковеля і 1 травня 1933 року нелегально перетнув кордон Польщі з Чехословаччиною. Так почалося емігрантське життя Юрія Косача. Спочатку він оселився у Празі, де вдалося знайти місце в історичному архіві та вступити до Карлового університету щоб вивчати архітектуру. Та вже невдовзі він кинув навчання та працю і перебрався до Франції. Відвідував лекції у Сорбонні, та, аби прохарчуватися, не гребував робітничими підзаробітками. Незважаючи на важке емігрантське життя, Юрій Косач не полишав літературної діяльності і з 1933 року активно співпрацював з діаспорними та західноукраїнськими виданнями. У 1935 році йому навіть було присуджено другу премію львівського Товариства письменників і журналістів імені Івана Франка (премія ТОПІЖ). За кілька років це ж товариство присудило йому і першу премію за його перший драматичний твір – п'єсу-комедію "Кирка з Льолею" [14, с. 39]. Це була остання вручена премія, оскільки у 1939 році товариство було ліквідоване.

З початком Другої світової війни Юрій Косач перебрався до Берліна, де співпрацював з німецькомовними виданнями та українським журналом "Нація в поході", який позиціонував себе як "незалежний, понадпартійний, загальноукраїнський двотижневик, присвячений справам політики, громадського життя й культури". У 1942–1943 роках входив до його редакторської колегії. У журнальних статтях Юрій Косач був непримиренним ворогом політичної експансії Польщі і відверто критикував національну політику СРСР [18].

Уже у ході війни, у 1943 році, після 10 років еміграції, Юрій Косач повернувся до України, у Львів. У 1943–1944 роках він працював у редакції газети "Львівські вісті", яка виходила у вигляді щоденника для дистрикту "Галичина" за підтримки Українського видавництва часописів та журналів.

Однак у 1944 році, з наближенням радянських військ, Юрій Косач переїхав до Кракова, де був заарештований кримінальною поліцією і відправлений у німецький концентраційний табір, з якого звільнений наприкінці війни. Отримавши свободу, письменник кілька місяців жив в Австрії, потім у Західній Німеччині, які перебували в американській зоні окупації. Там же, восени 1945 року, у таборі для переміщених осіб у м. Фюрт, недалеко від Нюрнберга, за ініціативою Комітету українських письменників, серед яких був і Юрій Косач, було утворено об'єднання українських письменників на еміграції під назвою "Мистецький український рух" (МУР). Пізніше, 21–22 грудня 1945 року в Ашаффенбурзі, Німеччина, відбувся перший з'їзд організації. Юрій Косач як член правління організації неодноразово головував на засіданнях, виступав із доповідями, літературно-критичними оглядами. У цей час письменника багато друкували. Після розформування таборів для переміщених осіб письменники роз'їхались і організація розпалася [15].

У 1949 році Юрій Косач переїхав до США. Він мешкав у Нью-Йорку, працював будівельником, де виявив себе здібним малярем та графіком, але не кидав і літературну діяльність. Талановитий прозаїк активно працював у діаспорній періодиці: газетах "Громадський Голос", "Українські вісті", "Українське життя" та інших виданнях. З 1959 по 1963 роки був редактором журналу "За синім океаном". Окрім численних публікацій у періодиці, окремих видань у США в Юрія Косача вийшло небагато. У цей час стався і перелом у світогляді Юрія Косача: він відвернувся від націоналістичних ідей, які особисто захищав і відстоював протягом попередніх десятиріч і які плекав весь його рід, та почав поширювати ідеї комунізму. У 1962 році вийшла в світ його книга нарисів "Від феодалізму до неофашизму", у якій автор широко критикував націоналістичні та проєвропейські погляди і пропагував радянофільські ідеї [1, с. 363]. З середини 1960-х років твори Юрія Косача почали друкувати в радянській Україні в журналах "Вітчизна", "Всесвіт", "Дніпро", "Жовтень", з друку вийшли книги. Через критику українського націоналізму та діяльності керівників української еміграції колишні соратники відвернулись від нього.

Юрія Косача почали активно запрошувати до СРСР. Перший раз письменник приїхав до України у 1964 році з нагоди 150-ї річниці від дня народження Т.Г.Шевченка. Відтоді і до середини 1980-х років на запрошення радянської влади Юрій Косач відвідував Батьківщину близько десяти разів. У поїздках по Україні письменника супроводжували переодягнені агенти КДБ, людей, з якими спілкувався Юрій Косач, заздалегідь інструктували. У 1971 році він в чергове прибув до УРСР. Того року радянська Україна святкувала 100-річчя народження Лесі Українки [16, с. 59]. Далекий гість з Америки, який сповідував комуністичні ідеї, був дуже

вигідним у пропагуванні ідеалів соціалістичного будівництва. Ймовірно, що саме під час ювілейних святкувань своєї тітки Юрій Косач познайомився з Вірою Франко. Бо вже наступного року він у складі туристичної групи знову приїздив до України, та того разу вже щоб одружитися з онукою І. Франка.

Віра Франко народилась у сім'ї Петра та Ольги (Білевич) Франків 31 січня 1923 року у с. Полонична Кам'янка-Струмилівського повіту Тернопільського воєводства (тепер – Кам'янка-Бузький район Львівської області) [3, арк. 32]. З 1928 до 1931 років з батьками та молодшою сестрою Іванною мешкала у Львові, де навчалась у школі. У 1931 році родина виїхала до УРСР у Харків, де Петро Франко проводив науково-дослідницьку роботу в Інституті прикладної хімії та читав лекції. За відмову прийняти радянське громадянство Петро Франко був змушений терміново виїхати з Харкова і у 1936 році повернувся з родиною до Львова. У 1939 році Віра Франко закінчила 6 класів гімназії, працювала секретаремдрукаркою у свого батька та вступила до Львівського медичного інституту.

З радянською окупацією Західної України восени 1939 року Петра Франка було "обрано" депутатом Народних зборів для підписання акту "возз'єднання" Західної України з Радянською Україною та депутатом Верховної ради УРСР. У жовтні 1940 року у родинному будинку Франків було відкрито літературно-меморіальний музей Івана Франка, директором якого і призначили Петра Франка.

У рамках підготовки до чергового ювілею великого Каменяра у травні 1940 року Віра Франко як співробітниця цього музею виїхала у відрядження до Відня. Молода дівчина мала віднайти листування Івана Франка з редакцією газети "Die Zeit", за що пізніше була безпідставно звинувачена у шпигунстві на користь Радянського Союзу [7, с. 244]. Там упродовж десяти місяців вона працювала над збором матеріалів і вивчала науково-трудову діяльність І.Франка у Віденській національній бібліотеці. У вільний час проходила медичні курси при університетській клініці [3, арк. 27] (за іншими відомостями вступила на медичний факультет Віденського університету та працювала у клініці швидкої допомоги [3, арк. 95]). Мешкала Віра у сестри свого батька Ключко Анни Іванівни, яка була дружиною активного українського націоналіста, члена Українського націоналістичного об'єднання Ключка Петра Миколайовича. У березні 1941 року Віра повернулась до Львова та продовжила навчання у медичному інституті.

З початком німецько-радянської війни та наближенням німецьких військ до Львова почалась евакуація радянського керівництва. Уже під час допитів Віра Франко згадувала, що 27 червня 1941 року її батькові зателефонував секретар львівського обкому партії і поінформував про евакуацію. Вся родина була готова до від'їзду, але у машині виявилось лише одне вільне місце – для Петра Франка. Членам родини пообіцяли направити транспорт пізніше, але їх так і не забрали. Далі Віра свідчила, що наступного дня батько зателефонував і повідомив, що перебуває у Києві. А за кілька днів Львів уже зайняли німецькі війська і родина не змогла залишити місто. Що в подальшому сталося з батьком Віра не знала. Лише у 1955 році матір, Ольгу Франко, викликали до Львівського обкому партії і повідомили, що Петро Франко "загинув між Києвом та Харковом при наступі радянських військ на Київ, начебто під час бомбардування з повітря" [4, арк. 14].

Однак, у висновку слідчого слідуправління КДБ при РМ УРСР, що міститься у справі Віри Франко, зазначається: "…в оперативних матеріалах КДБ при РМ УРСР є дані про те, що батько Франко Віри Петрівни – Франко Петро Іванович у 1941 році у зв'язку з воєнною ситуацією за рішенням НКВС УРСР був засуджений до розстрілу, однак жодних офіційних матеріалів, на основі яких було винесено вирок Франку П.І., в архівах КДБ і МВС не розшукано" [4, арк. 70]. Віднайдена шифротелеграма з Києва до НКДБ СРСР (вхідний № 11569) від 6 липня 1941 року засвідчила, що Петро Франко був заарештований органами НКДБ УРСР за наказом М. Хрущова та утримувався у Києві. Через побоювання, що евакуація може бути ускладненою, ув'язненого пропонувалось розстріляти, з чим, відповідно до резолюцій на документі, погодились адресати [17].

Через кілька місяців після вступу німецьких військ до Львова Віра Франко втрапила до Гестапо. Щоправда, уже пізніше, вона плуталась у свідченнях, коли саме це сталося – 9 вересня чи 9 жовтня 1941 року [3, арк. 16, 30]. Після року катувань і утримання в одиночній камері у "Тюрмі на Лонцького" вона визнала себе винною "у проведенні розвідувальної діяльності на користь радянських органів державної безпеки" [4, арк. 17]. У грудні 1943 році була вивезена до жіночого концтабору у Равенсбрюку, де працювала на земляних роботах. На в'язничній робі значився номер 34297, червоний трикутник на її одязі означав "засудження за політичні злочини", а латинська літера "P" позначала національність – польська. Через три місяці Віру Франко вивезли до концтабору у м. Сватава (нім. Zwodau (Цводау), Чехословаччина, де вона працювала чотири місяці на будівництві бараків табору, а потім на заводі "Сіменс" [3, арк. 64]. Перебуваючи у таборах навмисно "збільшила" свій вік, змінивши дату народження на 1920 рік, аби не потрапити до експериментального табору, де над ув'язненими проводили досліди (осіб 1920 року народження та старших до табору не брали) [3, арк. 32]. Тим не менш, на тілі Віри Франко від привитих у таборах бактерій до кінця життя залишились шрами.

У німецьких концтаборах Віра Франко познайомилась з багатьма відомими жінками: Женевьєвою де Голль-Антоніоз (учасниця французького руху опору, племінниця Шарля де Голля), яку згадуючи, називала Жеруев Перванш де Голль, Густою Фучіковою (дружиною активіста чехословацької компартії Юліуса Фучіка), Розою Тельман (дружиною лідера німецьких комуністів), Янкою Мацієвською (польською письменницею та перекладачем) [13, с. 607]. Після звільнення американськими військами полонених табору 5 травня 1945 року деякий час перебувала у збірних таборах у Сватаві, потім на підконтрольній радянським військам території Чехословаччини, а 15 серпня 1945 року приїхала до Львова, долаючи шлях через Катовіце, Варшаву, де прожила місяць и працювала у "Польпресі", та Брест.

Трохи більше, ніж за півроку, 12 квітня 1946 року Віра Франко була заарештована радянською владою, тепер уже за підозрою у співпраці з німецькою розвідкою та у зв'язках з ОУН, і відправлена до в'язниці МДБ у Києві, що знаходилась по вул. Короленка, 33[1]. По завершенню слідства справа була направлена до військового прокурора військ МВС Українського округу і 17 липня 1946 року він виніс постанову "Про припинення справи щодо звинувачення Франко В.П. у зв'язку з "не встановленням її практичної антирадянської діяльності" [3, арк. 129], тобто за відсутністю доказів.

Проте одразу ж поступив протест від МДБ УРСР і військовим прокурором військ МВС СРСР це рішення було відмінено і справа була направлена на дорозслідування. 11 січня 1947 року, після розгляду справи Особливою нарадою при МДБ СРСР, Віра Франко, яка на той час перебувала у внутрішній тюрмі МДБ УРСР,

[1] Тепер вул. Володимирська.

була засуджена за ст. 5-33 Кримінального кодексу УРСР "як соціально-небезпечний елемент" до ув'язнення на 5 років виправно-трудових таборів, рахуючи термін з 12 квітня 1946 р. [3, арк. 136]. Лише у 1959 році Президія Київського обласного суду дійде висновку, що інкримінована стаття не відповідала пред'явленому звинуваченню, а також не передбачала отриманий підсудною строк ув'язнення [4, арк. 78].

17 лютого 1947 року Віра Франко була етапована з в'язниці № 1 УМВС по Київській області (Лук'янівська тюрма) до Воркутлагу, де працювала на 2-й каторжній шахті. У далекій Воркуті Віра Франко знаходилась разом з Марією Тарнавською (донькою одного з очільників Українських січових стрільців Мирона Тарнавського), та Оленою Махно (донькою Нестора Махна). Відбулась там і зовсім несподівана зустріч зі старшою бараку табору Равенсбрюк, яку, як військовополонену німку, заслали до радянських таборів на 20 років. У Воркуті у Віри Франко народилася донька Надія.

Після звільнення 20 квітня 1951 року Віра Франко з донькою перебувала у засланні на поселенні в Усть-Кан Сухобузимського району Красноярського краю, аж поки 24 листопада 1953 року висновком МВС СРСР не була повністю звільнена. Ймовірно, що у цьому значно допоміг брат її батька, "стрийко", як його називала Віра – Тарас Франко. Він постійно передавав посилки з продуктами до Воркути та писав листи до різних інстанцій і до Сталіна з клопотанням про звільнення племінниці [13, с. 610].

Довгою і важкою була дорога додому, але Віра Франко щаслива поверталась до рідного Львова, де її чекала матір Ольга Франко. Вірі вдалося влаштуватися старшою медсестрою до Львівської обласної клінічної лікарні. Уже у Львові, у 1956 році, вона вийшла заміж за Сітницького Богдана Івановича[2], такого ж в'язня радянських таборів, який працював бухгалтером тієї ж лікарні. Та сімейне життя не вдалося, у 1968 року Віра та Богдан розлучилися.

Пізніше в інтерв'ю радіо "Свобода" донька Надія згадувала, що у 1956 році вона з матір'ю їздила до Нагуєвичів на 100-літній ювілей від дня народження І.Франка. "Мама завжди це місце любила, але жодного відношення до Нагуєвичів ніколи не мала. Що я могла тоді знати, мені було 7 років та й на засланні ми не дуже вихвалялись, що є родичами Франка" [19].

Певна лібералізація стосовно політичних репресій у часи "хрущовської відлиги" 1956-1959 рр. дозволила Вірі Франко 14 листопада 1959 року звернутися до КДБ при РМ УРСР про припинення кримінальної справи щодо неї та повної реабілітації. Врешті останнє і було виконане Президією Київського обласного суду. Однак, фотокартки зі справи Віра Франко змогла отримати лише у 1969 році.

Про подальшу долю Віри Франко відомо небагато, якщо не сказати майже нічого.

І одна подія з її життя відкрилась зовсім нещодавно. Цій події керівництво КДБ при РМ УРСР присвятило дві доповідні записки на адресу керівництва ЦК КПУ [5, арк. 92-94; 310-311].

З агентурних повідомлень стало відомо, що 14 липня 1972 року у складі туристичної групи до України зі Сполучених Штатів Америки прибув Юрій Косач. Але він приїхав на Батьківщину зовсім не з туристичною метою, він планував укласти шлюб з Вірою Франко. Про це Віра та Юрій домовлялись у своїх листах, за допомогою яких вони підтримували спілкування будучи розділеними тисячами кілометрів.

Однак КДБ був проти цього шлюбу. Люструючи особисту кореспонденцію двох закоханих осіб, комітетчики вже давно знали про їхні наміри і, звісно, не могли допустити їх реалізації. Голова КДБ при РМ УРСР В. Федорчук викладаючи у доповідних записках першому секретарю ЦК КПУ В. Щербицькому свої припущення, зазначав: "виїхавши до США, В. Франко могла б виступати там з антирадянськими вигадками", або "у випадку одруження з Косачем та виїзду за кордон В.Франко, в силу неврівноваженості характеру, схильності до авантюристичних вчинків, з метою наживи може бути використана закордонними націоналістичними колами на шкоду інтересам радянської держави" [5, арк. 94].

Таке занепокоєння потребувало негайних дій. Невідкладно були організовані та вжиті оперативні заходи, що виключали для Віри Франко та Юрія Косача можливість зареєструвати шлюб. З цією метою були задіяні родичі Ю. Косача, через яких йому довели компрометуючі відомості про В.Франко: про її злочинне минуле та аморальну поведінку. На той час Віра Франко проходила за декількома кримінальними справами як посередниця у злочинах, пов'язаних зі спекуляцією квартирами, автомашинами та дефіцитними товарами. Двоюрідна сестра, Зиновія Франко, характеризувала Віру як "авантюристку, спекулянтку, яка здатна на будь-які неблагопристойні дії" [5, арк. 93]. Знаючи про це, родичі Ю. Косача були категорично проти цього шлюбу, але він заявляв, що "зможе перевиховати майбутню дружину" [5, арк. 94]. Однак, спецслужбі таки вдалося сформувати у Юрія Косача думку, що Віра Франко буде намагатись використати їх шлюб у своїх корисливих цілях.

Одночасно з цим "було організовано викрадення у В. Франко жіночої сумочки, в якій зберігалися її паспорт та листи Ю.Косача. У цих листах він висловлював готовність одружитися, і В.Франко, добре розуміючи ситуацію, мала намір використати ці листи для тиску на Ю. Косача у випадку, якщо він вагатиметься реєструвати шлюб" [5, арк. 310-311].

Врешті-решт, проведена спецоперація КДБ з розірвання спроби укладання шлюбу між Юрієм Косачем та Вірою Франко виявилася успішною. Очевидно, що після цього випадку усі стосунки між уже немолодими людьми були припинені. Хтозна, може це було авантюрою у їх житті, бо ж недарма саме так характеризували їх близькі їм люди. А може це було наслідком їх нелегкого життя? Війна, ув'язнення, табори, звинувачення…

28 липня 1972 року Юрій Косач покинув Київ, а 30 липня з Москви відлетів до США, про що голова КДБ при РМ УРСР В. Федорчук 4 серпня 1972 року відзвітував до ЦК КПУ В. Щербицькому.

З другої половини 1980-х років радянська влада втратила інтерес до Юрія Косача. Він жив самотньо у Нью-Йорку, бідував, зловживав алкоголем та мав проблеми зі здоров'ям. В останні роки життя його підтримував український меценат Мар'ян Коць, який видав

[2] Богдан Іванович Сітницький народився 18 травня 1914 року у Львові в сім'ї професора Львівської академічної гімназії Івана Сітницького. Навчався у Академічній гімназії. У 1925 році вступив у Пласт, був гуртковим гуртка "Пугачі". Після заборони Пласту у 1930 році вступив у товариство Плай, до куреню "Чорноморець", належав до підпільного Пластового центру, займався журналістською діяльністю. У 1948 році заарештований та засуджений на 10 років за ст. 54 Кримінального кодексу за "антирадянську діяльність", покарання відбував на Далекому Сході. Після звільнення повернувся до Львова, працював бухгалтером у різних установах. У 1960-1980 рр. з братом та сестрою проводив виховні мандрівки молоді по Карпатах та Україні. З відновленням Пласту став членом львівського Осередку праці пластунів сеньйорів, поновив членство у курені "Чорноморці". Був обраний до складу Крайової пластової ради, був членом Крайової Булави Уладу пластового сеніорату, писарем, працював у Групі історії та музейництва Пласту "На сліді". Помер 29 січня 1997 року у Львові. Посмертно відзначений орденом св. Юрія у сріблі.

три останні романи письменника: "Сузір'я Лебедя" (1983), "Володарка Понтиди" (1987), "Чортівська скеля" (1988). Помер Юрій Косач 11 січня 1990 року в м. Пассеїк, США.

Що ж до подальшого життя Віри Франко, то воно знову залишилось звичайним життям звичайної громадянки країни Рад. У 1987 році пішла у небуття її матір Ольга Франко, з якою вони жили увесь час після повернення із заслання. Уже із здобуттям Україною незалежності у 1992 році Віра Франко зверталась до Служби національної безпеки України за довідкою про арешт та засудження. Ймовірно, вона шукала власного визнання уже у своїй рідній країні. Та через чотири роки, 31 січня 1996 року відійшла у вічність і Віра Франко [6, с. 60]. Яким було її життя, чим було воно сповнене? Хто дасть відповіді на запитання, якими так рясніє її біографія? Можливо, це стане причиною для подальшого дослідження долі та життєписів дітей та онуків видатних постатей. Як би не видавалось дивним, але тягар величі, звалений на їхні плечі видатними родичами, може бути невиправдано важким. Мабуть про зовсім інше життя мріяли Віра Франко та Юрій Косач, яких доля так необачно звела разом, і так брутально розвела назавжди.

Список використаних джерел:

1. Антонюк Я. Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська та Брестська область (1930-1955 рр.) / Я. Антонюк // Літопис "УПА". – Торонто; Львів: Літопис УПА, 2014. – Т. 13. – С. 362-363.
2. Арсенич П. Діти й онуки Івана Франка : [біогр. довід.] / П. Арсенич // Західний кур'єр. – 2006. – № 38. – 31 серпня. – С. 20.
3. Галузевий державний архів Служби безпеки України, Львівська область, спр. П-8148, т.1, 139 арк.
4. Там само, спр. П-8148, т.2, 92 арк.
5. Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 16, спр. 1166, арк. 92-94, 310-311.
6. Горак Р. Остання дорога Ольги Хоружинської / Р. Горак // Науковий вісник музею Івана Франка у Львові. – 2010. – № 9. – С. 57-61.
7. Горак. Р. "Гостем у німців" (листи редакції журналу "Die Zeit" до Івана Франка) / Р. Горак, М. Василенко // Науковий вісник музею Івана Франка у Львові. – 2012. – № 11. – С. 241-402.
6. Горюк Г. Доля нащадків Франка / Г. Горюк // Гетьман. – 2010. – № 6 (35). – С. 3.
10. Гупало С. В огромі великих розчарувань: Юрій Косач, якого не знаємо / С. Гупало // День. – 2004. – №231 – 17 грудня. – С. 8.
11. Гупало С. Кінець Ковельського підпілля / С. Гупало // Дзеркало тижня. Україна. – 2002. – № 26.
12. Гупало С. Судьба Юрия Косача / С. Гупало // Зеркало недели. Украина. – 2000. – № 10. – С.11.
13. Дмитрук О. Постать Юрія Косача на шпальтах часопису "Неділя" / О. Дмитрук // Слово і Час. – 2009. – № 12. – С. 54–61.
14. Літопис нескореної України: документи, матеріали, спогади. Книга 1. – Львів. – Просвіта. – С. 607–610.
15. Романов С. "Портрет митця замолоду": штрихи до життєвого і творчого шляху Юрія Косача / С. Романов // Слово і Час. – 2009. – № 12. – С. 29–42.
16. Романов С. Ю. Косач / С. Романов // Літературна Україна. – 2012.– № 15 (5444). – С. 1, 12-13.
17. Романов С. Юрій Косач: життя і творчість на тлі епохи / С. Романов // Дивослово. – 2012. – № 1 (658). – С. 54-59.
18. Российский государственный архив социально-политической истории. – Ф. 558, Оп. 11, Д. 449, С. 101. [Електронна версія]. Режим доступу: gistory.livejournal.com/281770.html. – Назва з екрану. – Дата звернення: 12.01.2017.
19. Семенко С. Публіцистичні виступи Юрія Косача на сторінках журналу "Нація в поході" [Електронний ресурс] / С. Семенко // Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Dtr_gn/2010_1-2/files/GN110_27.pdf. – Назва з екрану. – Дата звернення: 12.01.2017.
20. Терещук Г. Іван Франко діяв за принципом: із людьми і для людей – франкознавець [Електронний ресурс] / Г. Терещук // Радіо "Свобода". – 2016. – 28 серпня. – Режим доступу: www.radiosvoboda.org/a/27948702.html. – Назва з екрану. – Дата звернення: 12.01.2017.
21. Терещук Г. Святий вечір у родині Франків був сумний [Електронний ресурс] / Г. Терещук // Радіо "Свобода". – 2016. – 6 січня. – Режим доступу: www.radiosvoboda.org/a/1922308.html. – Назва з екрану. – Дата звернення: 12.01.2017.
22. Швець А. "Прихильниця ваша від усього серця" (Ольга Франко та Олена Пчілка: життєтворча історія). / А. Швець // Українське літературознавство. – 2012. – № 76. – С. 60–80.

References:

1. ANTONIUK, Ya. (2014) *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh u postatiakh kerivnykiv. Volynska ta Brestska oblast (1930-1955 rr.).* Vol. 13. Litopys "UPA". Toronto – Lviv: Litopys UPA, pp. 362-363.
2. ARSENYCH P. (2006) Dity i onuky Ivana Franka: [biohr. dovid.]. *Zakhidnyi kur'ier*. 38, p. 20.
3. Arkhiv upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy u Lvivskii oblasti, sprava P-8148, tom 1, 139 ark.
4. Ibid, sprava P-8148, tom 2, 92 ark.
5. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, fond 16, sprava 1166, arkush 92-94, 310-311.
6. HORAK R. (2010) Ostannia doroha Olhy Khoruzhynskoi. *Naukovyi visnyk muzeiu Ivana Franka u Lvovi*. 9, pp. 57-61.
7. HORAK R., VASYLENKO M. (2012) "Hostem u nimtsiv" (lysty redaktsii zhurnalu "Die Zeit" do Ivana Franka). *Naukovyi visnyk muzeiu Ivana Franka u Lvovi.* 11, pp. 241–402.
8. HORIUK H. (2010) Dolia nashchadkiv Franka. *Hetman*. 6 (35), p. 3.
9. HUPALO S. (2004) V ohromi velykykh rozcharuvan: Yurii Kosach, yakoho ne znaiemo. *Den*. 231, p. 8.
10. HUPALO S. (2002) Kinets Kovelskoho pidpillia. *Dzerkalo tyzhnia. Ukraina* [Online]. 26. Available from: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/kinets_kovelskogo_pidpillya.html. [Accessed January 12, 2017].
11. HUPALO S. (2000) Sudba Yuryia Kosacha. *Zerkalo nedely. Ukraina*. 10, p. 11.
12. DMYTRUK O. (2009) Postat Yuriia Kosacha na shpaltakh chasopysu "Nedilia". *Slovo i Chas*. 12, pp. 54–61.
13. *Litopys neskorenoi Ukrainy: dokumenty, materialy, spohady.* Vol. 1. Lviv: Prosvita, pp. 607–610.
14. ROMANOV S. (2009) "Portret myttsia zamolodu": shtrykhy do zhyttievoho i tvorchoho shliakhu Yuriia Kosacha. *Slovo i Chas*. 12, pp. 29–42.
15. ROMANOV S. (2012) Yu.Kosach. *Literaturna Ukraina*. 15 (5444), pp. 1,12-13.
16. ROMANOV S. (2012) Yurii Kosach: zhyttia i tvorchist na tli epokhy. *Dyvoslovo.* 1 (658), pp. 54–59.
17. Rossiiskii hosudarstvennyi arhiv sotsialno-politicheskoi istorii. – F. 558. – Op. 11. – D. 449 – S. 101. Available from: gistory.livejournal.com/281770.html. [Accessed January 12, 2017].
18. SEMENKO S. Publitsystychni vystupy Yuriia Kosacha na storinkakh zhurnalu "Natsiia v pokhodi" [Online]. Available from: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Dtr_gn/2010_1-2/files/GN110_27.pdf. [Accessed January 12, 2017].
19. TERESHCHUK H. (2016) I.Franko diiav za pryntsypom: iz liudmy i dlia liudei – frankoznavets. *Radio "Svoboda"* [Online]. August 28. Available from: www.radiosvoboda.org/a/27948702.html. [Accessed January 12, 2017].
20. TERESHCHUK H. (2016) Sviatyi vechir u rodyni Frankiv buv sumnyi. *Radio "Svoboda"* [Online]. January 6. Available from: www.radiosvoboda.org/a/1922308.html. [Accessed January 12, 2017].
21. SHVETS A. (2012) "Prykhylnytsia vasha vid usoho sertsia" (Olha Franko ta Olena Pchilka: zhyttietvorcha istoriia). *Ukrainske literaturoznavstvo*. 76, pp. 60–80.

Надійшла до редколегії 27.02.17

I. Liabakh, Staff member
Branch State Archive of Security Service of Ukraine,
R. Martseniuk, post-doctoral degree candidate, Faculty of History,
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

FAILED MARRIAGE: UNKNOWN SCENES OF V. FRANKO AND YU. KOSACH LIFES

The article deals with the unknown fact of acquaintance and planned marriage of Yurii Kosach – Lesya Ukrainka's nephew, who lived in the USA, and Ivan Franko's granddaughter – Vira Franko, who lived in Soviet Ukraine. This information is described basing upon the revealed documents of the State Branch Archive of the Security Service of Ukraine.

The article examines as well the biography of Yuriy Kosach. He was a very talented person, left a wide heritage in literature of different genres, could speak different foreign languages, sincerely loved Ukraine, but had to live abroad for the most part of his life. His life is studied by researches, but some periods still contain blanks. The article also explores the life of Vira Franko. The young woman was imprisoned by Nazi regime and detained in Ravensbruck. After liberation by American troops and returning to the Soviet Union she was imprisoned for the second time – by the Ministry of State Security (MGB). She spent five years of detention in Vorkutlag and two years of forced settlement in Sybiriya. Only after that Vira Franko got possibility to return home and live with her family.

The article as well pays attention to the available data on the death of Vira Franko's father – Petro Franko. Being a well-known person in the Western Ukraine he was imprisoned and apparently killed by NKVD, but still no official documents proving his death are found.

Key words: Yuriy Kosach, Vira Franko, KGB, political prisoner, Ravensbruck, Vorkutlag, repression, Petro Franko.

УДК 94(438).02
https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.133.2.09

О. Магдич, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

БУЛЛА EX COMISSIO NOBS A DEO ТА УТВЕРДЖЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ ПОЛЬСЬКОЇ ЦЕРКВИ

У статті розглянуто процес формування самостійної польської церкви у часи ранньосередньовічної державності, зокрема за правління князя Болеслава III (1102-1138). Крізь призму внутрішньополітичного життя Польщі та політичної історії німецьких земель, а також процесів християнізації слов'янських теренів зроблено спробу проаналізувати тенденції відносин між польськими та німецькими церковними інституціями. Охарактеризовано вплив боротьби за інвеституру на розглядувані процеси. Визначено загальну систему міждержавних відносин у Центрально-Східній Європі у цей період та їх впливу та міжцерковні відносини. У статті проаналізовано діяльність архієпископа Норберта щодо приєднання церковних інституцій на польських до сфери впливу Магдебурзького архієпископства. Автор досліджує заходи князя Болеслава III щодо вирішення проблеми приналежності церковних структур Польщі. Дослідник твердить, що ключову роль для дипломатичного розв'язання питання відіграв Мерзебурзький з'їзд 1135 року.

Зроблено спробу текстуального аналізу папських булл Sacrosancta Romana та Ex comissio nobis a Deo (Гнєзненська булла), які стали ключовими документами для розв'язання даного питання. У статті визначено подальші напрями дослідження даної проблематики, зокрема питання місця булли у політичних та правових уявленнях

Ключові слова: Ґнєзненський з'їзд, Галл Анонім, Ґнєзненське єпископство, Болеслав III Кривоустий, Маґдебурзьке архієпикопство, Іннокентій, інвеститура, булла

Проблема формування самостійної польської церкви є однією з найважливіших питань при вивченні середньовічної польської історії . Це пов'язано з тим, що у світогляді середньовічної людини церква, як і влада правителя, були одним з домінуючих елементів. Особливо важливим формування самостійних церковних інституцій є для держав Центрально-Східної Європи, як своєрідний елемент утвердження державності та приєднання цих теренів до християнського світу

Польська церква пройшла довгий шлях для утвердження свого незалежного статусу Певною мірою ця тема стала частиною національного міфу для розвитку польської нації. Однак, тема потребує комлексного дослідження у зв'язку з необхідністю переосмислення низки тверджень. У т. ч., стосовно проблеми відносин між польською та німецькою церквами в другій половині XI ст. – в час, коли Польща відновлювала сили після повстання 1037-1038 р., а в німецьких землях відбувалось translatio imperio, тобто формувалась Священна Римська імперія.

Головне завдання статті полягає у дсолідженні процесу утвердження самостійної польської церкви, у період правління князя Болеслава III Кривоустого, Реалізація поставленної мети передбачає аналіз тексту папської булли Ex comissio nobis a Deo (Гнєзненська булла).

Джерельна база для висвітлення цього питання є доволі вузькою і потребує ретельного дослідження із застосуванням новітніх методологічніх підходів. Основні відомості про церковну політику Болеслава III містять тексти папських булл Sacrosancta Romana [10] та Ex comissio nobis a Deo[11], актові документи XI ст [4:13], польські нарративні пам'ятки (Хроніка Галла Анонім[7], Великопольська хроніка [12]), та німецькі хроніки (Гільдесгеймські та Магдебурзькі аннали) [2 ; 3]. Певні свідчення містять також італійські нарративні джерела (Хроніка монастиря Монте-Кассіно)[5].

Гнєзненська булла та процес утвердження самостійності польської церкви доволі докладно представлені в польській історіографії (починаючи з кінця XIX ст.). Тут варто відзначити класичні для польської історичної науки праці Владислава Абрагама [1], Романа Гродецького[8] та Оскара Халецького [9]. Досить детально Генріхом Ловмянським та Каролем Малечинським [14] розроблена джерелознавча критика тексту булли. Серед сучасних робіт відзначимо праці Юзефа Добоча [6]. Разом з тим у польській історіографії не знайшло належного висвітлення питання міжнародний аспект прийняття документу та його значення у політиці Болеслава III, що і спонукало нас звернутись до його розгляду у даній статті.

Відносини між польськими та німецькими церковними установами не були простими. Особливо це було актуальним у питанні підпорядкування Польської церкви. Вперше ця проблема виникла ще на початку польської державності, коли німецькі інституції прагнули поширити свій вплив на новоберені до християнства землі. В подальшому все XI століття це питання залишалось невирішеним. До 1037 року згідно рішень Гнєзненського з'їзду Польська церква була самостійною та підпорядковувалась Риму [7, S.401]. Однак після повстання 1037 року та відновлення церковних структур, після їх знищення під час даного повстання, проблема підпорядкування не було вирішене.

Хоча польські кафедри відновлювались згідно нормативних актів виданих у Римі [4, S.359], але Краківська кафедра мала лише статус єпископства. Що ж до Гнєзненської кафедри, то при її відновленні скоріш за все Григорій VII мав на увазі те, що вона буде підпорядковуватись Риму, а не Імперії, оскільки конфлікт між ним та імператором Генріхом IV уже розгорався [13, S.368]. Але після перевороту 1079 року та поразки Григорія VII у конфлікті питання підпорядкування особливо не піднімалось, тим більше що Імперія була зацікавлена у мирних та стабільних відносинах з Польщею.

Однак поморські походи Болеслава III 1119-1123 рр. кардинально змінили ситуацію. Поступово християнізувалися нові території і відповідно на цих територіях необхідно було створювати церковну організацію. До цього процесу було залучено і німецьких церковних ієрархів, зокрема Оттона Бамберзького [9, S.109]. Також важливим моментом було поступове завершення боротьби між папством та імператорами [9, S.109]. 23 вересня 1122 року у Вормсі було укладено знаменитий Вормський конкордат, який владнав надзвичайно конфліктне питання щодо інвеститури, котрий переріс у один з найомасштабніших конфліктів у середньовічній Європі.

У конкордаті, який було офіційно затверджено на Першому Латеранському Соборі, мовилось, що "*В ім'я святої та неподільної Трійці Я, Генріх, Божою милістю імператор Римський, священний, з любові до Бога, святій Римській церкві і владиці папі Калікcту і заради спасіння душі поступаюся Господу Богу, і святим Його апостолам Петру та Павлу, і святій вселенській церкві всяку інвеституру перстнем і палицею і надаю у всіх церквах, що знаходяться в межах королівства*

© Магдич О., 2017

мого й імперії, вільно здійснювати канонічне обрання та посвячення [15]. Імператор визнав право папи призначати духовних осіб, які управляли церковними єпархіями. Фактично Генріх визнав свою поразку у даному конфлікті та перевагу римської курії у церковних справах у Європі.[8, S. 151].

Для Польщі це мало надзвичайно важливе значення. Відтепер усі питання щодо вищих церковних справ на польських теренах мала вирішувати виключно римська курія, зокрема Імперія позбавлялась права призначати чи впливати на призначення польських єпископів. Тут потрібно зазначити, що перший акт інвеститури у Польщі здійснив саме імператор Оттон III ще на Гнєзненському з'їзді 1000 р.[2, S. 27-28]. І хоча в подальшому акти інвеститури як правило здійснювались все ж Римом зокрема тут варто згадати відновлення Краківського єпископства, коли Аарон отримав право одягати у святкові дні палліум – спеціальний святковий одяг.), [4, S. 359], але вплив імператора все ж був присутній. Особливо це стосувалось новоутворених єпархій на поморських землях [9, S.109]. оскільки значну частину місіонерів до поморян складали німецькі священики, яких запрошували в тому числі і польські можновладці.

Важливе значення мала також зміна імператора. 23 травня 1125р. помирає імператор Генріх V і вже 24 серпня 1125 року німецьким королем було обрано саксонського герцога Лотаря. Ця зміна мала велике значення. На зміну Генріху який хоча вороже ставився до Польщі(що зокрема довела війна 1109 р.), однак продовжував протиборство з папством, прийшов правитель Саксонії Лотар, володіння якого безпосередньо межували з Польщею і який був надзвичайно зацікавлений у східній політиці. [9, S.109]. Спочатку не було відомо, якою буде політика нового правителя щодо Польщі.

На межі 20-30-х XII ст. активну роль у польсько-німецьких відносинах починає відігравати архієпископ Норберт, який у 1126 році. очолив магдебурзьку кафедру [8, S.152]. Він мав репутацію аскета та користувався авторитетом серед духовенства, зокрема він мав доволі непогані відносини з папою Гонорієм II. У конфлікті між кардиналами П'єтро Пєрлеоні та Григоріо Папарескі деі Гвідоні Норберт підтримав Папарескі, якого у 1130 році було обрано папою під ім'ям Інокентія II. Паралельно Пєрлеоні було проголошено папою під ім'ям Анаклет II, однак більшість кардиналів, король Лотар та архієпископ Норберт підтримали Інокентія [5, S.557].

Архієпископ розраховував на своєрідний карт-бланш щодо дій Магдебурзької кафедри на сході. Спочатку в його планах було лише посилення впливу Магдебурга на новоосвоєних поморських землях, а також поступове встановлення церковного контролю над цими теренами [14, S.290], однак проти цього дуже гостро виступили польські єпископи, оскільки вони вважали, що новоутворені поморські єпархії мають належати до Польської церкви. Особливо активно проти цього виступав гнєзненський архієпископ Якуб, який розумів, що просування німецького впливу на поморські землі в подальшому може загрожувати усій польській церкві [6, S.155]. Звичайно, що такі дії німецьких ієрархів також непокоїли і князя Болеслава.

Тоді Норберт фактично розпочав діяльність щодо не лише посилення впливу на поморські території, а й щодо вирішення питання підпорядкування Гнєзненської архієпископії на свою користь, тобто у підпорядкування Магдебургу польських єпархій [9, S.158]. Польські ієрархи намагались нейтралізувати діяльність Норберта, однак зробити це було надзвичайно складно, оскільки Норберт значно допоміг папі Інокентію II у боротьбі з антипапою Анаклетом [8, S.110]. Тому на даному етапі Рим фактично був на боці Норберта.Отож 4 червня 1133 року папа Інокентій видає буллу Sacrosancta Romana [10].

Булла оформлена у вигляді послання папи Інокентія до архієпископа Норберта та усієї Магдебурзької кафедри [10]. Спочатку у тексті містяться загальні слова про стан церкви у німецьких та польських землях, однак потім зазначається, що ситуація у польських єпископствах бажає чекати кращого [10]. Тому Інокентій II вказує, що цей стан справ може покращити саме Магдебурзька єпархія і німецькі ієрархи уже звертались з таким проханням. І далі у буллі зазначається, що необхідно передати деякі єпархії під зверхність Магдебурга [10]та визначається список цих єпархій: *"Inter Albiam et Oderam, Stetin et Lubus, ultra Oderam vero Pomerana, Poztnan, Gnezen, Craco, Wartizlav, Cruciwiz, Masovia et Lodilaensis" [*10]

Тобто як бачимо всі польські єпархії переходили під зверхність Магдебурга. Це не означало пряме управління німецьких ієрархів над польськими єпархіями, однак уся польська церковна структура ставала свого роду васалом Магдебурзької єпархії, тобто німецьке духовенство отримало можливість втручатись у внутрішнє життя польських єпархій та впливати на призначення певних керівників, оскільки вищих церковних сановників згідно Вормського конкордату призначав папа [15]. Однак це фактично ставило під загрозу самостійність польської церкви, що формувало нові завдання для князя Болеслава та вищих польських ієрархів

Болеслав III тепер мав доволі швидко та енергійно вирішити і це питання. І тут був присутній не лише церковно-організаційний аспект, хоча і він для польської держави мав надзвичайно велике значення. Для правителя важливим аспектом було те, що дане рішення багато в чому обмежувало його особисту владу, оскільки створювало можливість для посилення німецького впливу на польських теренах [8, S. 152]. Але все ж ключовим тут був релігійний аспект. Польський князь не міг допустити того, щоб церковні єпархії у його володіннях підпорядковувались ієрархам з інших земель [14, S.294], нехай і підданим імператора. Під загрозою також опинилась і поморська політика князя, оскільки тепер, коли поморські єпархії потрапили під зверхність Магдебурга, ці землі могли перейти під контроль німецьких графів [9, S.111].

Очевидно, що силовими методами Болеслав III цьому протидіяти не міг. У Польщі, яка лише завершила довготривале завоювання північних територій не було ні сил, ні ресурсів для повномасштабного конфлікту з Імперією. Тому цей конфлікт можна було вирішити лише дипломатичними засобами [8, S.158].

Загалом політична ситуація у Центрально-Східній Європі того часу була конфліктною. У цей час спалахує внутрішньополітичний конфлікт в Угорському королівстві. У 1131 році помирає король Іштван II і розпочинається боротьба за престол. На трон вступив двоюрідний брат покійного короля Бела на прізвисько Сліпий. Однак на престол також почав претендувати Борис Коломанович, син екс-королеви Евфимії*. Болеслав вирішив підтримати Бориса.Однак 22 липня 1132 року військо Бориса зазнало поразки в битві на ріці Шайо і Бела зміг зміцнити свою владу над Угорщиною [8, S. 151]. Польське військо зазнало значних втрат, особливо полоненими, як про це розповідає Великопольська хроніка "*І нарешті воїни Болеслава, непереможені, але втомлені битвою, одні йдуть з поля битви, інших, вороги беруть в полон та забирають з собою. Скільки*

* Євфимія Володимирівна, дочка князя Володимира Мономаха, була дружиною угорського короля Кальмана (Коломана) Книжника, однак коли вона була вагітною, то Кальман запідозрив її у подружній зраді та розвівся з нею.Тому княжич Борис народився уже в Києві при дворі свого діда.

лехітів потрапило в полон, що лехіти для викупу свої полонених виклали всі скраби у вигляді золота, срібла та дорогоцінних каменів (навіть ті цінності, що ще з часів Болеслава Хороброго були зібрані та зберігались), але їх не вистачило для викупу". [12, S. 517]. При цьому польські воїни змогли вийти з оточення та повернутись до Польщі [12, S. 517]. Також не надто вдалими були спроби Болеслава III втрутитись в чеські справи, однак разом з тим полякам вдалось відбити наступ чеського війська на Сілезію.

Болеслав III прагнув посилити свій вплив у Центрально-Східній Європі на противагу впливу Імперії. Цьому посприяло завоювання та приєднання поморських земель. Також гнєзненський архієпископ Якуб відмовляється від підтримки антипапи Анаклета II та переходить на бік Інокентія II, таким чином здобуваючи прихильність папи [5, S.225]. Для папи це було особливо важливо перед собором в Пізі, на якому Інокентію була необхідна підтримка кардиналів та інших вищих ієрархів [1, S.130-131]. 6 червня 1134 року помирає архієпископ Норберт, головний ініціатор булли Sacrosancta Romana, що спричинило позитивний ефект, оскільки решта ієрархів Магдебурзької кафедри не мали таких активних планів щодо польських єпархій [5, S.225].

Тому Болеслав III Кривоустий був змушений перейти до прямих контактів з імператором Лотарем. Тим більше, що король Бела розпочав переговори з чеським князем Собеславом щодо укладення антипольського союзу. Було навіть здійснено декілька походів на Малопольщу та Сілезію [8, S. 152]. Але разом з тим Собеслав був васалом імператора і Болеслав також вважався васалом Лотаря і тому конфлікт міг бути вирішеним імператорським судом. Тоді імператор викликав Болеслава на зустріч, яка одночасно мала стати і імперським судом в Мерзербурзі на 15 серпня 1135 року [5, S.225]. Болеслав не міг відмовитись, оскільки його викликав сеньйор, а по-друге саме на цій зустрічі він розраховував на досягнення компромісу у церковному питанні.

Джерела доволі скупо повідомляють про зустріч в Мерзербурзі. Головним чином повідомлення збереглись в Магдебурзьких анналах. Болеслава разом з іншими правителями Центральної Європи було запрошено на святкування Великодня [3, S.185], спочатку до Кведлібурга, а згодом і до Мерзербурга. На зустрічі був присутній папський легат Ансельм, який прибув на запрошення імператора. В результаті переговорів, Болеслав III визнав свою васальну залежність від імператора та засвідчив, що Лотар III є його сюзереном,зокрема він схилив перед ним свій меч. В обмін на це імператор Лотар III визнав фактичну владу Польщі над поморськими землями, при формальному своєму верховному сюзеренітеті, а також обіцяв не втручатись у конфлікт між польськими єпархіями та Магдебурзькою кафедрою на боці останньої. Тоді також можливо відбулись перемовини з саксонськими герцогами щодо прикордонних територій [3, S.185].

Наразі питання полягало в тому, чи визнає папа Інокентій II Мерзербузькі домовленості і головне чи скасує він буллу Sacrosancta Romana . Підстави для цього у Болеслава та архієпскопа Якуба були, оскільки Інокентій багато в чому залежав від імператора Лотаря III, який як уже вище зазначалось і надав вирішальну допомогу у боротьбі проти антипапи Анаклета. Скоріш за все вирішальна домовленість була досягнута на синоді в Пізі у 1135 року [1, S.131]. Польські представники остаточно підтримали Іннокентія проти Анаклета, а папа в обмін на це погодився на перегляд булли Sacrosancta Romana. [14, S. 301]

6 липня 1136 року Іннокентій II підписує буллу Ex commisso nobis a Deo (З покладеного на нас Богом). Ця булла стала одним з найважливіших документів в історії Польської церкви. Якщо булла Sacrosancta Romana була складена у формі послання до архієпископа Норберта, то тут папа уже звертається до архієпископа Якуба.

У тексті говориться, що незважаючи на те, що Польска держава знаходиться дуже далеко від Риму, однак своєю вірністю католицькій церкві заслуговує на повагу з боку Апостольського престолу [11]. Тому булла твердить наступне: "*І тому поважний брате Якубе, ласкаво долучаємось до твоїх скарг, і силу Гнєзненської церкви, на чолі якої за справу Божу стоїш, зміцнюємо привілеєм Апостольської столиці і всіляке добро та майно, яке має твоя церква згідно канонічного права і набуде в майбутньому залишається під час служби тривалої як тобі так і твоїм наступникам" [11].*

Далі йде перелік усіх володінь Гнєзненського архієпископства та усіх населених пунктів, які повинні входити до управління архієпископа Якуба. Зазначалось, що ніхто не може порушити права Якуба на володіння цими теренами. Вказувалось, що порушників буде очікувати кара Господа та апостолів Петра і Павла [11]. Дані положення булли означали, що відтепер ніхто не міг підпорядкувати Гнєзненське архієпископство своєму контролю, окрім Святого Престолу. Формулювання "усяке добро та майно" означало не лише звичайні матеріальні цінності, але й те, що польські єпархії відтепер повинні підпорядковуватися лише польським єпископам, архієпископу Якубу та Апостольській столиці [6, S.225]. І це означало, що німецькі ієрархи не могли відтепер претендувати на власний контроль над польськими єпархіями. Також це означало, що поморські єпархії все таки залишаться під контролем Польської церкви [6, S.225]. Однак, на жаль, недослідженим ще залишається питання підтримки були у самій Польщі. Також перспективним є дослідження місце булли у правових уявленнях тогочасного суспільства та значення документа для формування системи влади у період політичної роздробленості.

Отож ключовим питання для ранньосередньовічної польської церкви було здобуття та закріплення самостійності від німецьких церковних структур. Ця проблема залишалась нагальною від самого виникнення Польської держави у середині X ст і аж до початку XII ст. Фактичне вирішення відбулось за правління князя Болеслава III (1102-1138), хоча цьому передувала довготривала дипломатична та міжінституційна боротьба. Польська церква зуміла перемогти у цьому протистоянні. Самостійність польських єпархій була визнана офіційно Апостольською столицею, що дозволило їм захиститись від посягання Магдебурзької кафедри. Однак у 1138 році помирає Болеслав III, який перед смертю підписав заповіт щодо поділу влади у Польщі між своїми синами. Польща вступала у часи політичної роздробленості, що ставило перед Польською церквою нові завдання та нові питання.

Список використаних джерел

1. Abraham W. Organizacya Kościoła w Polsce do polowy wieku XII / W. Abraham. – Lwów: Drukarnia Zakladu im. Ossolinskich,1890. – 259 s.
2. Annales Hildesheimenses // Monumenta Germaniae Historica Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi. – Hannoverae.: Impensis Bibliopolii Hahniani,1878. – 70 s.
3. Annales Magdeburgenses // Monumenta Germaniae Historica, SS. – Hannover.: Impensis Bibliopolii Hahniani,1859. – Bd. XVI. – S. 105-196.
4. Brewe Benedykta IX Papieża do Aarona Arcybiskupa Krakowieskiego // Monumenta Poloniae Historica. – Lwów: Drukarnia Zakladu im. Ossolinskich,1864. – T. I. – S. 358-359.
5. Chronica monasterii Casinensis // Monumenta Germaniae Historica Scriptores. – Hannover: Hahnsche Buchhandluhg,,1923. – 773 s.
6. Dobocz J. Monarchia i możni wobec Kościoła w Polsce do początku XIII wieku / J. Dobocz.– Poznań: Wydawnictwo Poznanskie, 2002. – 542 s.
7. Galla kronika // Monumenta Poloniae Historica. – Lwów: Drukarnia Zakladu im. Ossolinskich,1864. – T. I. – S. 379-484.

8. Grodecki R. Dzieje Polski średniowiecznej / R. Grodecki., S. Zachorowski, J. Dąbrowski. – Kraków: Platan,1995. – T. I. – 426 s.
9. Halecki O. Sacrum Poloniae Millenium / O. Halecki. – Rzym: Typis Pontificiae Universitatis Gregorianae,1966. – 614 s.
10. Innocentius Pp. II 1133 Jun. 4 // Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski. – Poznan, 1877. – T. 1. – Dokument Nr 6. – S. 9-11.
11. Innocentius Pp. II 1136 Jul. 7 // Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski – Poznan, 1877. – T. 1. – Dokument Nr 7. – S. 12-14.
12. Kronika Boguslawa i Godysława Paska // Monumenta Poloniae Historica. – Lwów: Drukarnia Zakladu im. Ossolinskich, 1872. – T. LI. – S. 454-600.
13. List Grzegorza VII Papieża do Bolesława Śmiałego // Monumenta Poloniae Historica. – Lwów: Drukarnia Zakladu im. Ossolinskich,1864. – T. I. – S. 367-371.
14. Maleczyński K. Bolesław III Krzywousty. – Wroclaw. Zakład Narodowy im. Ossolińskich,1975. – 373 s.
15. Pax Wormatiensis (23.9.1122) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://prameny.historie.upol.cz/artkey/dbt_00H_0000_56_Pax_wormatiensis.php. – Назва з екрану. – Дата звернення: 23.04.2017.

References

1. ABRAHAM, W. (1890) *Organizacya Kościoła w Polsce do polowy wieku XII*. Lwów: Drukarnia Zakladu im. Ossolinskich,
2. ANNALES HILDESHEIMENSES (1878). In: *Monumenta Germaniae Historica Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi.* Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani
3. ANNALES MAGDEBURGENSES (1859). In: *Monumenta Germaniae Historica, SS* Hannover: Impensis Bibliopolii Hahniani.
4. BREWE BENEDYKTA IX PAPIEŻA DO AARONA ARCYBISKUPA KRAKOWIESKIEGO (1864). In: *Monumenta Poloniae Historica.* Lwów: Drukarnia Zakladu im. Ossolinskich.
5. CHRONICA MONASTERII CASINENSIS (1923). In: *Monumenta Germaniae Historica Scriptores*. Hannover: Hahnsche Buchhandluhg.
6. DOBOCZ, J. (2002) *Monarchia i możni wobec Kościoła w Polsce do początku XIII wieku*. Poznań: Wydawnictwo Poznanskie.
7. GALLA KRONIKA (1864). In: *Monumenta Poloniae Historica*. Lwów: Drukarnia Zakladu im. Ossolinskich.
8. GRODECKI, R. et al (1995) *Dzieje Polski średniowiecznej*. Kraków: Platan.
9. HALECKI, O. (1966) *Sacrum Poloniae Millenium*. Rzym: Typis Pontificiae Universitatis Gregorianae.
10. INNOCENTIUS PP. II 1133 JUN. 4 (1877). In: *Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski*. Poznan, Dokument Nr 6.
11. INNOCENTIUS PP. II 1136 JUL. 7 (1877). In: *Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski*. Poznan, Dokument Nr 7.
12. KRONIKA BOGUSLAWA I GODYSŁAWA PASKA (1872) In: *Monumenta Poloniae Historica*. Lwów: Drukarnia Zakladu im. Ossolinskich.
13. LIST GRZEGORZA VII PAPIEŻA DO BOLESŁAWA ŚMIAŁEGO (1864) In: *Monumenta Poloniae Historica*. Lwów: Drukarnia Zakladu im. Ossolinskich.
14. MALECZYŃSKI, K (1975) *Bolesław III Krzywousty*. Wroclaw. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
15. PAX WORMATIENSIS (23.9.1122) [Online]. Available from: http://prameny.historie.upol.cz/artkey/dbt_00H_0000_56_Pax_wormatiensis.php. [Accessed: 23.04.2017]

Надійшла до редколегії 01.05.17

O. Mahdych, Ph.D. student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

BULL EX COMISSIO NOBS A DEO AND FORMATION OF AN INDEPENDET POLISH CHURCH

The article deals with the formation of independent Polish church in the early medieval Poland, including the reign of Prince Boleslaw III (1102-1138). Through the prism of political life in Poland and political history of German states and processes of christianization of the Slavic territories given to attempt to analyze the development of Polish-German relations church in this period. Autor elucidate an issue the influence of investiture on the underlying processes. Sholar cofeful studies the general system of international relations in Central and Eastern Europe in this period and their impact and interchurch relationship. In the article historian analyzes the activities of Archbishop Norbert to join Polish religious institutions sphere of influence to the Archdiocese of Magdeburg. The author research the actions of prince Boleslaw III to address religious structures belonging Poland. The scientist argues that a Merseburg Congress 1135 played key role for the diplomatic solution of the issue.

Also attempt textual analysis of bullas Sacrosancta Romana and Ex comissio nobis a Deo (Bulla Gnieźnieńska), which have become key instruments for resolving this problem. The article outlines future directions for research of this subject, including the problem of the place of bulls in medieval political and legal ideas.

Keywords: Congress of Gniezno, Gallus Anonymus, bishopric of Gniezno, Boleslaw III, archbishopric of Magdeburg, Innocent II, investiture, bull.

УДК 929.731(430)"13"
https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.133.2.10

І. Малацай, канд. іст. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

РУДОЛЬФ І ГАБСБУРГ – ІМПЕРАТОР СВЯЩЕННОЇ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Історія династії Габсбургів є невід'ємною частиною історії Європи. Починаючи з XIII ст. і закінчуючи початком XX ст. її представники перебували на чолі багатонаціональної імперії. Були часи злетів і падіння, однак ми не можемо заперечити особистісний вплив представників династії на розвиток народів, у першу чергу, Центральної та Південно-Східної Європи. Стаття присвячена дослідженню життя та діяльності Рудольфа I Габсбурга, першого представника дому Габсбургів, хто отримав титул імператора Священної Римської імперії 1273 року. Першочерговим завданням Рудольфа I стало закріплення власного авторитету та впливу серед німецьких князів. Для цього йому потрібно було вийти переможцем у боротьбі ще з одним претендентом на корону, представником чеської династії Пршемисловичів – Отакаром II. Досягнувши бажаного, наступне, що мав зробити Рудольф I припинити міжусобиці та війни між німецькими князями, не забуваючи при цьому розширяти власні родові володіння. Ми не можемо зазначити, що Рудольф I був надзвичайною особистістю, однак відкидати факт цілеспрямованої діяльності на користь власного роду було б недоцільним. Звертаючись до особистості Рудольфа I, до витоків, ми зможемо краще зрозуміти сутність однієї з найвпливовіших династій Європи.

Ключові слова: династія Габсбургів, Рудольф I, Священна Римська імперія, Отакар II Пршемисл, Австрія, Штирія, Каринтія.

Династія Габсбургів стала своєрідним втіленням окремої епохи в історії Центрально-Східної Європи. Період її правління тривав від XIII до початку XX ст., і це чи не найдовше з усіх правлячих династій означеного регіону. Сталося так, що частина українських земель була частиною великої дунайської монархії. У результаті, політика, яку втілювали Габсбурги, залишила відчутний слід в межах Галичини, Буковини та Закарпаття. Процес становлення великих імперій, переважно, є довготривалим, і тому, не аби який інтерес для нас становить процес приходу до влади першого імператора Священної Римської імперії з династії Габсбургів – Рудольфа I (1218-1291). Нажаль, у вітчизняній історичній науці, поки що, занадто мало приділяли уваги вивченню династії Габсбургів. Переважно представлені роботи, які характеризують суспільно-економічні, національно-політичні та культурні процеси в межах володінь Габсбургів [1, 2, 3, 8, 10, 12, 14, 15]. Не аби який інтерес представляють роботи А. Шария та Я. Шимова [17, 18, 19], котрі присвячені історії Австро-Угорщини й вміщують важливий матеріал стосовно доби, представників династії та їх оточення. На окрему увагу заслуговують

© Малацай І., 2017

праці Дороти Гис МакГиган [7], яка подає інформацію про становлення та зміцнення династії та А. Уіткрофта [21]. Не оминули своєю увагою окремі аспекти історії Австрійської імперії й українські дослідники, насамперед Кріль М. [12]. Загалом, на сьогодні, перед вітчизняними істориками стоїть завдання переосмислення ролі та значення доби правління династії Габсбургів, практично в усіх сферах життя, не лише для європейських, а й українського народу.

Рудольф I був представником однієї з наймогутніших династій Європи, яка на XIV ст. лише зміцнювала свої позиції. Відомості про існування роду Габсбургів відомі нам ще з другої половини X ст. На сьогодні питання про походження династії досліджено не повністю. Коли Рудольфа було обрано королем німецької нації, для зміцнення власного авторитету йому потрібно було позбутися репутації "бідного графа" [12, с.4]. У добу Середньовіччя правителі намагалися довести своє давнє благородне походження, тим самим, підкреслюючи своє право на владу. У результаті з'являлися різні, у тому числі, і міфічні теорії щодо походження того чи іншого роду. Так, в одному із варіантів Габсбурги були нащадками Юлія Цезаря, в іншому брали свій початок від Каролінгів. У процесі вивчення літератури, можна наштовхнутися на твердження, що родоначальниками династії були Осіріс чи Юпітер[18, с.21]. Але з повною впевненістю про початок становлення роду Габсбургів, ми можемо говорити лише починаючи з Гунтрама (+ 973 р.), на прізвисько Багатий, який жив у другій половині X ст. та був графом Ельзасу та Брейсгау. Гунтрам згадується як перший представник династії у родоводі Габсбургів, що вміщений на початку Acta Murensia, рукопису Бенедектинського монастиря в Мурі, заснованого онуком Гунтрама, Ратбодом. Гунтрам Багатий збудував замок Хабітсбург, що означає "яструбиний замок", назва якого пізніше трансформувалась в Габсбург і дала ім'я династії. Більшість істориків вважають саме його родоначальником династії [18, с.22].

Для Габсбургів XIII ст. стало доленосним і важливим періодом, коли вони заявили про своє існування, як правителі німецьких земель. Після смерті графа Рудольфа II (1168-1232) його сини Альбрехт IV і Рудольф III, розділили між собою володіння, які отримали в спадок. Альбрехт IV отримав землі Зундгау і Аргау, разом із замком Габсбург, містами Бругг, Бремгартен, Маєнберг, монастирями Мурі і Закінген. Спадкоємці Альбрехта IV стали головною гілкою династії, нащадки Рудольфа III належали до Габсбургів-Лауфембургів. На початок XIII ст. Габсбурги хоч і були досить заможними, але не мали бажаного впливу на політичні справи, не мали зв'язків із тогочасними правлячими династіями Європи. Їхні землі не були територіально-цілісним князівством. Вони були розкидані в межах від верхнього Ельзасу до Швейцарії. Ось за таких обставин і з'явився Рудольф I – постать, що визначила роль династії Габсбургів в історії всієї Європи, і не лише.

Рудольф народився 1 травня 1218 р. поблизу Фрайбурга, що в Німеччині. Його батьками були Альбрехт IV, граф Габсбурзький і Гедвіга, донька графа Кібурга, одного з найвпливовіших родів у Швейцарії. Рудольф народився в замку Лімбург. За однією з легенд, Фрідріх II Гогенштауфен, тодішній імператор Священної Римської імперії, саме в той час перебував там і став хресним батьком майбутнього короля. Свої юнацькі роки Рудольф провів у замку батька, де навчався боротьбі, верховій їзді, володінню мечем і списом. Був добре освіченим юнаком, який прагнув до поглиблення власних знань. З цього приводу навіть існує одна оповідь. Одного разу, в час ворожнечі молодого Рудольфа графа з єпископом Базеля до нього прийшов вчений і подарував книгу про війну німців з римлянами. В ній описувалися якості справжнього полководця. Книга Рудольфу так сподобалася, що він обміняв її на свій золотий ланцюжок [18, с.25]. Навіть якщо не всі відомості, що дійшли до нас у хроніках є достовірними, вони зображують нам образ людини, яка володіла мистецтвом вражати навколишнє оточення. У 1240 р. після смерті Альбрехта IV Рудольф, у віці 22 років, успадкував батьківські володіння. У Рудольфа були ще два брати – Альбрехт V, який був каноніком у Стразбурзі і Базелі та Гартман, й дві сестри – Кунігунда, яка була дружиною Генріха графа Кюссенберга, а після його передчасної смерті вдруге вийшла заміж за Отто III Окзенстейна ландграфа Ельзасу. Ім'я другої сестри не збереглося, але відомо, що вона була черницею в Домініканському монастирі в Брейсгау. Родовим маєтком Габсбургів на той час був замок Бругг [21, s. 19].

У 1241 р., коли загострилася протистояння між імператором Священної Римської імперії Фрідріхом II Штауфеном і Папою Григорієм IX, Рудольф приймає участь у поході до Італії, як васал імператора. У 1245 р. наступний Папа Інокентій IV, фактично оголосив про позбавлення Фрідріха II корони. Від так, боротьба між Папою та імператором набула нових обертів. У червні 1245 р. перебуваючи разом з імператором у Вероні, Рудольф стає свідком підтвердження привілеїв Австрії від 1156 р. про особливі права, які у подальшому стали основою незалежності Австрійської держави. Після цих подій Рудольф і його брат Гартман, як і раніше залишаються на службі у Штауфенів, а Альбрехт, будучи каноніком у Страсбурзі і Базелі стає на бік Папи, за що й отримує бенефіції від Інокентія IV у 1245 р. [20, s. 32] У1248 р. за підтримку, яку Рудольф I надавав імператору, на його володіння був накладений інтердикт. В межах його володінь було заборонено проводити будь-які церковні діяння і потреби, окрім монастирів Мур і Веттінген.

Після смерті Фрідріха II Штауфена 1250 р., Рудольф фон Габсбург залишився служити його сину Конраду IV. Разом з молодим королем Рудольф приймав участь у італійських походах, за що отримав право володіти містами Брейзах і Рейнфельден, але за які ще довелося боротися тривалий час. Також йому вдалося розширити свої володіння у Швабії. На середину XIII ст. Рудольф одружується з Гертрудою Гогенберг, донькою графа Буркхарда V Гогенберга, яка була спадкоємицею великого графства в Центральній Швабії. Володіння Гогенбергів знаходився в самому її центрі в районі Баару і Хеубергу у верхів'ї річки Неккар. [20, s.38] Після смерті 1264 р. останнього представника найвпливовішої швейцарської династії Кібургів Гартмана Старого, який був дядьком Рудольфа по материнській лінії, Рудольф успадкував володіння які розташовувалися від Боденського озера до сьогоднішнього кантону Во, включаючи замок Кібург, землі Швіц, Вінтертур, Диссенхофен, Меллінген і Баден. У межах цих земель Рудольф стає опікуном кібургської княгині так наймогутнішим володарем у межах швейцарських земель [4, с. 73-74].

Після падіння династії Гогенштауфенів, яка прагнула перетворити конфедеративний конгломерат князівств у сильну централізовану державу із спадковою владою монархів, німецькі князі перейшли до практики виборів на королівський престол мало впливових та слабких представників із власного середовища, які би не мали можливості, спираючись на свій власний домен, реалізувати задум Гогенштауфенів. Рудольф фон Габсбург був одним з таких. Зрозуміло що, все ж, династію Рудольфа Габсбурга на той час не можна назвати слабкою, але вона аж ніяк не мала стільки впливу, щоб її представник міг стати королем і вести успішну самостійну політику.

Було зрозуміло, що Папа не захоче підтримувати когось із прямих нащадків Гогенштауфенів, а ні їх прихильників, як герцог Баварський. Не підтримував Папа й кандидатури французького короля Філіпа III. Залишався лише король Чехії Пшемисл II Оттокар (1233-1278), який вже встиг зарекомендувати себе як могутній правитель. Однак його кандидатура не влаштовувала самих князів. Пшемисл II Оттокар, відомий як король Чехії, який володів великим багатством і мав вплив. Князі не мали ніяких симпатій щодо чеського короля і дорікали йому захопленням територій Карніоли і Каринтії, що той присвоїв під час безладу в імперії після смерті Фрідріха II Гогенштауфена [4, с.74].

Врешті постало питання щодо правомірності участі Оттокара, як одного із семи курфюрстів, що обирали короля німецької нації. Його вирішили наступним чином: чеський король був позбавлений права голосу, а замість нього мав обирати герцог Баварський. У свою чергу Рудольф Габсбург пообіцяв Людовіку II Баварському видати за нього одну зі своїх доньок, яких у нього було шестеро, і тим самим, заручився його підтримкою. До того ж, щоб князі вибрали його, Рудольф пообіцяв закріпити за ними землі на Рейні. 1 жовтня 1273 р. рейхстаг німецьких князів обрав королем Рудольфа фон Габсбурга. Варто відзначити, що вони зробили це не за його заслуги чи особисту повагу до нього, чи його військовий досвід, а тому, що він був найслабшим з усіх кандидатів. Але не всі дотримувались такої думки. Коли звістка про обрання Рудольфа королем дійшла до його давнього ворога єпископа Базельського, той сказав: "Тепер тримайся, Господи, бо Рудольф претендуватиме на твій трон!" [7, с.3].

Звістка про те, що Рудольфа обрали королем, застала його під час облоги Базеля, коли він воював з місцевим єпископом. Вже 24 жовтня Рудольф був урочисто коронований в Ахені. Він сидів на троні Карла Великого, а архієпископ кельнський Енгельберт поклав на нього корону. Таким чином, Рудольф фон Габсбург був обраний королем і визнаний Римською Церквою як король німецької нації, майбутній імператор. Тоді ж була коронована і дружина Рудольфа, Гертруда Анна. В цей же день, ввечері, були укладені шлюби двох доньок короля. Матильди з Людовіком II Баварським та Агнеси з Альбрехтом II, герцогом Саксен-Віттенбергзьким. Ці шлюби за задумом курфюрстів мали забезпечували їм вплив на новообраного короля [18, с.27].

Інший претендент на корону, Пшемисл II Оттокар, не визнав результатів виборів. Він відмовився присягнути новому королю. Для того, щоб дати гідну відсіч, Рудольфу I потрібно було шукати підтримку. І він її знайшов в особі Папи Григорія X. Потрібно було б зазначити, що протиріччя між духовною і світською владою, які мали місце в німецьких землях за Гогенштауфенів, з приходом до влади Рудольфа I припинились і більше не поверталась і за наступних імператорів з династії Габсбургів. Наприкінці грудня 1273 р. король відправив до Григорія X посла з листом, у якому запевняв Папу у своїй відданості, а також, що він є палким прихильником ідеї здійснити хрестовий похід у Святу Землю [21, s.24].

У квітні 1274 р., за ініціативи Григорія X, у Ліоні був скликаний великий церковний собор, на якому князі підтримали Рудольфа I. Маючи одностайну підтримку, 11 листопада 1274 р. король скликав рейхстаг у Нюрнберзі. Рудольф I запропонував програму повернення імперських ленів, які були самовільно захоплені князями після 1245 р. Перш за все мова йшла про повернення територій захоплених Пшемислом II, а саме про Австрію та Штирію. Була й ще одна мета: Рудольф I не збирався воювати з чеським королем, він готовий був легалізувати захоплені ним імперські лени в обмін на визнання себе королем. Однак Пшемисл II мав інші плани. Рудольф I Габсбург вимагав щоб чеський король приніс йому присягу на вірність, а для цього Пшемисл II Оттокар мав з'явитись до імператорського двору. Чеський король відмовився виконувати умови Рудольфа II, образливо називаючи його "бідним маленьким графом" [4, с. 75]. Як наслідок, 1275 р. Пшемисл II був проголошений зрадником. Розпочалося військове протистояння, у якому Рудольф отримав надійного союзника в особі Папи. На 1276 р. переважна більшість князів у Каринтії та Штирії присягли Рудольфу. Зміцнивши власні позиції, восени 1276 р. Рудольфу вдалося захопити Відень. Вторгнення Рудольфа I в австрійські володіння застало Пшемисла II Оттокара зненацька. Він був переконаний, що Рудольф Габсбург не мав достатньо сил і, що недавній володар невеличких швейцарських графств Габсбург і Лауфенбург не зможе швидко зібрати достатньо сил, щоб йому протистояти. Згідно з Віденським трактатом від 25-26 листопада 1276 р., Пшемисл II був змушений відмовитись від Австрії, Штирії, Каринтії і Крайни. З метою закріпити мир між двома королями, було вирішено укласти подвійний династичний шлюбний союз між Габсбургами та Пшемисловичами. Ютта, донька Рудольфа I, мала вийти заміж за Вацлава II, сина чеського короля, а Гартман, син Рудольфа, мав одружитись з чеською княжнею Кунігундою [4, с.73]. Однак, шлюби не відбулися. Менш ніж через два роки, перемир'я було порушене, а військові дії відновилися. Амбітний Пшемисл II Оттокар не полишав надій на імператорську корону, адже він бачив, що Рудольф, через політику збільшення податків, втрачав авторитет і підтримку серед найвпливовіших князів. Отож, коли Оттокар відновив війну, Рудольф Габсбург був у доволі складному становищі: його оточували зрадники, а на підтримку сильних князів він не міг розраховувати. Підтвердженням хиткої ситуації стало й те, що віденські міщани попросили у Рудольфа дозволу на обрання нового володаря, так як той не міг захистити їх від Пшемисла. У цей же час, чеський король пообіцяв німецьким князям винагороду, якщо ті виступлять проти Рудольфа. Вирішальна битва між Рудольфом I та Оттокаром II відбулася 28 серпня 1278 р. під Дюрнкрутом. Ця подія відома в історії ще, як битва на Моравському полі [18, с. 27].

Військо Рудольфа I мало чисельну перевагу порівняно з військом чеського короля. У Пшемисла II Отторкара було майже шість тисяч воїнів, у тому числі близько тисячі лицарів. Половина цього війська становили польські дружини. У війську Рудольфа налічувалось до 8500 воїнів, серед них лише 300-550 лицарів. Дві третини його війська складали угорці, половці і частини набрані в королівському домені. Союзниками Оттокара були саксонці, баварці, моравани, сілезці, поляки. Під час битви Рудольф ледь не втратив життя, коли його вибив з сідла один тюрінзький лицар. Доля битви, яка відбувалася з перемінним успіхом вирішила зрада. Пшемисл II Оттокар був підступно вбитий зрадником. У результаті, у війську розпочався хаос, що дозволив Рудольфу отримати перемогу. Результат цієї битви багато в чому визначив подальший хід історії Центральної та Східної Європи. В першу чергу, розпочався процес затвердження Габсбургів, як однієї з могутніх династій Європи. Перемога Рудольфа забезпечила йому права на Австрію і Штирію. Загибель Пшемисла II Оттокара у цій битві перетворила Австрію в багатовікову опору династії Габсбургів. Моравію Рудольф I теж залишив собі, в якості відшкодування військових витрат. Каринтію віддав своєму вірному васалу Мейнхарду Тірольському, у якості нагороди за службу [11, с.13].

Користуючись перемогою, Рудольф уклав угоду з королевою Кунігундою про те, що чеську корону має успадкувати син Оттокара II, Вацлав II, якому на той

час виповнилося лише 11 років. Для збереження миру у наступні роки, Вацлав II мав одружитися з донькою Рудольфа I. Крім того, Чехія мала залишатися під контролем Рудольфа I, доки спадкоємець Оттокара не досягне повноліття. У 1283 р. коли Вацлав II став королем Чехії, вона була вже настільки ослабленою, що не несла більше загрози для Габсбургів.

У подальшому Рудольф I проводив політику спрямовану на підтримку миру, припинення міжусобиць і ворожнечі, в першу чергу між німецькими маркграфами. Адже у період т. зв. "міжкоролів'я", з'явилися лицарі, які займались грабунками населення. Вони зводили замки-укріплення на скелях та в інших тяжко доступних місцинах, звідти і здійснювали напади. Король намагався боротися з ними, й особисто приймав участь у руйнуванні розбійницьких фортець Ефективність таких заходів була доволі обмежена, бо відбувалася, переважно в тих областях, де влада короля не була міцною. Насамперед це землі Швабії й Тюрингії. Статути, які мали гарантувати спокій були видані й у Баварії, Швабії, Рейнській області та Франконії. Загалом, постанови не формували нове право, вони закріплювали вже існуючі порядки, багато в чому повторюючи Майнцький статут 1235 р. Місцеве населення повинне було дотримуватися норм зазначених в документах, а у разі порушення, запроваджувалися додаткові санкції [9, с. 320].

Рудольф I дбав про встановлення миру й в інших областях своїх володінь. У 1283 р. йому вдалось припинити міжусобні війни у Північній Німеччині. Він зміг примирити місцевих князів, а саме: герцога Саксонського, князя Померанського, герцога Мекленбургського, графа Шверинського та інших. Влада короля в Північній Німеччині була майже відсутня, і навіть ті союзи міст і князів, які виникали для підтримки миру і спокою в країні, у більшості випадків були спрямовані проти самого короля. Рудольф розумів, що не має достатнього авторитету, тому навіть не намагався втручатись в боротьбу, яка була викликана суперечкою за Лімбургський спадок (1283 – 1289 рр.), і в кельнські усобиці, якими була охоплена вся Північно-Західна Німеччина, що закінчились битвою при Воррінгені 1288 р. [21, s.32].

Непопулярність Рудольфа I спричинила в народі поширення чуток про те, що імператор Фрідріх, живий. У результаті, розпочалося повстання, яке охопило значну територію німецьких земель. Очолив цей рух Фрідріх, на прізвисько "Дерев'яний черевик", самозванець невідомого походження, який видавав себе за імператора Фрідріха II Гогенштауфена. Його поява збіглася із загостренням протистояння короля з населенням імперських міст, які відмовлялись сплачувати запроваджений новий податок. Проти Рудольфа I виступили городяни Фрайбурга, Берна, Кольмара та Хагенау. Стан справ в імперії посилив довіру в середовищі міщан до Лжефрідріха, який у травні 1285 р. переїздить до міста Вецлар. Все ж, влітку 1285 р., Рудольфу I переконати магістрат міста видати йому Лжефрідріха. Після суду та звинуваченні у поширенні єресі, самозванця було страчено [6].

Поряд з виконанням королівських обов'язків, Рудольф I не забував проводити заходи для збагачення та зміцнення свого власного роду. Після того, як у 1268 р. був страчений останній Гогенштауфен, Конрадін Швабський, герцогство Швабія потрапило до рук кількох князів. Рудольф I вирішив здобути Швабію і передати її у володіння своєму синові Рудольфу. Але для втілення задуманого, йому довелося вступити у боротьбу з графом Вюртемберга, Еберхардом I. Протистояння між ними тривало з 1282 по 1290 роки. Після облоги Штутгарта, столиці Вюртенберга, Рудольф I оголосив свого син Рудольфа герцогом Швабії, але офіційної передачі влади так і не відбулося. Більшість німецьких маркграфів засуджувала надмірну увагу Рудольфа I до власних інтересів. Як результат, на кінець XIII ст. він почав втрачати авторитет серед князів [6].

Після смерті своєї дружини Гертруди фон Гогенберг (1281 р.), у 1284 р., вже будучи людиною похилого віку, Рудольф I знову одружився. Цей шлюб став своєрідною вигідною угодою для розширення влади Габсбургів. Його дружиною стала Ізабелла Бургундська, донька Гуго IV, герцога Бургундії. Ізабеллі на той час виповнилося всього 14 років [6].

Але не все задумане вдалося втілити Рудольфу I за життя. Він так ніколи і не був коронований в Римі, як імператор Священної Римської імперії. Для цього ніби і не було серйозних перешкод. Навіть було визначено дату – 2 лютого, як у свій час зробив засновник Священної Римської імперії Оттон I. Однак тривалі переговори з папським престолом затяглися на довгі роки. Їх було розпочато, як тільки Рудольф I прийшов до влади. Григорій X був готовий провести церемонію, але помер у 1276 р. З його наступниками королю так і не вдалося домовитись про коронацію [6]. Імператорська корона була чи не найбільшою політичною метою Рудольфа I, адже отримавши її, він би зміг забезпечити одному зі своїх синів право на успадкування королівської влади. Однак, часта зміна пап, боротьба за владу в Італії, відсутність підтримки з боку князів та фінансові труднощі, які супроводжували короля упродовж всього часу правління, зробили це неможливим. У 1291 р. король спробував домовитися з курфюрстами, про успадкування корони його сином, Альбрехтом I, але німецькі князі відмовились його підтримати, адже не хотіли подальшого посилення династії.

Наступні роки свого життя Рудольф I провів у Відні та Штайрі. Потрібно віддати належне Рудольфу I, адже, незважаючи на свій вік, на останньому році життя, коли йому було вже за сімдесят, він залишався сповненим енергії, а його життя залишалося насиченим, сповненим різних подій. Влітку 1291 р. лікарі повідомили Рудольфу I, що жити йому залишилось лічені дні. Незважаючи на сильний біль, який його виснажував, король у супроводі своєї молодої дружини вирішив верхи їхати в Шпаєр. Своє рішення він пояснив так: "Поїдемо в Шпаєр, де я буду похований поряд з іншими імператорами!" [Цит. за 7, с.4].Однак, цьому не судилося статися. 15 липня 1291 р. закінчилося життя першого імператора Священної Римської імперії з династії Габсбургів.

Підсумовуючи, потрібно зазначити, що від самого початку доля родини Габсбургів була не простою. Процес становлення, як однієї із правлячих династій тривав кілька століть і розпочався він з правління Рудольфа I Габсбурга. Аналізуючи цей період, ми можемо дійти висновку, що саме прагнення Рудольфа I до особистісного самоствердження, започаткована ним політика взаємовідносин, стали визначними дороговказами для наступних поколінь Габсбургів.

Список використаних джерел

1. Авербух Р.А. Революция в Австрии (1848 – 1849 гг.) / Р. А. Авербух. – М.: Наука, 1970. – 246 с.

2. Австро-Венгрия: интеграционные процессы и национальная специфика / Т. М. Исламов, Е. Н. Масленникова, И. В. Попова, О. В. Хаванова (отв ред.). – М.: Институт славяноведения и балканистики РАН, 1997. – 318 с.

3. Австро-Венгрия. Опыт многонационального государства / А. И. Миллер. Т. М. Исламов (отв. ред.). – М.: Институт славяноведения и балканистики, РАН, 1995. – 231 с.

4. Воцелка К. История Австрии / К. Воцелка. – М.: Издательство "ВЕСЬ МИР", 2007 – 497 с.

5. Грин В. Безумные короли: личная травма и судьба народов / В. Грин. – Ростов-на-Дону: Феникс; М.: Зевс, 1997. – 480 с.

6. Дякун І. Рудольф I Габсбург: початок злету династії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://lvivmedivalclub.wordpress.com. – Назва з екрану. – Дата звернення: 23.04.2017.

7. МакГиган Д. Г. Габсбурги [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://samlib/ru/ /w/wlasowa_i_g/gabsburgi.shtml. – Назва з екрану. – Дата звернення: 23.04.2017.

8. Европейские революции 1848 года. "Принцип национальности" в политике и идеологии / В. Н. Виноградов, Т. М. Исламов, Л. А. Кирилина [и др.]. – М.: Индрик, 2001. – 456 с.
9. История государства и права зарубежных стран: [в 2-х ч.] / Под ред. Н. А. Крашенинниковой, О. А. Жидкова. – М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М, 1998. – Ч. 1. – 480 с.
10. Исламов Т.М. Австро-Венгрия в Первой мировой войне. Крах империи / Т. М. Исламов // Новая и новейшая история. – 2001. – № 5. – С. 14-46.
11. Исламов Т. М. Империя Габсбургов. Становление и развитие. XVI – XIX вв. / Т. М. Исламов // Новая и новейшая история. – 2001. – № 3. – С. 11-40.
12. Кріль М. Слов'янські народи Австрійської монархії: освітні та наукові взаємини з українцями. 1772 – 1867 / М. Кріль. – Львів: Видавництво "Сполом", 1999. – 294 с.
13. Монархи Европы (Судьбы династий) / Н. В. Попов (ред.-сост). – М.: Терра, 1997. – 624 с.
14. Освободительные движения народов Австрийской империи: Возникновение и развитие. Конец XVIII в. – 1849 г. / В. А. Дьяков, Т. М. Исламов, В. И. Фрейдзон (отв. ред.) [и др.]. – М.: Наука, 1980. – 610 с.
15. Освободительные движения народов Австрийской империи: Период утверждения капитализма / В. А. Дьяков, Т. М. Исламов, В. И. Фрейдзон (отв. ред.) [и др.]. – М.: Наука, 1981. – 464 с.
16. Тейлор А. Дж. П. Габсбурзька монархія 1809 – 1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини / А. Дж. П. Тейлор. – Львів: ВНТЛ-Класика, 2002. – 267 с.
17. Шарый А. Очерки об Австро-Венгрии: судьба империи / А. Шарый, А. Шимов. – М.: КоЛибри, 2010. – 447 с.
18. Шимов Я. Австро-Венгерская империя / Я. Шимов. – М.: Издательство "Эксмо", 2003 – 608 с.
19. Шимов Я. Перекресток. Центральная Европа на рубеже тысячелетий / Я. Шимов. – М.: Фонд науч. исслед. "Прагматика культуры" Анашвили, 2002 – 102 с.
20. Wandruszka A. Das Haus Habsburg: Die Geschichte einer europdischen Dynastie / A. Wandruszka. – Wien, 1989.
21. Wheatcroft A. The Habsburgs / A. Wheatcroft. – London: Penguin Books, 1995 – 384 s.

Referennces

1. AVERBUKH, R. A. (1970) *Revolyutsiya v Avstrii (1848 – 1849 gg.)*. Moscow: Nauka.
2. ISLAMOV, T. M. et al. (1997) *Avstro-Vengriya: integratsionnye protsessy i natsional'naya spetsifika*. Moscow: Instytut slavyanovedeniya i balkanistiki RAN.
3. MYLLER, A. Y., ISLAMOV, T. M. *Avstro-Vengriya. Opyt mnogonatsional'nogo gosudarstva*. Moscow: Instytut slavyanovedeniya i balkanistiki RAN.
4. VOTSELKA, K. *Istoriya Avstrii*. Moscow: Izdatel'stvo "VES' MIR".
5. GRYN, V. (1997) *Bezumnye koroli: lichnaya travma y sud'ba narodov*. Rostov-na-Donu: Fenyks; Moscow: Zevs.
6. DIAKUN, I. Rudolf I Gabsburg: pochatok zletu dynastii' [Online]. Available from: https://lvivmedivalclub.wordpress.com. [Accessed: 23.04.2017]
7. MakGYGAN, D. G. Gabsburgy [Online]. Available from:http://samlib/ru//w/wlasowa_i_g/gabsburgi.shtml. [Accessed: 23.04.2017]
8. VINOGRADOV, V. N. et al. (2001) *Evropejskie revolyutsii 1848 goda. "Printsip natsionalnosti" v polytyke i ideologii*. Moscow: Indrik.
9. KRASHENINNIKOVA, N. A, ZHIDKOVA, O. A. (eds.) (1997) *Istoriya gosudarstva i prava zarubezhnykh stran*: [in 2 vol.]. Moscow: Izdatelskaya gruppa NORMA-INFRA-M.
10. ISLAMOV, T.M. (2001) Avstro-Vengriya v Pervoy myrovoy voyne. Krakh imperii. *Novaya i noveyshaya istoriya*. 5, pp. 14-46.
11. ISLAMOV, T.M. (2001) Imperiya Gabsburgov. Stanovlenie i razvitie. XVI – XIX vv. *Novaya i noveyshaya istoriya*. 3, pp. 11-40.
12. KRIL, M. (1999) *Slovianski narody Avstriiskoi monarhii: osvitni ta naukovi vzaiemyny z ukraintsiamy. 1772 – 1867*. Lviv: Vydavnytstvo "Spolom".
13. POPOV, N. V. (ed.) (1997) *Monarkhi Evropy (Sud'by dinastiy)*. Moscow: Terra.
14. FREJDZON, V. I. et al. (1980) *Osvoboditel'nye dvizheniya narodov Avstriyskoy imperii: Vozniknovenie i razvitie. Konets XVIII v. – 1849 g*. Moscow: Nauka.
15. FREJDZON, V. I. et al. (1981) *Osvoboditel'nye dvizheniya narodov Avstriyskoy imperii: Period utverzhdeniya kapitalizma*. Moscow: Nauka.
16. TEJLOR, A. Dzh. P. (2002) *Habsburzka monarkhiia 1809 – 1918. Istoriia Avstriiskoi imperii ta Avstro-Ugorshchyny*. Lviv: VNTL-Klasyka.
17. SHARYY, A., SHIMOV, Ya. (2010) Ocherki ob Avstro-Vengrii: sud'ba imperii. Moscow: KoLibri.
18. SHIMOV, Ya. (2003) *Avstro-Vengerskaya imperiya*. Moscow: Izdatel'stvo "Eksmo".
19. SHIMOV, Ya. (2002) *Perekrestok. Tsentral'naya Evropa na rubezhe tysyacheletiy*. Moscow: Fond nauchnykh issledovaniy "Pragmatyka kul'tury Anashvili.
20. WANDRUSZKA, A. (1989) *Das Haus Habsburg: Die Geschichte einer europdischen Dynastie*. Wien.
21. WHEATCROFT, A. (1995) *The Habsburgs*. London: Penguin Books.

Надійшла до редколегії 29.04.17

I. Malatcay, PhD in History, Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

RUDOLF I OF HABSBURG – EMPEROR OF HOLY ROMAN EMPIRE

The history of the Habsburg dynasty is an integral part of European history. Since the thirteenth century till the beginning of the twentieth century its representatives ruled the multinational empire. Despite of ups and downs, but we can not deny personal influence of the Dynasty's representatives on the development of nations, primarily in Central and South-Eastern Europe. Article investigates life and work of Rudolf I of Habsburg, the first representative of the house of Habsburg, who got the title of Holy Roman Emperor in 1273. The first Rudolph's priority was consolidating his own authority and influence among the German princes. In order to achieve the aim he had to come out the winner in a fight with another contender for the crown, the representative of the Czech dynasty of Prshemyslovychiv – Otakar II. Having reached the goal, the next thing to achieve was stopping civil wars and wars between German princes, not forgetting to expand his family ownership. We can't but say, that Rudolph was an outstanding person, but reject the fact of purposeful activity for the benefit of its own generation would be inappropriate. Turning to Rudolf's I personality, we can better understand the essence of one of the most powerful dynasties in Europe.

Keywords: dynasty of Habsburg, Rudolf I, Holy Roman Empire, Přemysl Otakar II, Austria, Styria, Carinthia.

УДК 504.03:94(73).08
https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.133.2.12

Т. Перга, канд. іст. наук, старш. наук. співроб.
ДУ "Інститут всесвітньої історії НАН Україърни", Київ

ВІДНОШЕННЯ ЛЮДИНИ ДО ПРИРОДИ В СУСПІЛЬНІЙ ДУМЦІ США XIX СТОЛІТТЯ

У статті розглядаються передумови і причини зростання інтересу американців до дикої природи у другій половині XIX ст. Доводиться, що після закінчення громадянської війни у США значно зріс інтерес не лише до історії, а й до навколишнього середовища. Можливість безперешкодно подорожувати країною відкрила для американців чарівні краєвиди, а краса американських пейзажів сприяла формуванню почуття гордості за свою країну. На цьому тлі початок масштабних вирубок лісів внаслідок розвитку мережі залізниць і фермерства привернув увагу до дикої природи не лише науковців і художників, а й письменників та філософів, серед яких особливе місце посідають Емерсон, Дж.Марш, Г.Торо, Дж.Муїр. У своїх літературних та філософських творах вони обгрунтували як естетичну цінність природи, яка дає натхнення, відновлення та сили, так і негативний вплив людини на довкілля. Це сприяло формуванню у Сполучених Штатах Америки наприкінці XIX ст. природоохоронної ідеології та спонукало до прийняття перших заходів із захисту довкілля на рівні штатів та федерації.

Ключові слова: США, дика природа, консервація природних ресурсів, Р. Емерсон, Дж.Марш, Г.Торо, Дж.Муїр.

Виникнення екологічних проблем тісно пов'язане з розвитком індустріально розвинених країн, на що вказує історія Сполучених Штатів Америки. Якщо під час відкриття Америки Колумбом стадо бізонів на континенті налічувало близько 60 млн. голів, то у 1870 р. воно скоротилося до 5,5 млн., а у 1825 р. залишилося лише

© Перга Т., 2017

800 голів. Кількість оленів у цей період зменшилась на третину. Багаторічна сосна, відома під назвою "синьої бороди", струнки пальми, кипариси, розкішна магнолія, білий та червоний лавр, колібрі, білосніжні журавлі, рожеві ібіси, пурпурні кардинали, рожеві папуги, американські дрозди та багато інших видів рослин і тварин опинилися наприкінці XIX ст. під загрозою винищення [3, с.30].

Після закінчення громадянської війни у США значно зріс інтерес не лише до історії, а й до довкілля і, в першу чергу, до дикої природи. Розбудова залізниць та можливість безперешкодно подорожувати країною відкрили американцям чарівні краєвиди своєї країни. Не буде перебільшенням сказати, що ні в одній країні світу дика (незаймана) природа не користувалася такою підвищеною увагою, як у американських філософів та письменників. За підрахунками В.Борейко, у XIX – на початку XX ст. у США працювало близько 70 письменників дикої природи [1, с.11]. Найбільш помітний внесок у розвиток природоохоронного руху у США зробили такі мислителі і громадські діячі, як Р. Емерсон, Дж.Марш, Г.Торо, Дж.Муїр. Вони дозволили поглянути на дику природу, яка вважалось до того часу чимось непотрібним, поганим і негідним, як на моральну і вільну сутність, яку саме за це і потрібно цінувати. Також ними була оцінена неекономічна, естетична цінність дикої природи, яка прирівнювалась у правах з людиною, та обґрунтована необхідність її захисту. Саме ці мислителі підняли питання відношення людини до дикої природи, яке пробудило інтерес в американському суспільстві до її охорони і призвело до зародження природоохоронної політики у Сполучених Штатах Америки. Це актуалізує вивчення їх ролі у пробудженні екологічної свідомості у США, що має значний практичний інтерес для України, перед якою сьогодні постає завдання більш активного залучення широких кіл населення до захисту довкілля.

В американській історичній науці роль письменників і громадських діячів, які у XIX ст. мали значний вплив на формування екологічної свідомості у США, розкрита багатьма фахівцями. Зокрема вкажемо на розробки Р.Неша, С. Дж. Холмса, С.Удола, Дж.Апдайа, В. Андерсона, Д.Ворстера та багатьох інших учених. На противагу, у вітчизняному науковому дискурсі ця тема не стала предметом широких наукових досліджень. Головну увагу у розробках вітчизняних науковців приділено зародженню та становленню державної природоохоронної політики у США (Т.Перга); історії охорони дикої природи у США (В.Борейко); поглядам американського екофілософа XX ст. – О. Леопольда (Є.Поминова, Подобайло А.В., Аболіна Т.Г.), що вимагає заповнення існуючої наукової прогалини.

Розглядаючи передумови зростання інтересу американців до дикої природи, доречно наголосити, що як і в багатьох інших країнах світу, у XVI-XVII ст. на північноамериканському континенті домінували байдужість і вороже ставлення до природного середовища. Усе непізнане лякало, породжуючи уявлення про дикий простір, як прокляте і безбожне місце. Колонізація американського континенту сформувала у багатьох американців неприязнь до дикої природи через труднощі та небезпеки, з якими стикались першопроходці в процесі освоєння просторів країни. Водночас вона спонукала до зростання досліджень природи Північної Америки. У XVIII-XIX ст. натуралісти активно збирали інформацію про природні об'єкти, флору і фауну, описували та класифікували їх. Значний внесок у розвиток наукових знань про природу у США зробили Дж. Б. Гріннел – відомий натураліст та індіаніст, Б. С. Бартон – фізик, ботанік та натураліст, Дж. Дж. Аюдюбон – натураліст, орнітолог і художник-анімаліст, автор праці "Птахи Америки". Натураліст, садівник та один із засновників американської ботаніки В. Бертрам протягом 1773-1777 р. пройшов близько 5000 миль, подорожуючи американським континентом. Забравшись на гору в північній Джорджії, він писав: "Звідти я насолоджувався оглядом, онімів від пишноти і глибини ... гір, дику хащу яких я перетнув недавно. "Моя уява з цього моменту повністю зайнята роздумами про ці чудові простори ... Я був майже непритомний ... від нового виду рододендрона" [5, с.118]. Вражені величчю американської природи, вони та низка інших натуралістів створили багато наукових, публіцистичних і літературних творів про природні багатства країни. Важливими умовами їхнього успіху та популярності були художні та літературні здібності, які перетворили наративи подорожей натуралістів на популярний літературний жанр, яким почали захоплюватися пересічні громадяни Сполучених Штатів. Водночас досить довгий час в американському суспільстві панувало дуалістичне ставлення до довкілля: стара антипатія першопроходців здавалася нелегко. Певним чином ентузіазм натуралістів, багато з яких перебували під впливом романтизму, слугував прикриттям цих суперечливих відносин.

Важливу роль у приверненні інтересу до дикої природи зіграв романтизм, який почав розвиватися у літературі та мистецтві США у 20-х рр. XIX ст. Його представники розглядали природу з естетичних позицій, що сприяло пробудженню релігійних, духовних, патріотичних мотивів захисту дикої природи. Багато представників цієї течії дотримувались думки, що тогочасне індустріальне суспільство розбещує людей і закликали до усамітнення на природі.

Однією з центральних ідей романтизму був примітивізм, прихильники якого вірили, що людське щастя і благополуччя зменшуються в прямій пропорції до ступеня цивілізованості. Вони ідеалізували культурні прояви, які мають найтісніший контакт з "дикістю" або попередньою епохою, в якій, як вони вірили, кожна людина була простіше і краще. Як зазначає Р.Неш, привабливості примітивізму і романтизму сприяв розвиток філософської думки європейських країн про суть дикої природи, а також пізнє середньовіччя, в якому багато народних традицій ґрунтувалося на благородному варварстві. Вихоплена зі свого дикого притулку і принесена назад у цивілізацію Дика Людина, на їхню думку, можливо, стала скоріше лицарем, ніж пересічною особистістю. Контакт з диким життям був головною умовою її виняткової сили, дикості, твердості, змішаної з невинністю і вродженим благородством [3].

Романтичні тенденції, особливо у творах художників школи річки Гудзон, справили багато потужних, позитивних образів дикої природи. Перетворення первісного американського пейзажу на національний символ – велика заслуга американських художників дикої природи. Цікаво, що всі основні об'єкти дикої природи, які в XIX ст. зображували на своїх полотнах художники – пейзажисти: Йосеміт, Йеллоустоун, Адірондак, Гранд Каньйон, Ніагарський водоспад – пізніше були взяті державою під охорону.

Романтизм і захоплення красою американських пейзажів сприяли формуванню почуття націоналізму. Велична дика природа стала предметом гордості та національної ідентичності, особливістю, яка відрізняла США від Європи. Історик Ф. Дж. Тернер стверджував у 1921 р., що деякі аспекти американського характеру, від опори на власні сили до демократизму, є результатом американського досвіду усвідомлення кордонів своєї країни. Він виражав стурбованість тим, що продовження американської національної самобутності було поставлено під загрозу установленням кордонів, офіційно оголошених в ході перепису 1890 р. Ностальгія по кордонах, зокрема розуміння обмеженості території, яка

асоціювалась з унікальною природною красою, сприяла появі великої кількості перших робіт з консервації природних ресурсів, а також пов'язаних з ними явищ, зокрема скаутського руху і рекреаційну полювання [18].

Ще одним важливим фактором, що сприяв усвідомленню важливості дикої природи, став початок масштабних вирубок лісу, що розпочались внаслідок активної розбудови залізниць та розвитку фермерства. Наукові товариства, що почали виникати у деяких штатах США у другій половині XIX ст., поставили у центр своєї діяльності боротьбу за збереження лісу.

Комплекс указаних факторів створив підгрунтя для сприйняття ідеї необхідності охорони природи, яку у своїх творах висловили передові представники американського суспільства у XIX ст.

Американський есеїст, поет, філософ, лектор, громадський діяч та один з найвизначніших мислителів і письменників країни Р. Емерсон був засновником філософсько-літературної течії трансценденталізму. Її представники розглядали християнську релігію як комплекс моральних ідеалів, які не потребують для впровадження в життя інституту церкви; з позицій романтизму критикували просвітницький сенсуалізм, позитивізм і сучасну цивілізацію; вважали людину повноправним представником гармонійного і динамічного космічного початку, а природу наділяли невичерпною духовною силою. У наближенні до незіпсованої цивілізацією природи, в її інтуїтивному переживанні і розгадуванні її символічних змістів вони бачили шлях морального очищення і осягнення "Наддуші".

Головні положення філософії трансценденталізму були викладені в ессе Емерсона "Природа", написаному в 1836 р. Лейтмотивом цієї роботи є гармонія між людиною і природою, яка стала теоретичною основою багатьох літературних творів, створених у другій половині XIX ст. у Сполучених Штатах Америки. Трактат починається з критики опори на минуле і пропозиції у дослідженні цього світу покладатися на самого себе. Водночас, обгрунтовуючи необхідність впевненості в собі, Емерсон сповідує дуалістичний погляд на Всесвіт.

На його думку, Природа і Душа є двома компонентами Всесвіту, а Бога і природу потрібно сприймати за допомогою натхнення і насолоди, а не шляхом вивчення історичних текстів. Емерсон захоплюється природою, возвеличує її як "плантацію Бога" і цінує самотність у її оточенні. Під природою він розуміє фіхтеанско-шеллінгіанське "не-я", яке включає всю область можливого, в тому числі, мистецтво, інших людей і навіть власне тіло. Однак навіть душа людини не протистоїть Природі. Вона є частиною Бога і через неї проходять "струми Універсального Буття".

Емерсон писав, що у спілкуванні з природою людина здатна очистити себе від всіх турбот і в кінцевому підсумку досягти містичного єднання з Всесвітом. На більш високих рівнях природа виконує естетичну функцію, служить механізмом мислення і дисциплінує свій розум. Розвиваючи теорію естетики, він розрізняє три властивості природної краси. По-перше, природа відновлює і дає людині просте задоволення. Це надає відчуття благополуччя і єднання зі Всесвітом. По-друге, природа працює разом з духовним елементом в людині для посилення благородства доброчесних і героїчних дій. По-третє, Емерсон вказує на здатність природної краси стимулювати людський інтелект, який використовує природу, щоб осягнути божественний порядок Всесвіту.

Таким чином, Емерсон запропонував американцям новий підхід до довкілля, що в XX ст. був розвинений і знайшов своє втілення у законах екологічної етики О. Леопольда. Він один із перших в американській культурі став цінувати дику природу за її неекономічні, ідеальні цінності: "У лісах ховається нев'януча молодість…В лісах ми повертаємося до розумності і віри… Я – закоханий краси, ні в чому безумовно не зосередженої і безсмертної. Серед дикої природи я знаходжу щось більш для себе дороге і рідне, ніж на міських і сільських вулицях" [6].

Ідеї трансценденталізму – центральної теми американського романтичного періоду – сповідував друг і послідовник Емермсона Г.Д.Торо, який був американським есеїстом, поетом, філософом, аболіціоністом, натуралістом та істориком. У 1854 р. він написав свою книгу "Валден", в якій виклав деталі досвіду життя протягом двох років, двох місяців і двох днів у хатині, побудованій серед лісового масиву поруч з Валденським ставком. Занурюючись у природі, Торо сподівався отримати більш об'єктивне розуміння суспільства за допомогою особистого самоаналізу. "Валден" підкреслює важливість самотності, зосередженості та близькості до природи у переході до "відчайдушного" існування, що, як він стверджує, є долею більшості людей. Його книга містить соціальну критику консюмерістскіх і матеріалістичних поглядів тогочасного американського суспільства. Він писав: "Більшість предметів розкоші і багато хто з так званих життєвих зручностей не тільки не є необхідними, але є перешкодами для піднесення людства".

На противагу християнам і юдеям, які знецінюють природу, Торо хотів відновити святість дикої природи: "Іноді я заходив у соснові гаї, які стоять подібно храмам або флотам у морі з повним оснащенням, хвилястим гіллям і хвилястим світлом, настільки м'яким, зеленим і тінистим, що друїди можуть покинути свої дуби, щоб почати поклонятися цим соснам" [17]. До Торо всі розмови про дику природу велися з використанням романтичних або патріотичних аргументів, Торо першим став вихваляти "дикість" дикої природи.

У своїх виступах та літературних творах він активно виступав за збереження природних ресурсів на приватних землях і дикої природи – на державних. 1859 р. він запропонував зберегти не займаний людиною ліс на території 500 або 1000 акрів. Ці місця, на його думку, повинні належати громадськості і вона зобов'язана ставитися до них з повагою. Торо також був одним із перших прихильників рекреаційного туризму, зокрема подорожей на байдарках і каное. Н. Хоторн після поїздки з ним на каное зазначив, що "пан Торо керував човном так прекрасно, або з двома веслами, або одним, що, здавалося, має інстинкт з його власної волі, і не вимагає ніяких фізичних зусиль, щоб направляти його" [14].

Хоча сучасні Торо критики не змогли оцінити значення його творів для формування екологічної свідомості населення США, після смерті його назвали класиком американської літератури, який досліджує природну простоту, гармонію і красу. Американський поет Р. Фрост писав, що Торо, "в одній книзі ... перевершує все, що ми мали в Америці" [9, с.8].

У наш час, не дивлячись на різні критичні зауваження, "Валден" вважається одним із найвідоміших творів американської літератури. Дж. Апдайк зазначив: "Через півтора століття після його опублікування "Валден" став певним тотемом, що закликає повернутись назад до природи, захисником, противником бізнесу, символом громадянської непокори… Торо є так яскраво протестуючим, настільки досконалим диваком і святим відлюдником, що його книга ризикує бути також відзначена і прочитана, як Біблія" [19].

У 1864 р. американський дипломат і філолог Дж. Марш опублікував книгу "Людина і природа", в якій поставив питання деструктивного впливу людини на довкілля. На чітку екологічну спрямованість цієї праці

вказує її початкова назва – "Зміна фізичної географії під впливом людських дій". До викладених у книзі висновків Марш прийшов під час перебування на посаді першого міністра Сполучених Штатів у королівстві Італія, що дозволило йому здійснити кілька плідних подорожей до Альп та вивчити льодовики, морени і снігові лавини і зрозуміти причини ерозії землі, зокрема руйнівний внесок випасу худоби і вирубки лісу. У "Людині і природі" Марш оцінив ці зміни в кардинально відмінному світлі, ніж його попередники. У другій половині XIX ст. в американському суспільстві панували погляди на природу, як нескінчену комору природних ресурсів, і все, що робила людина в процесі її освоєння, вважалося правильним і таким, що має позитивні наслідки. На противагу, Марш висунув ідею: "Людина всюди виступає як агент, що тривожить природу. Скрізь, де вона ставить свою ногу, наступає кінець гармонії природи" [10, с.36].

Важливо наголосити, шо у філософській думці США ця книга є однією з перших робіт, що задокументували наслідки людської діяльності для навколишнього середовища. Марш стверджував, що стародавні цивілізації Середземномор'я зруйнувалася через погіршення стану навколишнього середовища. Вирубка лісів призвела до ерозії грунту, що спричинило зниження їх продуктивності. Крім того, він прийшов до висновку про подібність тенденцій, що розвивались у середині XIX ст. у Сполучених Штатах Америки. У цій книзі він написав: "У той час як [інші] думають, що земля створила людину, людина насправді створила землю" [10, с.328]. Марш попереджав, що для відновлення і підтримання глобальних ресурсів люди повинні усвідомити, як вони впливають нашу навколишнє середовище.

У центрі уваги книги – лісове господарство, адже активний розвиток у США промисловості і, в першу чергу, залізниць, завдавав найбільшої школи природі країни. Марш оцінював дерева, як найбільш важливі і стабілізуючі агенти природи і вказував на необхідність цілеспрямованих дій по їхньому збереженню: "Зараз ми валили ліс всюди, у багатьох районах занадто багато. Давайте відновимо цей один елемент матеріального життя до його нормальних пропорцій, а також розробимо засоби для підтримання сталості його відносин з полями, луками і пасовищами, дощем і росою з небес, з джерелами і річками, з якими він розбавляє землю" [10, с.329].

Марш вважав, що причиною прискорення деструктивного впливу людей щодо лісів є побічний ефект поспішного розвитку технологій і вказував, що лише цілеспрямовані дії можуть відшкодувати ці збитки. Його головне послання сучасникам, викладене у цій книзі, полягає в тому, що природа не може самостійно "вилікувати" себе від руйнування людиною. Згвалтована і позбавлена можливості підтримувати себе у сталому стані, вона залишається збіднілою до того часу, поки людина не почне турбуватися про неї. Книга "Людина і природа" ініціювала радикальний поворот в екологічних відносинах. Разом з рухом за насадження дерев, який вилився у День насаджень, що відзначався на рівні усієї країни, попередження Марша спонукали Американську асоціацію сприяння розвитку науки в 1873 р. звернутися до Конгресу з приводу створення Національної комісії з лісового господарства. У результаті в 1891 р. розпочалось створення лісової резервної системи США [13].

Логічним висновком вищевказаної тези була необхідність дій щодо охорони природи, що в Сполучених Штатах отримали назву консервації природних ресурсів. У цій книзі Марш закликав американців поводитися більш відповідально щодо землі та її природних систем, що допомогло багатьом науковцям, громадським діячам і пересічним громадянам у другій половині XIX ст. визнати той факт, що діяльність людей часто спричиняє навколишньому середовищу збитки. За значимістю для розвитку природоохоронного руху в США книга "Людина і природа" стоїть поруч з книгами "Мовчазна весна" Р.Карсон та "Календарем пісчаного графства" О.Леопольда. Г. Пінчот, перший керівник Лісової служби США, назвав її епохальною [14, с. xvi–xvii], а Л. Мамфорд писав, що це "початок мудрості щодо відношення до землі у цій країні, а книга призвела до фонтануючого розвитку руху за консервацію природних ресурсів" [12, с.77].

Дж. Мюїр був американським натуралістом, письменником і відомим захисником дикої природи, одним з ініціаторів створення в США національних парків і заповідних територій. Майже втративши в результаті нещасного випадку зір, він вирішив подивитися на природні чудеса Америки та здійснити подорож до Йосеміту і гір Сьєрра-Невада, наслідком чого стала збірка статей для журналу "Сенчірі", які мали великий резонанс у суспільстві [16, с.173].

Твори Дж. Мюїра ("Дослідження Сьєрри", "Мальовнича Каліфорнія", "Гори Каліфорнії", "Наші національні парки", "Подорожі по Алясці", "Тисяча миль до затоки" та ін.) надихали читачів, включаючи президентів і конгресменів, і сприяли ефективності дій по захисту навколишнього середовища. Він першим прирівняв у правах людини і дику природу і навіть заявив: "Я відчуваю мало симпатії до людини, і якби сталася війна між диким тваринами і Його Величністю Людиною, я б став на сторону ведмедів". Мюїр підхопив заклик Торо бачити священне в дикій природі: "Не можна бути самотнім в дикій природі, де все дике і красиве наповнене Богом", і далі: "Жоден з ландшафтів Природи не є потворним остільки, оскільки він є диким" [11, с.128].

Біограф Мюїра, С.Дж. Холмс вважає, що Мюїр став "одним із святих покровителів американської екологічної діяльності XX ст.", маючи на увазі не лише політичний, а й рекреаційний аспект [7, с.64].

На початку 1892 р. професор Г. Зенгер, філолог в Університеті Каліфорнії у Берклі запропонував Мюїру допомогти реалізувати ідею створення місцевого "альпійського клубу" для любителів гір. Зенгер разом з адвокатом із Сан-Франциско Уорреном Олні розіслав запрошення багатьом любителям природи прийти на засідання "Сьєрра Клаб", на якому головуватиме Джон Мюїр. З цього часу і до своєї смерті він став незмінним головою цієї найбільш впливової природоохоронної організації у США, яка на межі XIX та XX ст. багато зробила для створення національних лісів та парків, зокрема, Йосеміту, Секвойя, збереження долини Гетч-Гетчі, організації освітніх і наукових зустрічей, що поширювали ідеї консервації природних ресурсів.

Під час свого життя Мюїр видав шість томів творів, а чотири додаткові книги були опубліковані посмертно. Безперечно, найважливішим у його творах була не їхня кількість, а якість. М.Род зазначає, що вони мали "тривалий ефект на американську культуру, допомагаючи віднайти бажання і волю, щоб захистити і зберегти дикі і природного середовища" [15, с.173]. Біограф Мюїра С.Дж. Холмс таким чином оцінив його вплив на американців: "Він глибоко сформував категорії, через які американці розуміють і уявляють свої відносини зі світом природи" [8, с.182]. На думку В. Андерсона, Мюїр є прикладом "архетипу нашої єдності з землею" [4, с.112], в той час як біограф Д. Ворстер вважає, що місія Мюїра була у "…у порятунку американської душі від повної капітуляції перед матеріалізмом" [20, с.328].

Діяльність цих мислителів, письменників, політичних і громадських діячів мала великий вплив на розвиток поглядів таких відомих захисників довкілля США, що

працювали наприкінці XIX – на початку XX ст., як Г. Пінчот, А. Кархарт, Б. Маршалл, О. і М. Мьюрі, Г.Зехністер, А. Адамс, К. Андерсон, Х. Брум, Р. Карсон, Е. Дікерман, В. О. Дуглас, С. Хантер та багато інших.

Таким чином, Р. Емерсон, Дж.Марш, Г.Торо, Дж.Муїр у своїх працях показали згубний характер впливу людини на довкілля, що базувався на позиціях консьюмеризму, обгрунтували естетичну цінність природи, яка дає натхнення, відновлення та сили, і обгрунтували необхідність її охорони. Саме дика природа, краса і велич якої були розкриті у творах цих та інших передових представників американського суспільства, сприяла формуванню у США наприкінці XIX ст. природоохоронної ідеології та екологічної свідомості та спонукала до прийняття на рівні штатів та усієї держави перших заходів щодо її збереження.

Список використаних джерел

1. Борейко В.Е. История охраны дикой природы в США / В.Борейко. – К.: Київський еколого-культурний центр. – 2008.- 80 с.

2. Нэш Р. Дикая природа и американский разум. – Киев: КЭКЦ, 2002 [Електронний ресурс] / Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Nash/04.php.

3. Перга Т.Ю. До питання про передумови виникнення природоохоронної політики уряду США наприкінці XIX ст. / Т.Ю. Перга // Питання нової та новітньої історії. Міжвідомчий науковий збірник. – К., 1997, вип.43. – С.29-36.

4. *Andersen W. Green Man: The Archetype of Our Oneness with the Earth / A.William.* – Harper San Francisco*,1998. – 178 p.*

5. Bartram W. Travels of William Bartram / W.Bartram. – Dover Publications,1955. – 448 p.

6. Emerson's "Nature" Summary and Analysis Woods [Електронний ресурс] /Режим доступу:https://www.cliffsnotes.com/literature/t/thoreau-emerson-and-transcendentalism/emersons-nature/summary-and-analysis.

7. Fox, Stephen R. John Muir and His Legacy: The American Conservation Movement /Stephen R. Fox. – University of Wisconsin Press, 1986. – 464 p.

8. *Holmes Steven J. The Young John Muir: An Environmental Biography / Steven J.Holmes. – Madison: University of Wisconsin Press, 1999. – 336 p.*

9. Frost R. "Letter to Wade Van Dore", (June 24, 1922) / Twentieth Century Interpretations of Walden: A Collection of Critical Essays (20th Century Interpretations), ed. Richard Ruland. – Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall Inc.,1968. – 118 p.

10. Marsh G.P Man and Nature, or Physical Geography as Modified by Human Action. – New York: Charles Scribner, 1964 [Електронний ресурс] /Режим доступу: https://archive.org/stream/manandnatureorp00marsgoog#page/n8/mode/2up.

11. Muir J.: Nature Writings: The Story of My Boyhood and Youth; My First Summer in the Sierra; The Mountains of California; Stickeen; Essays / J.Muir, W.Cronon. – Library of America, 1997. – 928 p.

12. Mumford L. The Brown Decades: A Study of the Arts in America, 1865-1895 / L.Mumford. – Courier Corporation, 1955. – 266 p.

13. Lowenthal D. Nature and morality from George Perkins Marsh to the millennium /D.Lowenthal //Journal of Historical Geography, 2000, № 26. – С. 3–27 [Електронний ресурс] /Режим доступу: http://geography.fullerton.edu/taylor/enst595t/lowenthal_jhg.pdf.

14. Passages from the American Note-Books of Nathaniel Hawthorne Woods [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.eldritchpress.org/nh/pfanb01.html.

15. Pinchot G. Breaking New Ground / G.Pinchot. – Island Press, 1947. – 522 p.

16. Rod M. John Muir: Magnificent Tramp / M.Rod. – New York: Forge, 2009 – 208 p.

17. Thoreau D.T. Walden or, Life in the Woods [Електронний ресурс] /Режим доступу: http://www.eldritchpress.org/walden5.pdf.

18. Turner F.J. The Significance of the Frontier in American History 1893. A paper read at the meeting of the American Historical Association in Chicago, 12 July 1893, during the World Columbian Exposition Woods [Електронний ресурс] /Режим доступу: http://nationalhumanitiescenter.org/pds/gilded/empire/text1/turner.pdf.

19. Updike J. A Sage for all seasons. The Guardian June 25, 2004 [Електронний ресурс] /Режим доступу: https://www.theguardian.com/books/2004/jun/26/classics.

20. Worster D. A Passion for Nature: The Life of John Muir/ D.Worster. – Oxford University Press, 2011. – 544 p.

References

1. BOREIKO, V.E. (2008) *Istoria ohrani dikoj prirodi v SSHA*. Kiev: Kievskij ecologo-kyltyrnij center.

2. NESH, P. (2002) Dikaja priroda I amerikanskij rasum [Online]. Available from: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Nash/04.php [Accessted 11 March 2017].

3. PERGA, T.Y. (1997) Do pitannia pro peredymovi viniknennia prorodoohoronnoji politiki yradu SSHA naprikinci XIX st. In: *Pitannia novoji ta novitnoji istorii*. Vol.43, 29-36.

4. *ANDERSEN, W. (1998) Green Man: The Archetype of Our Oneness with the Earth.* San Francisco: Harper.

5. BARTRAM, W. (1955) *Travels of William Bartram*. London: Dover Publications.

6. Emerson's "Nature" Summary and Analysis Woods [Online]. Available from: https://www.cliffsnotes.com/literature/t/thoreau-emerson-and-transcendentalism/emersons-nature/summary-and-analysis [Accessted 11 March 2017].

7. FOX, Stephen R. (1986**)** *John Muir and His Legacy: The American Conservation Movement*. Wisconsin: University of Wisconsin Press.

8. *HOLMES, Steven J.* (*1999) The Young John Muir: An Environmental Biography. Madison: University of Wisconsin Press.*

9. FROST, R. (1968) "Letter to Wade Van Dore", (June 24, 1922) in: *Twentieth Century Interpretations of Walden: A Collection of Critical Essays (20th Century Interpretations*). Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall Inc.

10. MARSH, G. P (1964) *Man and Nature, or Physical Geography as Modified by Human Action*. New York: Charles Scribner [Online] Available from: https://archive.org/stream/manandnatureorp00marsgoog#page/n8/mode/2up [Accessted 11 March 2017].

11. MUIR, J. (1997) *Nature Writings: The Story of My Boyhood and Youth; My First Summer in the Sierra; The Mountains of California; Stickeen; Essays*. New York: Library of America.

12. MUMFORD, L. (1955) *The Brown Decades: A Study of the Arts in America, 1865-1895*. New York: Courier Corporation.

13. LOWENTHAL, D. (2000) Nature and morality from George Perkins Marsh to the millennium. *Journal of Historical Geography,* Vol 26, 3-27 [Online]. Available from: http://geography.fullerton.edu/taylor/enst595t/lowenthal_jhg.pdf [Accessed 15 March, 2017].

14. Passages from the American Note-Books of Nathaniel Hawthorne Woods [Online]. Available from: http://www.eldritchpress.org/nh/pfanb01.html [Accessed 11 March 2017].

15. PINCHOT, G. (1947) *Breaking New Ground.* New York: Island Press.

16. ROD, M. (2009) *John Muir: Magnificent Tramp*. New York: Forge.

17. THOREAU, D.T. Walden or, Life in the Woods [Online]. Available from: http://www.eldritchpress.org/walden5.pdf [Accessed 11 March 2017].

18. TURNER, F.J. The Significance of the Frontier in American History 1893. A paper read at the meeting of the American Historical Association in Chicago, 12 July 1893, during the World Columbian Exposition Woods [Online]. Available from: http://nationalhumanitiescenter.org/pds/gilded/empire/text1/turner.pdf [Accessed 12 March 2017].

19. UPDIKE, J. A Sage for all seasons. The Guardian June 25, 2004 Woods [Online]. Available from: https://www.theguardian.com/books/2004/jun/26/classics [Accessed 13 March 2017].

20. WORSTER, D. A. (2011) *Passion for Nature: The Life of John Muir.* Oxford: Oxford University Press.

Надійшла до редколегії 05.04.17

T. Perga, PhD(History), senior researcher
State Institution "Institute of the World History of NAS of Ukraine"

ATTITUDE OF MAN TO NATURE IN THE PUBLIC OPINION IN USA IN THE XIX CENTURY

The article examines the background and reasons for the growing interest of Americans to wildlife in the second half of the XIX century. It has proved that after the Civil War in the United States greatly increased interest not only to national history, but also to the environment. The ability to travel free around the country opened to Americans magnificent landscapes and the beauty of the American landscape has contributed to the development the sense of pride of country. In this situation, the beginning of large-scale cutting of forests in result of development the railway network and farming attracted the attention not only of scientists and artists but also of writers and philosophers. Among them a special place is occupied by Emerson, J..Marsh, H.Toro, J.Muyir. In their literary and philosophical work is substantiated the aesthetic value of nature, that gives inspiration and strength recovery and negative human impact on the environment. This contributed to the development in the United States in the late XIX century the environmental ideology and led to the adoption of the first measures of environmental protection at the state and federal.

Key words: USA, wildlife, conservation of natural resources, environmental awareness, R. Emerson, J.Marsh, H.Toro, J.Muir.

УДК 94(510).04/05
https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.133.2.13

В. Рубель, д-р іст. наук, проф.
Київський Національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

"ДИНАСТІЙНІ ІСТОРІЇ" ДОБИ МОНГОЛЬСЬКОГО ПАНУВАННЯ В КИТАЇ ЯК ФЕНОМЕН КЛАСИЧНОГО КИТАЙСЬКОГО ІСТОРІОПИСАННЯ

В часи монгольської династії Юань (1271-1368) написані три "династійні історії" (чженши) – присвячена киданьській імперії Ляо (907-1125) "Історія Ляо" (Ляоши), присвячена чжурчженьській імперії Цзінь (1115-1234) "Історія Цзінь" (Цзіньши), та присвячена китайській імперії Сун (960-1279) "Історія Сун" (Сунши). Попри відмінності в розмірах (Ляоши складається з понад 300 тис., Цзіньши нараховує понад 900 тис., обсяг Сунши близько 4 млн ієрогліфів), писалися вони в правління імператора Тоґон-Темура (Юань Шунь-ді: 1333-1368), а кураторами проекту виступали керівники уряду Тоґто (1314-1356) і Алуту (?), які не були етнічними китайцями і погано зналися на китайському письмі. Це забезпечило хроністам-китайцям, які безпосередньо писали означені чженши, унікальну непідконтрольність владі, мінімізувавши можливості цензурного тиску на авторів. Особливо це стосується Сунши, яка фіксує звірства монголів під час завоювання Китаю, оспівує героїв антимонгольського опору. "Історія Сун" є ледь не єдиною в історії офіційного китайського історіописання працею, автори якої перебували під мінімальним цензурним контролем і тому писали історію не так, як наказувала влада, а як самі розуміли історичний процес.

Написання паралельно з історією китайської імперії Сун "династійних історій" киданьської держави Ляо і чжурчженьської держави Цзінь як вартих "увічнення" окремими чженши імперій підкреслювало легітимність монгольської династії Юань, котра по аналогії з Ляо і Цзінь аргументувала своє право на статус "Синів Неба". Створення в юаньські часи одночасно трьох чженши не лише фіксувало історію попередніх династій, а підкреслювало статус монгольських ханів як легітимних імператорів, оскільки прецедент киданьської і чжурчженьської династій доводив, що легітимними в Китаї можуть бути правителі некитайського походження (в даному випадку – монгольські Юань-Чінгізиди).

Ключові слова: Китай, історіописання, династійні історії, монгольське панування, Ляоши, Цзіньши, Сунши.

Протягом своєї багатотисячолітньої історії китайський народ неодноразово потрапляв у складні кризові ситуації, які ставили на межу виживання не лише його державність, а й саму етнічну ідентичність. Особливим драматизмом на цьому фоні вирізнялося XIII ст., протягом якого до 1230-х років під управлінням чужоземної чжурчженьської влади перебували корінні для усіх ханьців землі долини р. Хуанхе, а на кінець 1270-х років в результаті масштабних монгольських завоювань увесь Китай потрапив під владу монгольських ханів, яку 1271 р. онук знаменитого творця монгольської ординської державності Чінгіс-хана [1206-1227] хан Хубілай (1215-1294) оформив під офіційним брендом "династії Юань" (1271-1368/1388). Та як стверджує народна мудрість, "не буває худа без добра". І одним із елементів означеного "добра" стала унікальна свобода наукової творчості, яка звалилася на придворних юаньських істориків в результаті встановлення в "Піднебесній" влади недостатньо поінформованих в китайській ієрогліфіці степняків, що об'єктивно послабило щільність цензурного контролю за діяльністю науковців. При цьому, монгольська чінгізидська за походженням династія Юань, заволодівши усім Китаєм, намагалася здобути прихильність своїх численних підданих-ханьців показовим дотриманням "цивілізованих" традицій попередників, а одною із таких усталених норм був своєрідний "історичний обов'язок" кожної всекитайської династії подбати про створення "правильної історії" (*чженши*)[3] її попередниці, тому Юані не стали скупитися і щедро профінансували відповідну роботу своїх придворних китайських науковців. А враховуючи, що в процесі своїх градіозних завоювань окрім власне китайської династії Сун (950-1279) монголи знищили в Північному Китаї уже згадану вище "Золоту" чжурчженьську імперію *Анчунь* (кит. *Цзінь*: 1115-1234), а перед тим у періодичних війнах з Сунами частину китайських земель контролювала ще й "Залізна" киданьська імперія *Мос* (кит. *Ляо*: 907-1125), причому за правителями усіх цих держав китайська політична традиція визнала право на володіння імператорським титулом "Сина Неба" (кит. 天子), стає зрозумілим, що в означених умовах для офіційних історіографів "Піднебесної" відкрилося неосяжне за масштабами поле для професійної роботи. Результатом такого унікального збігу обставин стало створення придворними юаньськими літописцями одразу трьох "династійних історій", робота над якими була завершена у 1340-х рр.

Першою із них стала присвячена киданьській державі "Історія [династії] Ляо" (*Ляоши*).

Написання означеної *чженши* має певну історію.

Вперше необхідність створення офіційної історії імперії киданів була усвідомлена ще у цзіньські часи чжурчженьської "Золотої" імперії *Анчунь*, оскільки чжурчженьський царський рід Ваньянь прийшов до влади в Північному Китаї і Маньчжурії, зруйнувавши киданьську "Залізну" імперію Ляо, і отже в традиціях китайського класичного історіописання мав подбати про написання офіційної історії своєї попередниці. Наказ про це віддав цзіньський імператор Ваньянь Хела (Цзінь Сі-цзун: 1135-1149), довіривши означену роботу одному зі своїх придворних істориків, якого звали Єлюй Ґу (? – до речі, киданину за національністю) [6, с. 255]. Щоправда, невдовзі цей літописець помер, тому роботу над першим, цзіньським, варіантом киданської історії уже в 1148 р. завершив ще один придворний чжурчженьський історик (також етнічний киданин) Сяо Юнци (?) [11, с. 26]. Однак статусу *чженши* цей твір, обсягом у 75 глав-"сувоїв"[4] (кит. *цзюань* – 卷), не набув, оскільки якість означеної роботи була визнана іншими істориками явно недостатньою – автори використали мало джерел, китайська мова написаного виявилась надто кострубатою (що не дивно, адже писали її етнічні кидані), а фактологічна інформативність праці явно не відповідала високим стандартам "династійних історій": події, які варто було викласти стисло – описували надто розлого, події, що потребували детального опису – фікувалися надто стисло, а одні й ті самі імена чи географічні назви часом

[3] У вітчизняній синології такий жанр творів класичного китайського історіописання як *чженши* прийнято перекладати словосполученням "династійна історія", проте в прямому значенні вона має перекладатися саме як "правильна історія" (正史), а отже по суті – це рекомендована владою офіційна версія минулого, яка набувала легітимності після затвердження її остаточного тексту безпосередньо імператором.

[4] Із них 30 глав припало на аннали-*беньцзі*, 5 – на трактати-*чжи* і 40 – на життєписи-*лєчжуань*.

© Рубель В., 2017

записувалися в різних главах різними ієрогліфами, що істотно плутало змістову складову. В історіографічній традиції означена праця залишилась під невибагливою назвою "Історія [створена] Сяо Юнци" (*Сяо Юнци ши*).

Невдача з першим варіантом киданьської історії змушувала цзіньську владу вжити заходів до виправлення ситуації, проте достойних виконавців для такої роботи знайшли не одразу. Лише 1189 р. імператор Ваньян Цзін (Цзінь Чжан-цзун: 1189-1208) довірив виконання такої відповідальної роботи колективу із 13-ти своїх придворних істориків (шестеро із яких були киданями) на чолі з етнічним китайцем Чень Даженєм (?) [5, с. 157, 485]. Новий авторський колектив з посиленою енергією взявся за роботу, зібрав колосальний обсяг документів (в імперії Цзінь був виданий наказ підданим передати в комісію з написання киданьської історії усі наявні у населення матеріали, що стосуються історії імперії Ляо), але вже 1207 р. робота над означеною історією припинилася, оскільки держава чжурчженів ув'язалася у виснажливу війну з монголами Чінгіс-хана, і цзіньським імператорам стало не до історичних розвідок. Робота над другим варіантом ляоської історії затигла на етапі збирання матеріалів, комплекс яких залишився в історичній пам'яті як "Історія Чень Даженя" (*Чень Дажень ши*).

Зацікавилися написанням офіційної версії історії киданів і в державі Південна Сун, де за наказом імператора Чжао Шеня (Сун Сяо-цзун: 1162-1189) її писав і завершив у 1180 р. помічник начальника палацової імператорської книгарні Є Лунлі (?), проте масштаб цієї праці виявився ще скромнішим за доробки його північних колег-цзіньців. Його "Опис [історії] держави киданів" (*Циданьґочжи*) [1] нараховує лише 27 глав і на статус *чженши* претендувати не може. Хоча структурно "Опис [історії] держави киданів" майже повністю відтворював структурні елементи класичної "династійної історії", оскільки складався з 12 глав імператорських анналів, в яких хронологічно рік за роком подавалися основні події політико-династійної еволюції держави киданів починаючи від її засновника Єлюй Амбаґаня (кит. *Абаоцзі*: 872-926), який став її першим імператором у 907 р., – і завершуючи крахом "Залізної" імперії Ляо в 1125 р. У наступних семи главах були представлені життєписи ляоських імператриць і царевичів, а також біографії найвидатніших чиновників ляоської епохи. За ними йшли глави, в яких подана документована історія міжнародних відносин Ляо з державою Сун, стислий опис адміністративних одиниць, з яких складалася киданьська держава, а також дані про північних сусідів киданів, віднесених автором до категорії "варварських" народів. Фіналізують *Циданьґочжи* 5 додатків, до яких увійшли звіт Є Лунлі імператору про завершення роботи над рукописом, стислий огляд буття киданів у доімперські часи, таблично викладений у хронологічній послідовності перелік основних подій в житті усіх дев'яти киданьських імператорів, генеалогічні таблиці киданьських володарів, а також географічна карта імперії Ляо.

Вчетверте ідея про необхідність написання повної офіційної історії ляоської держави постала перед придворними істориками Китаю уже по завершенні монгольського завоювання "Піднебесної", але і при дворі юаньських Чінгізидів таке геополітичне розуміння минулого викликало запеклі інтелектуальні дискусії. Етнічні монголи та інші степняки скласти таку історію китайськими ієрогліфами не могли, а в середовищі китайських науковців (які мали безпосередньо писати таку *чженши*) ставлення до імперії киданів було далеко не однозначним. Частина науковців консервативно вважала, що кидані були "варварами", їхній правитель присвоїв собі імператорський титул "Сина Неба" незаконно, а отже їхня історія має бути описана в контексті історії китайської імперії Сун, якій єдиній треба присвятити чергову *чженши*. А вже у ній у відповідному розділі біографій кілька глав-цзюанів можуть бути присіячені опису народу киданів, їхнього господарського і побутового життя, традицій і політичної історії. Проте при юаньському дворі перемогла інша точка зору: що імперія Ляо була цілком суверенною державою, що імператорський титул її правителів був визнаний самими Сунами, і отже історія киданів цілком заслуговує на окрему *чженши*. Крапку у тривалих диспутах поставив останній юаньський владика Тоґон-Темур (Юань Шунь-ді: 1333-1368), який урадив, що усі три імперії – киданьська Ляо (907-1125), чжурчженьська Цзінь (1115-1234) і власне китайська Сун (960-1279) – очолювали свого часу династії легітимних взаємно визнаних "синів неба", а отже кожна з них заслуговує на власну *чженши*; і доручив у 1343 р. написати такі "династійні історії" колективу із 23-х придворних юаньських істориків, призначивши куратором означеного проекту корінного степняка, представника спадкової ханської аристократії кочового народу меркитів Тоґто [2, с. 167] (кит. *Тото*: 1314-1356).

Тоґто був загартованим в інтригах придворним службовцем[5]. Ще 26-річним юнаком він умудрився домогтися, щоб його дядько, відомий в минулому полководець, а тоді всесильний юаньський канцлер Баян (?-1340) був виведений зі складу Вищої державної ради Юаньської імперії і засланий до глухої провінції, після чого сам Тоґто зайняв його місце. Потім він відзначився як енергійний керівник масштабних робіт по відбудові занедбаних в умовах монгольського панування іригаційних комплексів Китаю, як активний борець з піратством у приморських районах імперії, а пізніше – як діяльний організатор боротьби з китайським антимонгольським повстанням "червоних пов'язок". Водночас, Тоґто отримав непогану, як для степняка, конфуціанську освіту (читав китайські ієрогліфи). Тож довіряючи такій людині кураторство проекту по написанню одразу трьох *чженши*, Тоґон-Темур добре знав кому доручає цю відповідальну роботу.

Спочатку Тоґто організував придворних істориків на активну роботу по кодифікації і належному редагуванню уже зібраних їхніми попередниками матеріалів з історії киданів – і вже за рік у 1344 р. "Історія [династії] Ляо" (*Ляоши*) була представлена юаньському імператору та схвалена ним.

Ляоши складається зі 116 цзюанів, зведених у чотири розділи, і має обсяг у понад 300 тис. ієрогліфів [4][6], в яких з достатньою повнотою описувалася історія "Залізної" киданьської держави.

Починають *Ляоши* цілком традиційно 30 глав "Основних записів" (*Беньцзі*), які можна назвати анналами киданьської історії. У них представлена базова канва основних історичних подій з історії киданів, розкладена по главах за правліннями киданьських владик, із яких перші дві [遼史/卷1-2] присвячені фундатору імперії Єлюй Абаоцзі (Ляо Тай-цзу: 907-926). У них представлений

[5] Докладний життєпис Тоґто див. у династійній "Історії Юань" (*Юаньши*) у главі 138 розділу *Лєчжуань* ("Життєписи"). Означений текст розміщений в Інтернеті за адресою: http://zh.wikisource.org/wiki/元史/卷138.

[6] Зручною для роботи з означеною *чженши* є інтернет-версія *Ляоши*, розміщена за адресою: http://zh.wikisource.org/wiki/遼史.

образ неординарного правителя, який, з одного боку, не зовсім чесно прийшов до влади (знищивши багатьох вождів-конкурентів і чималу частину власної родні), а з іншого – скористався нею не для власного задоволення, а для величі імперії Ляо, котру сам і заснував. Адже саме його правління ознаменували: якісне покращення бойового потенціалу киданьської армії та відповідний початок успішних походів киданів у Китай, розробка близько 925 р. власного киданьського ієрогліфічного письма (куратором означеного процесу виступив його молодший брат царевич Єлюй Дєла), завоювання розташованої в межах Примор'я і Східної Маньчжурії тунгусо-корейської держави Бохай (698-926), налагодження прямих дипломатичних стосунків з потужними корпораціями уйгурських купців, під контролем яких перебувала значна частина високоприбуткових торговельних артерій "Великого Шовкого шляху" тощо.

Із восьми інших ляоських імператорів двох сувоїв були також удостоєні:

- другий Єлюй Деґуан (Ляо Тай-цзун: 926-947), з правлінням якого символізується остаточне поневолення держави Бохай та початок територіальних придбань киданів у Китаї (16 округів провінцій Хебей і Шаньсі, включаючи знаменитий Яньцзін – нині це китайська столиця Пекін!) [遼史/卷3-4];
- четвертий Єлюй Цзін (Ляо Му-цзун: 951-969), який захопив престол у нещадній боротьбі з родичами і тому правив виключно методами тотального терору і масового залякування [遼史/卷6-7];
- та п'ятий Єлюй Сянь (Ляо Цзін-цзун: 969-982), який, з одного боку, масово боровся з корупцією і непрофесіоналізмом чиновників та вдало воював з китайськими Сунами, а з іншого – зійшов на престол, убивши на полюванні рідного брата, а владні повноваження використав для тотальної китаїзації ляоської державності, чим значною мірою посприяв її подальшому переродженню і краху [遼史/卷8-9].

Три глави [遼史/卷18-20] виділили на царювання сьомого ляоського владики Єлюй Цзунчженя (Ляо Сін-цзун: 1031-1055), який став імператором у шестирічному віці, чим одразу скористалася придворна ляоська камарилья, розкравши казну і вкинувши імперію у тенета масової корупції. А коли Сін-цзун підріс, він лише доруйнував державні фінанси непотрібними війнами з Сунами і тангутами та залишився в пам'яті імператором, з царювання якого імперія Ляо швидко пішла до загибелі.

Лише одної глави [遼史/卷5] удостоївся третій ляоський володар Єлюй Жуань (Ляо Ши-цзун: 947-951), який протягом свого дуже нетривалого царювання встиг виказати себе непоганими полководцем у війнах з Сунами, але швидко спився і був убитий власними охоронцями.

Зате правління решти киданьських імператорів, судячи з обсягу виділених глав, представлені набагато детальніше:

- останній дев'ятий ляоський імператор-невдаха Єлюй Яньсі (Ляо Тяньцзо-ді: 1101-1125), який програвши війну чжурженям, потрапив до них у полон, де і закінчив свої сумні роки життя, удостоївся чотирьох глав [遼史/卷27-30];
- правлінню його славетного діда восьмого ляоського владики Єлюй Хонцзі (Ляо Дао-цзун: 1055-1101), що першим почав претензійно називати свою державу не просто "Ляо" (遼), а "Велика Ляо" (大遼), присвячені одразу шість глав [遼史/卷21-26], в яких цього володаря описали як реформатора, що щиро намагався повернути імперії подвійну етнічну дуальність киданів як вояків і правителів – та китайців, як працьовитих підданих і науковців, проте завершилося це тільки поглибленням господарського занепаду та корупційного загнивання "Великої Ляоської імперії".

Нарешті, абсолютний рекордсмен – це шостий ляоський володар Єлюй Лонсюй (Ляо Шен-цзун: 982-1031), правлінню якого присвячені аж вісім глав [遼史/卷10-17]. І не дивно, адже на часи його правління припадає не формальний, а реальний апогей ляоської могутності, коли в результаті блискавично вдалої війни з Сунами 1004-1005 рр. кидані нав'язали останнім у 1005 р. Чаньюаньський мирний договір на умовах визнання за ляоськими володарями імператорського статусу та сплати Сунами регулярної щорічної данини (оформлялася як "дарунки" від китайського імператора його киданьському "брату") у розмірі 200 тис. "відрізів" (匹) шовку та 100 тисяч "зливків" (兩) срібла.

Другий розділ іменується "Книги" (*Шу*) і повністю відповідає жанру трактатів. У 32-х його главах [遼史/卷31-62] представлена інформація щодо організації військової справи у киданів [遼史/卷31-36], подається детальний географічний [遼史/卷36-41] та етнографічний [遼史/卷42-44] огляд імперії Ляо, представлена структура та еволюція її чиновницько-бюрократичної організації [遼史/卷45-48] та пов'язаний з нею придворний церемоніал [遼史/卷49-53, 55-58], описані особливості киданьської музики [遼史/卷54], господарське життя і торгівля [遼史/卷59-60], а також основи киданьської правової системи покарань і заохочень [遼史/卷61-62].

Певною специфікою вирізняється третій розділ "Таблиці" (*Бяо*), у восьми главах якого подана офіційна версія походження киданьського етносу [遼史/卷63], містяться стислі біографії усіх некоронованих членів імператорського роду різних поколінь [遼史/卷64-67] та найвпливовіших імператорських фаворитів і фавориток [遼史/卷68], коротко охарактеризовані основні племена і народності Маньчжурії, які визнали домінування киданів і влилися до імперії Ляо як напівпривілейовані васали [遼史/卷69], поданий детальний перелік провінцій і областей, на які адміністративно поділялася імперія Ляо [遼史/卷70].

Завершальний четвертий розділ *Ляоши* цілком прогнозовано іменувався *Лєчжуань* ("Життєписи") і включав понад 250 "житійних історій" – детальні біографії ляоських імператриць, імператорських дружин рангом понижче та найвпливовіших наложниць, розгорнуті портрети найпомітніших ляоських царевичів, найвидатніших чиновників, сановників, полководців, науковців, каліграфів, художників і окремою главою [遼史/卷107] – найзнаменитіших жінок ляоської епохи.

Із усіх цих діячів ляоської історії особливо позитивних відгуків удостоїлися, звичайно, ляоські полководці. Зокрема: жорсткий на полі бою і тому успішний у війнах з Сунами воєвода Єлюй Ша (?-988), якого за вражаючі перемоги і твердість характеру імператор Єлюй Цзін (Ляо Му-цзун: 951-969) призначив канцлером імперії Ляо [遼史/卷84]; уславлений перемогами над Сунами і унікальним гуманізмом до мирного населення ляоський полководець Єлюй Сюґе (?-998) та його бойовий соратник не менш удачливий в боях з китайцями воєначальник Єлюй Сечжень (?-999) [遼史/卷83]. Стислим біографіям найздібніших чиновників ляоської епохи присвячений 105-й *цзюань Ляоши*, життєписам найвидатніших представників майстрових професій – глава 106, найзнаменитішим ляоським жінкам – глава 107, винахід-

никам – глава 108, а придворним акторам і євнухам – глава 109. П'ять глав [遼史/卷110-114] описували темними фарбами недостойних ляоських міністрів і вищих сановників, які увічнили себе на стезі зради, лицемірства, розпусти й підступності.

Передостання 115-а глава *Ляоши* подає стислу етнографічну, культурно-господарську і політичну характеристику двох найпомітніших сусідів тогочасного далекосхідного імперського світу – корейської держави Корьо (918-1392) і тангутської Сі Ся (1038-1227). В останньому 116-му цзюані автори спробували зберегти інформацію про киданьську мову й писемність, склавши детальний словник ляоських імен і титулів, записавши їх киданьською мовою з відповідним китайським перекладом і тлумаченням. Завершує *Ляоши* невеличка післямова, обсяг якої дає підстави вважати її ще одним додатковим сувоєм означеної "династійної історії".

Майже одночасно з *Ляоши* інша комісія придворних юаньських істориків завершила роботу над ще одним масштабним проектом – "Історією [династії] Цзінь" *Цзіньши* [9][7] (135 глав), в якій описувалися події, пов'язані з історією "Золотої" імперії чжурчженів, що існувала протягом 1115-1234 років. Її створенням займався колектив із шести придворних юаньських істориків китайського походження, політико-ідеологічний контроль за роботою яких здійснював все той же Тоґто. Проте враховуючи, що знання останнім ієрогліфіки жадали кращого, реальне керівництво проектом по створенню означеної *чженши* здійснював етнічний китаєць Оуян Сюань (1283-1357) [2, с. 182] – видатний літератор, каліграф і історик, який на момент написання означеної "династійної історії" був одночасно визнаним науковцем (академіком академії Ханьлінь) і впливовим чиновником (мав ступінь *цзіньши* і відповідав за підготовку текстів імператорських указів).

Структура *Цзіньши* майже повністю повторювала *Ляоши*. І хоча загальний обсяг "Історії [династії] Цзінь" (понад 900 тис. ієрогліфів) був ледь не утричі більшим від "Історії [династії] Ляо", усі цзюані цієї "династійної історії" також були зведені у чотири розділи.

Перший, поданий під назвою "Основні записи" (*Беньцзі*), традиційно являв собою аннали царювань чжурчженьських владик і складався з 19 глав, із яких перша фіксувала передісторію народу чжурчженів та його правлячого роду Ваньянь до утворення власне "Золотої" державності Цзінь. Чотири наступні цзюані [金史/卷2-5] послідовно описували правління перших чотирьох цзіньських імператорів, починаючи з фундатора імперії Цзінь Ваньянь Аґуди (Цзінь Тай-цзу: 1115-1123). Одного цзюаня [金史/卷13] удостоївся також сьомий чжурженьський імператор Ваньянь Юньцзі (1208-1213), в правління якого для чжурчженів почалися великі проблеми у зв'язку з початком війни з монголами Чінгіс-хана, а сам він був, врешті-решт, убитий власними генералами під час двірцевого перевороту. Із інших чжурчженьських імператорів найбільшої уваги хроністів удостоївся шостий цзіньський володар Ваньянь Цзін (Цзінь Чжан-цзун: 1189-1208), який намагався за роки свого володарювання припинити процеси повзучої китаїзації чжурченьського суспільства, в руслі чого заборонив китайський одяг, активно сприяв поширенню чжурчженьської мови в офіційному діловодстві і навіть спробував пристосувати до чжурчженьських реалій державну мудрість Конфуція (конфуціанські храми були встановлені в кожному повіті імперії), а у війнах з Сунами здобув у 1206 р. блискучу перемогу, відстоявши чжурчженський політичний суверенітет перед китайською агресією з півдня. Не дивно, що правлінню такого колоритного лідера присвятили одразу чотири сувої [金史/卷9-12]. Трохи менше уваги (по три сувої на кожного) виділили на опис правлінь Чжан-цзунового попередника Ваньянь Улу (Цзінь Ши-цзун: 1161-1189) [金史/卷6-8] та одного із його наступників – Ваньянь Сюня (Цзінь Сюань-цзун: 1213-1224) [金史/卷14-16]. Два цзюаня описували правління передостаннього цзіньського імператора Ваньянь Шоусюя (Цзінь Ай-цзун: 1224-1234), котрий, прагнучи зміцнити свою державу для достойної відсічі монгольській навалі, енергійно боровся з корупцією, вводив в імперії нові прогресивні закони і навіть спробував (щоправда, безуспішно) замиритися на півдні з Сунами, щоб усі сили кинути на боротьбу з агресією степняків на півночі. Але результати його царювання виявилися трагічними: монголи чжурчженів побили, Суни підтримали степняків, і завершив своє життя Ай-цзун у столичному Пекіні самогубством [金史/卷17-18]. Останній 19-й сувій розділу "Основних записів" фіксував коротке і трагічне царювання (але вже не правління) останнього десятого представника цзіньської імператорської династії Ваньянь Ченьліня (1234), який до кінця бився з монголами і також покінчив з собою, щоб не потрапити в полон до інтервентів, коли останні увірвалися до чжурчженської столиці Чжунду (нині Пекін).

Детальний опис чжурчженьських національних звичаїв і обрядів, їхнього календаря та принципів військової організації, географії й адміністративної системи імперії Цзінь, розвитку її господарства і торгівлі, структури цзіньської імперської адміністрації, а також стислий огляд стану наук і мистецтв в імперії *Анчунь ґурунь* міститься у другому розділі *Цзіньши*, що носить найменування *Чжи* ("Трактати") і складається з 39 глав [金史/卷20-58].

Зовсім невеликий за обсягом [金史/卷59-62] третій розділ *Цзіньши*, який складається із відповідної кількості хронологічно-генеалогічних таблиць (тому так і називається *Бяо* – "Таблиці"), що ілюструють походження та персональну еволюцію найродовитіших чжурчженьських родів.

Традиційно найбільший четвертий розділ іменувався *Лєчжуань* ("Життєписи"). Він складався з 73-х глав [金史/卷63-135] і включав близько 650 життєписів – офіційні біографії цзіньських імператорських дружин, наложниць і царевичів, а також "житійні історії" найвидатніших діячів цзіньської політики і військової справи, чиновницько-бюрократичної служби, науки і культури. Серед найколоритніших особистостей цзіньської епохи особливий інтерес, з точки зору їхнього внеску в означені аспекти буття, викликають численні біографії цзіньських воєначальників.

Серед них:

- найзнаменитіший чжурчженьський воєначальник Ваньянь Няньхань (1080-1137), адже саме керовані ним армії зробили вирішальний внесок спочатку в розгром ляоських військ, а потім – у перемогу над колишніми союзниками Сунами, котрі намагалися після краху киданьської держави залишити за собою усі заселені етнічними китайцями землі долини р. Хуанхе. До речі, це саме армія Няньханя взяла 1127 р. сунську столицю Бяньцзін (нині Кайфин) і захопила в полон останнього великосунського імператора Чжао Хуаня (Сун Цинь-цзун: 1125-1125), після чого під владою Сунів залишилася лише південна половина країни (долина р. Янцзи),

[7] Адреса інтернет-видання *Цзінши*: http://zh.wikisource.org/wiki/金史.

а увесь Північний Китай був завойований чжурчженями і приєднаний до імперії Цзінь [金史/卷74];

- уславлений війнами з Сунами четвертий син знаменитого фундатора "Золотої" імперії Аґуди – Ваньянь Учжу (?-1148), війська якого першими форсували під час означених воєн р. Янцзи і вдерлися в Південний Китай, але не втримались на захоплених землях і, "засвітившись" масовими звірствами до мирного китайського населення, повернулися додому; щоправда, за цей похід Учжу здобув славу вольового воєначальника, а з часом став цзіньським канцлером (*тайши*). Перебуваючи на цій посаді, Учжу, пам'ятаючи про упертість китайського опору, перетворився на "миротворця", виступив за підписання мирного договору з Сунами і тому залишився саме в такому статусі "миротворця" в історії [金史/卷77].

Є серед цзіньських життєписів також кілька біографій найпомітніших діячів культури і мистецтва, серед яких "головний шаман" традиційного чжурчженьського культу, найближчий радник фундатора "Золотої" імперії Аґуди – "працелюбний і талановитий" Ваньянь Сіінь (?-1140), головним історичним здобутком якого стала розробка (на основі китайської ієрогліфіки) самостійної чжурчженьської писемності [金史/卷73], а також найвидатніший цзіньський каліграф і художник, геній монохромного живопису Ван Тін'юнь (1151-1202) [金史/卷126]. Останні дві глави [金史/卷134-135] знову містять стислі описи двох найпомітніших "зарубіжних країн" (тому так і називаються *вайґо* (外国) – "іноземні держави"), правителі яких в канонах тогочасної політичної культури так і не отримали статусу "синів неба", а отже вважалися не до кінця суверенними державами на фоні володіючих "імперським" статусом киданьської імперії Ляо, чжурчженьської Цзінь та власне китайської Сун. Йдеться про державу тангутів Сі Ся і корейське царство Корьо.

Паралельно з роботою над *Ляоши* і *Цзіньши* придворні юаньські історики під кураторством того самого Тоґто приступили до написання найграндіознішої "Історії [династії] Сун" (*Сунши*), проте в 1344 р. перший міністр юаньського уряду Алуту (?) вирішив звільнити Тоґто від контролю за проектом *Сунши*, вважаючи, що тому і так вистачає роботи з двома вище згаданими *чженши*. Водночас, достойної заміни Тоґто в такій роботі не знайшли, і куратором проекту з написання *Сунши* на завершальному етапі роботи став сам перший міністр юаньського уряду Алуту [3, с. 370]. Проблема полягала в тому, що в китайській ієрогліфіці цей монгольський аристократ розбирався слабо, і китайські літописці сповна скористалися можливістю писати те, що вважали за потрібне, оскільки прочитати щó вони там понаписували їхній куратор-контролер просто не міг. Як наслідок, у *Сунши* з детальною ретельністю зафіксовані звірства монголів під час завоювання ними Китаю, з усіляким співчуттям і навіть авторською симпатією описані страждання сунських можновладців і останніх південносунських імператорів, оспівані герої антимонгольського опору, які загинули, але не прийняли чужоземну владу (зокрема, поет і полководець Вень Тяньсянь (1236-1283), останній сунський прем'єр-міністр Лу Сюфу (1236-1279), командувач сунського військового флоту Чжан Шицзе (?-1279) та ін.). Одним словом, *Сунши* стала ледь не єдиною в історії офіційного китайського історіописання працею, при створенні якої безпосередні автори мали максимальну свободу творчості, перебували під мінімальним цензурним тиском влади і тому писали історію не так, як наказувала влада, а так, як самі бачили історичний процес. А якщо пригадати, що серед безпосередніх авторів *Сунши* лише двоє були етнічними некитайцями (їх звали Темуртайши і Воюйлунту), а решта із понад трьох десятків придворних літописців, долучених до створення означеної *чженши*, були ханьцями, не дивно, що ця "династійна історія" була створена з явно прокитайських позицій, хоча і писалася в умовах панування в "Піднебесній" монгольської династії Юань-Чінгізидів.

Зрозуміло, що пишучи таке, історики-китайці дуже ризикували, але монголи-наглядачі текст пропустили, а отже ризик цілком виправдав себе, а самі історики-китайці в такий спосіб виказали патріотичний протест проти іноземного панування і тим заслужили всіляку повагу і вдячну пам'ять від наступних поколінь "Піднебесної" за їхню безсумнівну національно-патріотичну сміливість. Ось їхні імена: уже згаданий вище Оуян Сюань (1283-1357), Хе Вей'і (1301-1363), Чжан Циянь (1285-1353), Лі Хаовень (?), Ван Інь (?), Ян Цзундуань (?), Тай Бухуа (1304-1352), Юй Веньчжуань (?), Ґун Шидао (?), Юй Цюе (1303-1358), Цзя Лу (1297-1353), Вей Су (1303-1372), Юй Лунту (?) та ін. – загалом 23 історіографа [10, с. 288].

У завершеному вигляді *Сунши* [7, 8][8], котра за своїм обсягом (496 глав, близько 4 млн ієрогліфів) стала найбільшою "легітимною" *чженши* в китайській класичній історіографії, була затверджена юаньським імператором Тоґон-Темуром (Юань Шунь-ді: 1333-1368) у 1346 р., який в питаннях її змісту довірився своєму першому міністру і, не дуже вчитуючись у зміст *Сунши*, затвердив її в тому варіанті, який подали йому підлеглі – тобто з усіма антимонгольськими мотивами і фактами….

Як і дві попередні створені в юаньські часи *чженши*, *Сунши* складався з чотирьох великих розділів, що носили цілком традиційні назви. Перший іменувався "Основними записами" (*Беньцзі*) і являв собою структуровані за правліннями сунських імператорів аннали китайської історії в межах усієї сунської епохи – тобто 960-1279 рр. Розділ складався із 47 сувоїв, причому розподіл обсягу текстових матеріалів виявився дуже неоднорідним: від дев'яти сувоїв [宋史/卷24-32], виділених для опису драматичного царювання 10-го сунського імператора Чжао Ґоу (Сун Ґао-цзун: 1127-1162), в правління якого Північний Китай був захоплений чжурчженями, а сам Чжао Ґоу, врятувавшись від інтервентів на півдні, започаткував у такий спосіб нову епоху в сунській історії – епоху Південної Сун (1127-1279) – і до трьох останніх сунських імператорів Чжао Сяня (Сун Ґун-цзун: 1271-1276), Чжао Ши (Сун Дуань-цзун: 1276-1278) і Чжао Біна (Сун Хуай-цзун: 1278-1279), в роки яких весь Китай підпав під владу монголів: їм усім присвятили лише один 47-й сувій на трьох. Із інших сунських владик п'яти сувоїв [宋史/卷41-45] удостоївся 14-й представник династії Чжао Юнь (Сун Лі-цзун: 1224-1264), на правління якого припав спочатку найбільший успіх Сунів: вони уклали в 1234 р. союз з Монгольською імперією і спільними зусиллями знищили чжурчженську державу *Анчунь ґурунь*, звільнивши в такий спосіб Північний Китай від влади цзіньців. Але спроби забрати собі увесь "звільнений" Китай спричинили надалі конфлікт Сунів з їхніми вчорашніми союзниками монголами, що завершилося убивством монгольського посла і початком 1258 р. монголо-сунської війни, котра згодом і привела імперію Сун до цілковитої катастрофи. По чотири сувої були виділені на опис державної еволюції імперії Сун в часи:

[8] Адреса інтернет-видання *Сунши*: http://zh.wikisource.org/wiki/宋史.

- четвертого імператора Чжао Чженя (Сун Женьцзун: 1022-1063), правління якого тривало протягом рекордної, як для Сунів, кількості років і залишилося в історії символом апогею державної мудрості і успішності влади: при ньому в імперії спостерігався економічний бум, з'явилися паперові гроші, були придушені народні бунти і переозброєна армія [宋史/卷9-12];
- восьмого імператора Чжао Цзі (Сун Хуй-цзун: 1100-1125), царювання якого отримало далеко не однозначну оцінку. Хуй-цзун зробив багато для розвитку китайської культури як її покровитель і меценат, а також сам здобув славу як художник, каліграф, музикант, кодифікатор китайської чайної церемонії, філософ і лікар, проте на ефективне управління державними справами його не вистачило. Результат: країна пережила екологічну кризу, а армія настільки занепала, що 1127 р. увесь Північний Китай спільно зі столичним Бяньцзіном був завойований чжурчженями, причому сам Чжао Цзі разом з сином-спадкоємцем, гаремом і казною умудрився потрапити до чжурженів у полон, чим ледь не згубив сунську державність взагалі [宋史/卷19-22]. Ситуацію було частково врятовано в роки згаданого вище Чжао Ґоу, але платою за збереження сунського імператорського дому стала "Велика ганьба" миру з чжурженями (Шаосінський мир 1141 р.), що його китайці підписали на тих умовах, що увесь Північний Китай (долина р. Хуанхе – тобто корінні землі ханьців) відтоді переходив під контроль "Золотої" імперії чжурчженів, а від всекитайської імперії Сун залишилася лише її південна частина (долина р. Янцзи).

По три сувої виділили автори *Сунши* на опис подій, пов'язаних з царюваннями:

- засновника сунської династії Чжао Куан'іня (Сун Тай-цзу: 960-976) [宋史/卷1-3];
- третього імператора Чжао Хена (Сун Чженьцзун: 977-1022) [宋史/卷6-8], з правлінням якого пов'язаний початок бурхливого господарського зростання сунського Китаю, що увійшов в історіографію під найменуванням "сунського буму";
- шостого імператора Чжао Сюя (Сун Шень-цзун: 1067-1085) [宋史/卷14-16], на часи якого припали масштабні і багато в чому неоднозначні реформи першого міністра сунського уряду Ван Аньши [1069-1085] [宋史/卷327];
- та 11-го представника династії Чжао Шеня (Сун Сяо-цзун: 1162-1189) [宋史/卷33-35], з ініціативи якого південнокитайська держава тимчасово згорнула воєнні зусилля з повернення втрачених північнокитайських земель і зосередила усі сили народу на вирішенні внутрішніх проблем, що спричинило нову хвилю небаченого економічного зростання тогочасної Сунської імперії.

Решта сунських правлінь удостоїлися одного-двох сувоїв…

Оригінальністю назви вирізняється воістину грандіозний за обсягом другий розділ *Сунши*, який іменується "Записами" (*Чжи*) і складається зі 162-х глав [宋史/卷48-209]. У ньому представлені уявлення тогочасних китайців про небеса, зірки і пов'язані з ними астрологічні знання [宋史/卷48-60], викладена сутність і проаналізована практична гадальна складова вчення п'яти стихій [宋史/卷61-67], детально описана сунська правова система [宋史/卷68-84] і пов'язана з нею система покарань і заохочень [宋史/卷199-201], представлений географічний огляд Сунської імперії [宋史/卷85-90], окремо виділений аналіз іригаційної інфраструктури тогочасного Китаю [宋史/卷91-97], вкрай деталізовано прописаний сунський імперський церемоніал [宋史/卷98-125, 143-148], структура чиновницького апарату [宋史/卷161-172], правила просування чиновників у службовій ієрархії [宋史/卷155-160] і пов'язані з ними правила носіння одягу державними людьми [宋史/卷149-154], а також розвиток китайської музики у сунську епоху [宋史/卷127-142]. Належна увага приділена господарському розвитку Сунської імперії та її зовнішній і внутрішній торгівлі [宋史/卷173-186], організації та озброєнню сунського війська і стану військової справи в імперії Сун в цілому [宋史/卷187-198], розвитку сунської писемної справи (включаючи тогочасну китайську літературу, каліграфію, книжкову справу тощо) [宋史/卷202-209].

Цінну інформацію стосовно родоводів і генеалогії найшляхетніших та найвпливовіших китайських сімей сунської епохи містить третій розділ "Таблиці" (*Бяо*) [宋史/卷210-241].

Завершує "Історію [династії] Сун" колосальний компендіум біографій видатних особистостей сунської епохи, який складається з 255-ти глав [宋史/卷242-496], що містить понад дві тисячі життєписів та уже традиційний огляд сусідніх з імперією Сун "варварських" країн і народів (їм присвячені останні 12 глав: 宋史/卷485-496).

Розділ життєписів відкривається біографіями сунських імператриць, зафіксованими у главах 242-243, а також найзнаменитіших сунських царевичів, яким були присвячені глави 244-247. А далі пішли класичні життєписи найпомітніших постатей сунської епохи, серед яких були присутні видатні воєначальники і державні мужі.

Серед найпомітніших сановників вищого рангу:

- перший канцлер імперії Фань Чжи (911-964) [宋史/卷249];
- канцлер Ван Пу (922-982), який паралельно з виконанням службових обов'язків знайшов час на історичні наукові розвідки, став відомим історіографом епохи, зібравши і скомпонувавши солідний компендіум поточних документів з історії імперії Тан та епохи П'яти династій – значною мірою саме на цих матеріалах були створені пізніше знамениті сунські *чженши* "Стара книга [історії династії] Тан" (*Цзю Таншу*) і "Стара історія П'яти династій" (*Цзю Удайши*) [宋史/卷249];
- надмірно сміливий в ораторських змаганнях канцлер Коу Чжунь (961-1023), котрий залишив по собі пам'ять як ледь не єдиний сунський чиновник, що наважувався прилюдно дискутувати з сунськими імператорами на політичні теми, за що врешті решт був у 1006 р. знятий з посади і висланий на службу до провінції [宋史/卷281];
- його наступник канцлер Ван Циньжо (962-1025), якого за готовність капітулювати перед агресією киданів і пропозицію перенести столицю Імперії на південь від Янцзи літописці запідозрили у прямій зраді та шпигунстві на користь Ляо [宋史/卷283];
- найзнаменитіший і водночас найнеоднозначніший в сунській історії канцлер-реформатор, фундатор курсу "нової політики" (*сіньфа*) Ван Аньши (1021-1086) [宋史/卷327];
- зразковий сунський чиновник середньої ланки "ясний, проте не яскравий, прямий, проте не грубий, хоробрий, але ввічливий" Фу Яоюй (1024-1091) [宋史/卷341];
- рекордсмен на посаді канцлера Ши Міюань (1164-1233), який перебуваючи на цій посаді протягом 25 років жодного разу не був замішаний у корупційних скандалах, а в політиці, далекоглядно оцінюючи реальний воєнний

потенціал Південносунської імперії, всіляко уникав військової конфронтації і не піддавався на умовляння спільно з тангутами або з монголами воювати проти чжурчженів. Тому коли останній варіант воєнного альянсу таки реалізувався всупереч його волі, на знак депресивного протесту спробував накласти на себе руки. Щоправда, саме цю "миролюбність" автори *Сунши* оцінювали негативно, проте чи правий був Ши Міюань – питання скоріше риторичне: адже саме втрутившись у регіональні війни монголів, чжурчженів і тангутів імперія Сун (уже без Ши Міюаня) зазнала низки катастроф і, врешті-решт, була завойована монголами… [宋史/卷414];

- один з останніх сунських канцлерів неоднозначний політик Чень Ічжун (2 пол. XIII ст.), який ще будучи студентом Імператорської академії уславився агресивними закликами до влади енергійніше чинити опір монгольській навалі та на хвилі патріотизму швидко зробив кар'єру, ставши канцлером, після чого спочатку намагався рішучими діями примусити китайців активніше воювати з інтервентами (за підозрою в готовності до капітулянтства чиновників страчували разом з сім'ями), потім відправив послів до головнокомандувача монгольських військ вторгнення нойона Баяна (1236-1295) з пропозиціями підписати мирну угоду на будь-яких умовах (Баян відмовився сунських послів навіть прийняти); а коли в 1276 р. Суни зазнали цілковитого розгрому, і їхні війська були притиснені до океану в районі області Фуцзян, Чень Ічжун кинув підлеглих та, прихопивши з собою дружину і дітей, тихо втік до розташованої в землях нинішнього Центрального В'єтнаму держави Тямпа [宋史/卷418].

Солідно виглядає також череда найзнаменитіших сунських полководців, серед яких:

- колишній пізньочжоуський воєначальник Ши Шоусін (928-984), який після державного перевороту і сходження на престол нової династії Сун першим із генералів прийняв нову владу та, щоб довести їй свою відданість, відзначився печерною жорстокістю у придушенні осередків антисунського опору (зокрема, повстанських загонів Лі Юня і Лі Чонцзіня) [宋史/卷250];
- ще один колишній пізньочжоуський полководець Ґао Хуайде (926-982) – герой воєн з киданями, якого фундатор нової сунської династії ощасливив тим, що одружився на його рідній сестрі "царівні Чан" і довірив спільно з Ши Шоусіном утопити в крові повстання Лі Юня [宋史/卷250];
- воєначальник Цао Бінь (931-999), унікальний тим, що не брав хабарів, підтримував жорстку дисципліну у військах і не допускав мародерства, за що наприкінці життя був призначений верховним головнокомандувачем усієї сунської армії [宋史/卷258], а його онучка стала дружиною четвертого сунського імператора Чжао Чженя (Сун Жень-цзун: 1022-1063);
- менш удачливий сунський генерал Пань Мей (925-991), який спочатку по всьому Китаю успішно придушував опір антисунських бунтівників, але у війні з киданями зазнав грандіозної порадки, за що був позбавлений імператорської милості, понижений у чинах на три ранги і відправлений до провінції на цивільну службу [宋史/卷258];
- природний стратег Ян Є (?-986), який не вмів ані читати, ані писати, ніколи не навчався військовій справі, однак почавши службу рядовим, проявив себе талановитим воєначальником і став, врешті-решт, одним з небагатьох сунських полкодців, якому пощастило успішно воювати з киданями, навіть завдати їм розгромної поразки у битві біля Дайчжоу (980 р.), зупинивши в такий спосіб їхню подальшу агресію на південь [宋史/卷272];
- кілька разів важко поранений в боях ще один герой війни з киданями полководець Хуянь Цзан (?-1000), війська якого відзначилися у 982 р. в обороні від ляосців міста-фортеці Дінчжоу, за що цей, як він сам про себе казав, нащадок хуннів, був призначений губернатором спочатку відносно спокійної провінції Фучжоу, а потім прикордонної з киданями найбуремнішої для державної служби провінції Ляочжоу [宋史/卷279];
- кращий стрілець з луку зататуйований з ніг до голови сунський воєначальник Ді Цин (1008-1057), війська якого з різною ступінню успішності воювали з тангутами (дали 25 лише великих битв), і хоча не змогли завдати ворогу вирішальної поразки, проте змусили тангутського правителя Тоба Юаньхао [1038-1048] відмовитися від претензій на імператорський титул "сина неба", а отже можна сказати, що формально мета війни була Ді Цином досягнута, за що він і удостоївся позитивних дифірамбів у *Сунши* [宋史/卷290];
- воєначальник Пан Цзі (988-1063), який в розпалі вкрай невдалої для Сунів війни з тангутами жорсткими заходами відновив дисципліну в підпорядкованих йому військах, після чого вони змогли повернути Імперії захоплені тангутами області, а сам Пан Цзі був пожалуваний посадою імперського канцлера (за кілька років втратив цю посаду через участь у корупційних скандалах) [宋史/卷311];
- ще один генерал-учасник означеної війни (і він же знаменитий поет і науковець, якому довірили кодифікувати фонди імператорської бібліотеки) Фань Чжун'ян (989-1052), котрому судилося за її підсумками укласти з тангутами мирний договір, за що він також був підвищений до рангу канцлера, після чого навіть проводив в Імперії (хай і не в усьому успішні) стабілізуючі реформи [宋史/卷314];
- знаменитий воєнний теоретик Цзен Ґунлянь (998-1078) – автор трактату "Основи військової справи" (*Уцзін цзун'яо*) [宋史/卷312];
- уславлений успішними війнами з татарами полководець Чжан Цзюнь (1097-1164), який проявляв у боротьбі зі вторгненнями кочовиків безкомпромісну жорстокість і завжди доводив війну до тотального винищення ворогів (полонених його вояки в живих не залишали), за що був після смерті канонізований як ідеальний воєначальник та отримав посмертний титул царевича – його біографії був присвячений окремий *цзюань* [宋史/卷361];
- найзавзятіший у самопожертві сунський полководець Хань Шичжун (1089-1151), тіло якого наприкінці життя було геть усе у шрамах від поранень, а на обох руках залишилося тільки чотири пальці, – уславився тим, що доклав максимум зусиль до переозброєння армії найновішими технічними засобами боротьби (луки нових конструкцій, ланцюгові обладунки, висувні перепони для боротьби з атакуючою ворожою кавалерією тощо), завдяки чому відбив спробу чжурчженів після завоювання ними Північного Китаю захопити і Південний (тим самим зберіг за Сунами долину Янцзи, давши шанс на життя імперії Південна Сун). За це Хань Шичжун був удостоєний звання "вояка, спроможного перемагати десять тисяч ворогів", але незадовго до смерті був звинувачений у корупції та знятий з усіх посад внаслідок придворних інтриг своїх недругів-зависників – його життєпису також присвячений окремий *цзюань* [宋史/卷364];

• головний герой і мученик античжурчженьського опору воєначальник Юе Фей (1103-1141), якого історики визнали майстром стратегічного маневру, завдяки чому його армії змогли не лише відстояти за Сунами Південний Китай, а й спробували відвоювати у них Північний. Та коли перший південносунський імператор Чжао Ґоу (Сун Ґао-цзун: 1127-1162) підписав з чжурчженями у 1141 р. "ганебний" мир, Юе Фей в запалі спочатку відмовився його визнавати та на власний ризик продовжив війну з чжурчженями, потім сам із неї вийшов і навпаки проігнорував імператорський наказ атакувати чжурчженів, за що, врешті-решт, був заарештований, відданий під суд і обдарований правом покінчити з собою (прийняв отруту) [宋史/卷365].

Оригінальний образ ідеального китайського судді всіх часів виведений авторами *Сунши* в життєписі Бао Чжена (999-1062), який назавжди залишився в пам'яті поколінь як зразковий, мудрий і непідкупний служитель закону, котрий щиро боровся зі злодіями, бандитами і корупціонерами, за що один з небагатьох китайських суддів удостоївся власної біографії у династійний історії [宋史/卷316]. За тими же критеріями непідкупності і відданості закону розміщена у *Сунши* біографія судді Чжан Цзючена (1092-1159), який за оцінкою імператора "ніколи нічого й нікого не боявся", тому виносив вироки без огляду на статус і посаду обвинуваченого, регулярно наживав собі ворогів, кілька разів потрапляв в опалу, але знову і знову повертався на службу, а після смерті удостоївся почесного посмертного титулу "Відданий тексту [законів]" (*Веньчжун*) [宋史/卷374].

Завершується опис видатних державних діячів сунської епохи позитивного типу біографіями двох із "трьох героїв минулої династії Сун", життєвий шлях яких завершився безпосередньо разом з Імперією. По-перше, це головнокомандувач південносунського флоту Чжан Шицзе (?-1279), який в момент краху Імперії, коли залишки сунських армій разом з останнім неповнолітнім імператором Чжао Біном були притиснуті до океану, намагався врятувати сунського правителя з урядом із пастки, проте 19 березня 1279 р. в битві біля Яменя його флот із восьми тисяч (якщо вірити хроністам) кораблів був розгромлений ескадрою інтервентів (якою керував його дальній родич етнічний китаєць Чжан Хонфань (1238-1280), що перейшов на службу до монголів), а сам він за кілька днів потонув, коли його сильно пошкоджений корабель накрив потужний океанічний шторм [宋史/卷451]. Другим був останній головнокомандувач сунських армій і водночас регент при особі 8-річного Чжао Біна та останній сунський прем'єр Лу Сюфу (1236-1279), який в умовах цілковитої катастрофи примусив спочатку до самогубства свою дружину, а потім посадив малолітнього імператора собі на плечі та убив себе й імператора, кинувшись з ним зі скелі в море [宋史/卷451]. Третім сунським "героєм-мучеником" літописці називали уже згаданого вище поета і державника Вень Тяньсяна…

Особливий інтерес історіографів викликають життєписи видатних сунських істориків, серед яких:

• автор "Старої [історії] П'яти династій" Сюе Цзюйчжен (912-981)[宋史/卷264];

• видатний збирач поточних матеріалів з китайської історії, літератури, права і теології, головний кодифікатор грандіозної (обсягом у 4,7 млн ієрогліфів) енциклопедії *Тайпін юйлань* ("Імперські записи епохи *Тайпін*[9]") і водночас перший міністр сунського уряду Лі Фан (925-996) [宋史/卷265];

• головний ініціатор написання і один із основних творців нових версій "Книги [історії династії] Тан" та "Історії П'яти династій" Оуян Сю (1007-1072), котрий окрім наукових здобутків (як історіограф прагматичної школи) відмітився також на стезях політичної прози, поезії, гри у шахи та державної служби (удостоївся слави невтомного реформатора) [宋史/卷319];

• політик консервативної партії і водночас знаменитий сунський історик Сима Ґуан (1019-1086) – фундатор літописного наддинастійного жанру класичного історіописання, автор знаменитого трактату "Всеохоплююче дзеркало на допомогу правлінню" (*Цзичжи тунцзянь*) [宋史/卷336];

• унікальний хроніст сунської епохи Лі Тао (1115-1184) – виходець із роду колишніх танських імператорів, який не побоявся викласти на папері історію правлячої на той момент в Китаї Сунської династії доби її всекитайського панування (до чжурчженьської "великої ганьби" 1126 р.), представивши її під назвою "Додаток до продовження Всеохоплюючого дзеркала на допомогу правлінню" (*Сюй цзичжи тунцзянь чанбянь*) як своєрідне літописне продовження знаменитої хроніки Сима Ґуана [宋史/卷388];

• історик-енциклопедист Чжен Цяо (1104-1162) – головний кодифікатор "історичної енциклопедії" *Тунчжи* ("Узагальнюючі записи") [宋史/卷436];

• поет і науковець Мей Яочень (1002-1060), що любив писати вірші на тему критичного співчуття простолюдинам, яких влада надмірними податями прирікає на голодне буття, а в науці уславився активною участю у створенні (разом зі знаменитим Оуян Сю) "Нової історії [династії] Тан" (*Сінь Таншу*), за що був пожалуваний званням академіка академії *Ханьлінь* [宋史/卷443].

Серед представників творчих професій фігурували кілька майстрів образотворчого мистецтва. Зокрема:

• унікальний як для китайських традицій художник-мариніст Ґо Чжуншу (?-977) [宋史/卷442];

• неперевершений в монохромному зображенні бамбукових паростків і заростей художник, каліграф і поет Вень Тун (1019-1079) [宋史/卷443];

• художник-консерватор Ван Шень (1036-1093), який зробив блискучу чиновничу кар'єру (дослужився до посади військового губернатора провінції Лічжоу – нині Шеньсі) завдяки тому, що одружився на дочці імператора Чжао Шу (Сун Ін-цзун: 1063-1067) [宋史/卷271];

• неперевершений в зображуванні коней живописець Лі Ґунлінь (1049-1106) [宋史/卷444];

• схильний до п'янства, в якому він черпав творче натхнення, визнаний майстер художніх пейзажів і каліграфічних шедеврів Мі Фей (1051-1107) [宋史/卷444];

• кращі каліграфи сунської епохи Цай Сян (1012-1067) [宋史/卷320] і Хуан Тінцзянь (1045-1105) [宋史/卷444];

• ще один видатний каліграф Цай Цзін (1047-1126), який, щоправда, більше залишився в пам'яті людей не як каліграф-консерватор, а як жорсткий адміністратор-реформатор: коли зайняв посаду міністра доходів, в пошуку коштів істотно підняв податки (особливо на сіль і чай) та збільшив терміни відробіткової повинності, чим, на дум-

[9] *Тайпінсінґо* (太平興國) – одне з гасел-правлінь, яким користувався другий сунський імператор Чжао Ґуан'і (Сун Тай-цзун: 976-997). Хронологічні межі епохи *Тайпінсінґо* ("Держава миру і спокою") відповідали 976-984 рр. Це були роки, коли була створена означена енциклопедія.

ку авторів *Сунши*, лише сприяв корупційному розкладу державного організму Імперії. Відповідним виявився і фінал його чиновницької кар'єри: імператор Чжао Цзі, коли скарбниця наповнилася, а народ роптав, зробив вигляд, що до політики витискання соків з підданих він відношення не має, заявив, що усі додаткові податки й побори – це непродумана ініціатива самого міністра, тому з посади того в 1125 р. зняв і без пенсії відправив у заслання, де Цай Цзін за рік помер у злиднях [宋史/卷472].

Образи художників доповнює череда сунських літераторів, серед яких зірками першої величини визнані:

- знаменитий поет Ван Юйчен (954-1001), який, наслідуючи традиції громадянської лірики танського поета Ду Фу (712-770), з щирим співчуттям описував у своїх творах страждання простолюду, чим викликав роздратування влади і був засланий у глуху південну провінцію, де помер у злиднях [宋史/卷293];
- поет-відлюдник Лінь Бу (967-1028), який показово відмовився від усіх пропозицій піти на державну службу і все життя провів у горах поблизу знаменитого відтоді прісноводного "Західного озера" *Сіху*[10], що в околицях столичного південносунського міста Лінь'ань (нині Ханчжоу) [宋史/卷457];
- патріотичний поет-трагік Су Шуньцинь (1008-1048), який багато писав про страждання помираючих від голоду селян та відверто критикував владу за бездарні методи ведення війни з тангутами через погану організацію армії та недолугість сунських воєначальників [宋史/卷442];
- майстер літературної прози Су Шунь (1009-1066) [宋史/卷443];
- титан поетичної праці Цзен Ґун (1019-1083), який за своє життя встиг написати понад чотири сотні поем, а ще відмітився на стезі політичної філософії, ставши фундатором однієї з восьми сунських філософських шкіл та удостоївшись посмертного титулу *Цзиґу* ("Синовня міцність") [宋史/卷319];
- каліграф, художник і поет оптимістичного стилю Су Ши (1037-1101), який будучи водночас впливовим чиновником кілька разів опинявся у засланні за надмірний службовий консерватизм, але ніколи не втрачав, судячи з його віршів, віри у краще майбутнє [宋史/卷338];
- поет, що полюбляв оспівувати природу, і водночас історик, який наважувався коментувати *Чуньцю* Конфуція Су Чже (1039-1112) [宋史/卷339];
- майстер еротичної поезії і прози Цинь Ґуань (1049-1100) [宋史/卷444];
- поет-аграрник Чень Шидао (1053-1101), поезії якого оспівували простоту сільського буття та гармонію селянина і природи [宋史/卷444];
- поет-філософ Чжао Бучжи (1053-1110), який у своїх віршах любив поділитися сумними думками щодо бренності людського буття [宋史/卷444];
- унікальний поет-пейзажист Чень Юй'і (1090-1138) [宋史/卷445];
- своєрідний рекордсмен літературного поетичного писання Лу Ю (1125-1210), який вражає масштабами своєї поетичної спадщини (складається із понад 10 тисяч віршів) [宋史/卷395];
- ще один поет і водночас географ, астроном і дипломат Фань Ченда (1126-1193), у віршах якого звучать нотки співчуття до тяжко працюючого на полях простолюду, а у політиці – непримиренність до іноземців (у відставку з державної служби він пішов на знак протесту проти територіальних поступок чжурчженям) [宋史/卷386];
- найписучіший сунський автор Ян Ваньлі (1127-1206), який за своє достатньо тривале життя встиг накропати понад 20 тис. віршованих творів, що є найвищим показником в усій китайській літературі [宋史/卷433];
- поет-патріот Сінь Цицзі (1140-1207), який болісно переживав безсилля і державне приниження Китаю перед агресією чжурчженів та написав на цю тематику 620 віршованих доробків [宋史/卷401];
- поет-мученик Вень Тяньсян (1236-1283), який не так багато написав віршів, але якому судилося стати символом антимонгольського опору і відданості батьківщині. Будучи сунським чиновником середньої ланки, він після розгрому монголами основних китайських армій спробував організувати в долині Янцзи масштабну партизанську війну проти інтервентів (зібрав під свої знамена до 30 тис. бійців), але зазнав поразки, потрапив у полон, де відмовився співробітничати з чужоземною владою і був після чотирьох років ув'язнення страчений [宋史/卷418].

Якісною своєрідністю життєвих орієнтирів вирізняються:

- видатний знавець лікувальних властивостей китайських трав, науковець-енциклопедист в галузі природничих знань (астроном, зоолог, металознавець, мінералог тощо) і водночас успішний сунський дипломат, знавець канону, а наприкінці життя ще й імперський канцлер Су Сун (1020-1101) [宋史/卷340];
- знаменитий майстер і вдосконалювач даоських бойових мистецтв напівлегендарний даоський святий Чень Туань (871-989), який прожив на диво довге життя і був на схилі років від імені першого сунського імператора Чжао Куан'іня (Сун Тай-цзу: 960-976) удостоєний звання "Вчителя, що дарує надію на безпеку і спокій" (*Сії сяньшен*) [宋史/卷457];
- а також ціла плеяда найзнаменитіших філософів сунської епохи в особі головного спеціаліста з філософської класики канонознавця Ху Аньґо (1074-1138) [宋史/卷435] та череди мислителів-неоконфуціанців: Чжоу Дуньї (1017-1073), братів Чен (Чен Хао (1032-1085) і Чен І (1033-1107)), Чжан Цзая (1020-1077), Шао Юна (1011-1077) [宋史/卷427], Сє Лянцзо (1050-1103), Ю Цзо (1053-1123), Ян Ши (1053-1135) [宋史/卷428], Чжан Ши (1133-1180) [宋史/卷429], Люй Цзуцяня (1137-1181), Лу Сяншаня (1139-1193), Є Ши (1150-1223) [宋史/卷434], Чень Ляна (1143-1194) [宋史/卷436] та, звичайно, головної зірки сунської філософії Чжу Сі (1130-1200) [宋史/卷429], за ім'ям якого (разом з братами Чен) сунське неоконфуціанство отримало в європейській синології свою другу назву "чжусіанство" – кит. "вчення Ченів-Чжу": *Чен-Чжу лісюе* (程朱理学).

Окремий (468-й) сувій *Сунши* фіксував біографії видатних євнухів імператорського двору, які чимось відзначилися в історії Сунської імперії. Зіркою першої величини серед них був, звичайно, Тун Ґуан (1054-1126), який, перетворившись на придворного євнуха, носив довгу бороду (!), став головним політичним радником імператора Чжао Цзуна, причому останній довірив цьому євнуху командувати армією у війні з тангутами, і на цій війні війська Тун Ґуана здобули кілька відчутних пе-

[10] Озеро Сіху стало тепер знаменитим, бо його зображення розміщене на зворотній стороні купюри в один *юань*, а 2011 р. його внесли до списку "Світової спадщини ЮНЕСКО".

ремог, що взагалі було рідкістю у війнах Сунів з державою Сі Ся. Далі Тун Ґуан відзначився на ниві дипломатії під час непростих переговорів з киданями, після яких саме Тун Ґуан ініціював перед імператором ідею формування антикиданьського союзу Сунів з чжурчженями, що спричинило засім розгром і крах киданьської імперії Ляо. Проте фінальну оцінку Тун Ґуану автори *Сунши* дали негативну, небезпідставно вважаючи, що саме ця його ініціатива привела чжурчженів у Китай та завершилась "великою ганьою", під якою традиційна китайська історіографія розуміла завоювання останніми усього Північного Китаю. Завершив свою кар'єру Тун Ґуан символічно: коли імперія Сун зазнала нищівної поразки від чжурчженів, а Чжао Цзун зрікся престолу і втік зі столичного Бяньцзіна, означений євнух очолив його особисту варту. У цьому чині він і помер як морально і фізично розбитий та політично збанкрутілий державник…

Завершальні сувої біографічного блоку були присвячені державним діячам, яких автори *Сунши* оцінюють вкрай негативно. До таких віднесли:

- канцлера Цинь Хуя (1090-1155), якого *Сунши* називає зрадником, капітулянтом перед чжурчженями та головним винуватцем у неправедному суді та страті 1142 р. полководця-патріота Юе Фея [宋史/卷473];
- канцлера Хань Точжоу (1152-1207), якого називають ініціатором абсолютно непідготовленої чергової війни Південних Сунів проти чжурчженів задля повернення Північного Китаю, в якій китайські армії зазнали цілковитої поразки, після чого південносунський імператор Чжао Ко (Сун Нін-цзун: 1194-1224), щоб зупинити контрнаступ цзіньських армій, наказав стратити Хань Точжоу та пред'явити його труп цзіньським дипломатам як покараного головного винуватця в нападі Сунів на Цзінь. Лише цією жертвою Сунам вдалося зупинити наступ чжурчженів та укласти з ними чергове безславне перемир'я… [宋史/卷474];
- ще один горе-канцлер Цзя Сидао (1213-1275), який став прем'єром не тому, що був талановитим адміністратором, а тому що його рідна сестра була коханкою імператора Чжао Юня (Сун Лі-цзун: 1224-1264) і через це забезпечила 1260 р. брату відповідне кар'єрне протеже. Результат: урядова некомпетентність, масова корупція державного апарату, авантюрно-безграмотне одержавлення усіх земель та пов'язаний з цим господарський колапс. Розплата прийшла, коли після смерті чоловіка та його не дуже розумного наступника Чжао Ци (Сун Ду-цзун: 1264-1274) реальну владу при дворі перехопила у статусі регентші при малолітньому трирічному імператорі Чжао Сяні (Сун Ґун-цзун: 1274-1276) вдова Лі-цзуна Сє Даоцин (1210-1283), яка не забула, як ревнувала свого вінценосного чоловіка до канцлерової сестри. Цзя Сидао судили за звинуваченнями в корупції (що, чесно кажучи, цілком відповідало дійсності) і стратили, а все майно родини Цзя конфіскували на користь держави… [宋史/卷474].

Своєрідною перехідною ланкою між власне життєписами і країнознавчими оглядами сусідніх земель стали політико-династійні описи держав-уламків післятанської епохи "П'яти династій і десяти царств" (Південна Тан (937-975), Пізня Шу (934-965), Уюе (907-978), Південна Хань (917-971), Північна Хань (951-979), Цзіннань (924-963), Південна Чжоу та Чень) – тобто держав, поглинувши які, Суни на світанку династії здійснили всекитайське возз'єднання країни [宋史/卷478-483];

Фіналізує [宋史/卷485-496] *Сунши* країнознавчий опис держав і народів, історія яких була певним чином дотичною до імперського буття Сунів. До таких країн придворні юаньські історики віднесли:

- тангутське царство Сі Ся (1038-1227) – враховуючи його воєнно-політичну вагу і періодичні війни з Сунами, опису держави Сі Ся приділено одразу два сувої [宋史/卷485-486];
- кероване династією Ван всекорейське царство Корьо (918-1392) [宋史/卷487];
- спадкоємця знаменитої держави Наньчжао – створене народом міньцзя царство Далі (937-1253), де володарювала династія Дуань [宋史/卷488];
- кілька індокитайських держав (зокрема, індуїстське царство Тямпа (Центральний В'єтнам), кхмерську імперію Ченла (так по-старинці юаньські історики назвали імперію Камбуджадеша) та бірманський Паґан) [宋史/卷489];
- розташовані на островах Індонезійського архіпелагу суматранську таласократію Шрівіджая (200-1400), яванське царство Кедірі (1042-1221) [宋史/卷489] і доісламський Бруней (кит. *Боні*);
- південноіндійську імперію Чолів [宋史/卷489];
- центральноазійські оазисні держави Хотан, Ґаочан, Уйгурія-Кочо, Куча і Дуньхуан (кит. "Країна піску" *Шачжоу*) [宋史/卷490] та Тибетську імперію [宋史/卷492];
- існуючі на теренах Маньчжурії і Примор'я держави Дін'ань і Бохай [宋史/卷491];
- островні Японію і тайванське царство Люцю [宋史/卷491];
- а також достатньо віддалені, і тому маловідомі китайцям Халіфат Аббасидів і окремо від нього Сельджуцький султанат та Візантійську імперію [宋史/卷490].

Завершують *Сунши* чотири сувої [宋史/卷493-496], в яких конспективно перераховані і дуже стисло охарактеризовані розташовані на південь і південний-захід від Китаю десятки "диких", "лісових", "водяних", "печерних" і "гірських" народів, які так і не вийшли на рівень цивілізації, а тому не виробили розвинених державних інститутів та функціонували в соціальних рамках племінних структур.

Таким чином, текстовий аналіз трьох створених в юаньські часи *чженши* дає підстави стверджувати наступне.

Попри суттєві відмінності в об'ємах зафіксованої інформації, усі три "династійні історії" мають тотожну структуру і вирізняються відносною м'якістю режиму владного цензурного контролю за роботою китайських хроністів, які їх безпосередньо писали. Опосередковано, сам факт написання паралельно з історією власне китайської імперії Сун ще двох легітимно визнаних офіційних "династійних історій" киданьської держави Ляо і чжурчженьської держави Цзінь як повноправних імперій мав підкреслювати легітимність монгольської династії Юань (1271-1368), що володарювала в "Піднебесній" на момент написання означених *чженши* і по аналогії з імператорами династій Ляо і Цзінь аргументувала в такий спосіб своє право на абсолютно легітимний імператорський статус законних "Синів Неба". А отже написання в юаньські часи одночасно трьох *чженши* мало не лише зафіксувати офіційну історію попередніх династій, що вважалося у традиційному Китаї обов'язком кожної наступної династії, а й підкреслити права монгольських ханів на володарювання Китаєм як легітимних імператорів, оскільки історичний прецедент киданьських і чжурчженьських імператорських династій обґрунтовував просту істину: легітимними "Синами Неба" в Китаї можуть бути не лише власне китайські династії, а

й династії іншого етнічного походження (читай, монгольські Юань-Чінгізиди).

Введення матеріалів *Ляоши*, *Цзіньши* і *Сунши* до активного наукового обігу вітчизняної історичної синології дає можливість якісного розширення знань з політико-династійної, культурно-господарської і особливо персоналістичної складової історії означених імперій та їхніх сусідів протягом бурхливих століть, якими для Далекого Сходу виявилися X-XIII ст., а отже сприяє адекватнішому розумінню соціоісторичної еволюції, що його переживав протягом зазначеного періоду увесь Східноазійський регіон.

Список використаних джерел:

1. *Е Лун-ли.* История государства киданей (Цидань го чжи): Пер. с кит. *В.С. Таскина*. – Москва: Наука, 1979. – 608 с.

2. **龔書鐸**. 圖說元. – 台北: 知書房出版集團, 2007. – 共215页 [*Ґун Шудо*. Ілюстрована оповідь про Юань. – Тайбей: Чжишуфан чубань цзітуань, 2007. – 215 с.].

3. **劉兆祐**, **江弘毅**, **王祥齡**, **熊琬**, **蘇淑芬**. 國學導讀. – 台北: 五南圖書出版股份有限公司, 2002. – 共853页 [*Лю Чжаолао*, *Цзян Хун'ї*, *Ван Сянлін*, *Сюн Вань*, *Су Шуфень*. Читанка-путівник з вивчення батьківщини. – Тайбей: Унань тушу чубань ґуфень юсянь ґунси, 2002. – 853 с.].

4. **遼史**. – 北京. 中華書局, 1974. – 共1588页 [**Ляоши**: Історія Ляо. – Пекін: Чжунхуа шуцзюй, 1974. – 1588 с.].

5. **孙进己**. 契丹史论著汇编. – 沈阳: 辽宁省社会科學院, 1988. – 共500页 [*Сунь Цзіньцзі*. Збірка назв праць ханьських літописців. – Шеньян: Ляонін шеншехуй кесюеюань, 1988. – 500 с.].

6. **孙进己**, **冯永谦**, **苏天钧**. 中國考古集成. – 北京: 北京出版社, 1997. – 东北卷: 辽. – 共300页 [*Сунь Цзіньцзі*, *Фен Юнцянь*, *Су Тяньцзюнь*. Завершена збірка китайських дослідників давнини. – Пекін: Бейцзін чубаньше, 1997. – Т. 14: [епоха] Ляо. – 300 с.].

7. **宋史**. – 北京: **中国华侨出版社**, 1999. – 共2377页 [**Сунши**: Історія Сун. – Пекін: Чжунґо хуацяо чубаньше, 1999. – 2377 с.].

8. **宋史**. – 臺北: 成文出版社, 1971. – 共5859页 [**Сунши**: Історія Сун. – Тайбей: Ченвень чубаньше, 1971. – 5859 с.].

9. **金史**. – 上海: 汉语大词典出版社, 2004. – 共2273页 [**Цзіньши**: Історія Цзінь. – Шанхай: Ханьюй дацидянь чубаньше, 2004. – 2273 с.].

10. **家雄卫**. – 影響中國的100本書. 台北: 太雅出版有限公司, 1994. – 共522页 [*Цзя Сюнвей*. Відображення [історії] Китаю у ста книгах. – Тайбей : Тайя чубань юсянь ґунси 1994. – 522 с.].

11. **周峰**. – 完顏亮评传. 北京: 民族出版社, 2002. – 共282页 [*Чжоу Фен*. Повний опис життєписів з характеристиками. – Пекін: Міньцзу чубаньше, 2002. – 282 с.].

12. **元史.** – 北京. 中華書局, 1976. – 共4678页 [**Юаньши:** Історія Юань. – Пекін: Чжунхуа шуцзюй, 1976. – 4678 с.].

References:

1. YE LUN-LI (1979). Istoriya gosudarstva kidaney (Tsidan' go chzhi): Per. s kit. V.S. TASKINA. Moskva: Nauka.

2. **龔書鐸** (2007). 圖說元. 台北: 知書房出版集團 [GŌNG SHŪDUÓ (2007). Túshuō yuán. Táiběi: Zhī shūfáng chūbǎn jítuán].

3. **劉兆祐**, **江弘毅**, **王祥齡**, **熊琬**, **蘇淑芬** (2002). 國學導讀. 台北: 五南圖書出版股份有限公司 [LIÚ ZHÀOYÀU, JIĀNG HÓNGYÌ, WÁNG XIÁNGLÍNG, XIÓNG WǍN, SŪ SHŪFĒN (2002). Guóxué dǎodú. Táiběi: Wǔ nán túshū chūbǎn gǔfèn yǒuxiàn gōngsī].

4. **遼史** (1974). 北京. 中華書局 [Liáo shǐ (1974). Běijīng. Zhōnghuá shūjú**].**

5. 孙进己 (1988). 契丹史论著汇编. 沈阳: 辽宁省社会科學院 [SŪN JÌNJǏ (1988). Qìdān shǐ lùnzhù huìbiān. Shěnyáng: Liáoníng shěng shèhuì kēxuéyuàn]

6. **孙进己**, **冯永谦**, **苏天钧** (1997). 中國考古集成. 北京: 北京出版社. 东北卷: 辽 [SŪN JÌNJǏ, FÉNG YǑNGQIĀN, SŪ TIĀNJŪN (1997). Zhōngguó kǎogǔ jíchéng. Běijīng: Běijīng chūbǎn shè. Dōngběi juǎn: Liáo].

7. **宋史** (1999). 北京: **中国华侨出版社** [Sòng shǐ (1999). Běijīng: Zhōngguó huáqiáo chūbǎn shè].

8. **宋史** (1971). 臺北: 成文出版社 [Sòng shǐ (1971). Táiběi: Chéngwén chūbǎn shè].

9. **金史** (2004). 上海: 汉语大词典出版社 [Jīn shǐ (2004). Shànghǎi: Hànyǔ dà cídiǎn chūbǎn shè].

10. **家雄卫** (1994). 影響中國的100本書. 台北: 太雅出版有限公司 [JIĀ XIÓNGWÈI (1994). Yǐngxiǎng zhōngguó de 100 běnshū. Táiběi: Tài yā chūbǎn yǒuxiàn gōngsī].

11. **周峰** (2002). 完顏亮评传. 北京: 民族出版社 [ZHǑU FĒNG (2002). Wán yán liàng píngzhuàn. Běijīng: Mínzú chūbǎn shè].

12. **元史** (1976)**.** 北京. 中華書局 [Yuán shǐ (1976). Běijīng. Zhōnghuá shūjú].

Надійшла до редколегії 14.02.17

V. Rubel, Doctor habil., Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

"THE STANDARD HISTORIES" OF MONGOLIAN SUPREMACY ERA IN CHINA AS A PHENOMENON OF CLASSIC CHINESE HISTORICAL WRITING

During the reign of China's Mongolian Yuan dynasty (1271-1368) court historians wrote three "Standard Histories" (zhengshi) – "History of Liao" (Liaoshi), dedicated to the Khitan Liao Empire (907-1125), "History of Jin" (Jinshi), dedicated to the Jurchen Jin Empire (1115-1234), and the largest of all legitimate zhengshi "History of Song" (Songshi), dedicated to the Chinese Song empire (960-1279). Despite the differences in size of zhengshi (Liaoshi consists of more than 300 thousand characters, the text of Jinshi has got over 900 thousand characters and the greatest of "Standard stories" Songshi has got a volume of about 4 million characters), they are all written of the same time in the reign of the last Yuan emperor Toghon Temür (Yuan Shun-di: 1333-1368), and chief curators of the project managers were the Yuan heads of government Toqto (1314-1356) and Alutu (?), who were not ethnic Han Chinese and therefore their Chinese language was poor. That provided the Chinese chroniclers, who immediately wrote these "Standard stories", a unique freedom from the authorities, which objectively minimized possibilities of censorship pressure on authors. It especially concerns Songshi that captures atrocities during the Mongol conquest of China in detail, sympathetically describes anti-Mongolian resistance heroes, who died but did not accept foreign rule. This suggests that "History of Song" is almost unique in the history of the official Chinese historiography work, pending the writing of which the maximum creative freedom, minimal supervision and censorship were given to the writers because the history was not written as ordered by the authorities, but as they understood the historical process themselves.

However, implicitly the fact of simultaneous writing of the history of the Chinese empire Song and two more legitimately recognized "Standard stories" of Khitan Liao State and Jurchen Jin State as empires fully worth "perpetuation" in some zhengshi was to emphasize the legitimacy of the Mongol Yuan Dynasty, which reigned in "Heaven" at the moment of writing of those zhengshi and by analogy with the emperors Liao and Jin dynasties in such way supported their right of legal status of imperial rulers as the "Sons of Heaven". Therefore, the simultaneous writing in the time of Yuan of three zhengshi should not only have fixed the official history of previous dynasties, what was considered in traditional China to be the responsibility of each subsequent dynasty, but it also should have emphasized the right to possess Mongolian khans of China as the legitimate emperors, as the historical precedent of the Khitan and Jurchen dynasties justified simple truth: the legitimate "Sons of Heaven" in China may be not only the Chinese dynasties, but dynasty of different ethnic origin (in this case – the Mongol Yuan Khans, Descent from Genghis Khan).

Key words: China, Historical writing, Standard Histories, Mongolian supremacy, Liáo shǐ, Jīn shǐ, Sòng shǐ.

УДК 94(477.8):271.4-726.1-46:(=411.16)]"194"(093.2)
https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.133.2.14

Ю. Скіра, асп.
Національний університет "Львівська політехніка", Львів

ПОРЯТУНОК РОДИНИ ШТЕРН МИТРОПОЛИТОМ АНДРЕЄМ ШЕПТИЦЬКИМ У СВІТЛІ СПОГАДІВ ЛІЛІ ПОЛЬМАН

Увазі наукової громадськості пропонується документ "Моя зустріч з митрополитом Шептицьким", який є спогадом врятованої під час Голокосту пані Лілі Польман. У ньому розповідається про безвихідну ситуацію в якій опинилася єврейська родина Штерн і про те, як вони звернулися по допомогу до глави греко-католицької Церкви, митрополита Андрея Шептицького. Документ є важливим історичним джерелом, оскільки він засвідчує позицію греко-католицького духовенства і монашества щодо подій Голокосту. У ньому відображено механізми і методи, якими користувалося найближче оточення Андрея Шептицького, задля виконання його доручення щодо порятунку євреїв від рук нацистів. Документ є багатим на подробиці викликів перед якими постали обидві сторони переховування, описи поведінки єврейських дітей, їхні переживання та пристосування до нових реалій життя. Дане історичне джерело підтверджує активну участь духовенства і монашества греко-католицької Церкви у порятунку євреїв в роки німецької окупації, їх небайдужість до трагедії єврейського народу і ризики перед якими стояли ці особи у боротьбі за життя людей в рамках тоталітарної системи.

Ключові слова: митрополит, сиротинець,монастир, допомога, іспит.

Постать митрополита Андрея Шептицького є символом цілої епохи для Галичини. Епохи динамічного розвитку української культури, економічного і політичного життя. Більшість здобутків цієї людини було знищено з приходом на галицькі землі тоталітарних режимів. Для митрополита кожне людське життя було важливим і безцінним. Це життя було безцінним незважаючи на соціальне, релігійне чи національне походження людини. В часи Голокосту Андрей Шептицький як душпастир і єпископ не міг залишатися осторонь подій, коли злочини проти людства набули катастрофічних масштабів. За допомогою свого найближчого оточення, він розпочав акцію порятунку євреїв приречених нацистами на тотальне знищення. Як слушно зауважив Курт Левін, вони рятували і знайомих і незнайомих євреїв [1, s. 156]. Однією з таких родин була родина Штерн.

Родина Штерн походила з Кракова і під час німецької окупації опинилася у львівському гетто. Чоловік пані Цецилії загинув, а саму її врятувало те, що вона була вправною швачкою і шила одяг для дружин німецьких офіцерів [2, p. 163]. Проте такий стан речей не був довготривалим. Напередодні закриття гетто в ніч на 28 листопада 1943 р., дочка пані Цецилії Лілі, втекла з нього до матері і перед ними постало питання як в подальшому вижити. Вони звернулися за допомогою до аптекаря Юзефа Подошина [3, арк. 1]. Він постачав ліки до митрополичих палат, тому був знайомий з тамтешніми священиками.

Родина Подошин також належала до врятованих єврейських родин митрополитом Андреєм Шептицьким [4, арк. 25]. Ця родина складалася з подружжя Юзефа і Анни та їхнього сина Людвіка [4, арк. 25]. Патріарх Йосиф Сліпий у своїх "Споминах" згадує про аптекаря, який переховувався у бібліотеці Андрея Шептицького у митрополичих палатах [5, с. 141]. Очевидно, що цим аптекарем був Юзеф Подошин. З доступних джерел, можна зробити висновок, що цим укриттям скористалися щонайменше двоє євреїв – згаданий Юзеф Подошин і рабин Давид Кахане. Останній переховувався у ньому двічі – перший раз з 23 травня до 2 червня 1943 р. і другий раз з середини вересня 1943 до кінця жовтня 1943 р. [6, с. 170]. Рабин Давид Кахане згадував про це місце: "Особиста бібліотека митрополита налічувала понад 1000 томів. В одному з її закутків для мене була влаштована схованка, де я міг перебувати деякий час. Це місце з усіх боків оточене полицями з книгами і людина, яка увійде до бібліотеки, не зможе помітити, що хтось ховається серед них. Замість ліжка мені дали шезлонг, на якому я міг спати або просто відпочивати вдень" [6, с. 158]. Наприкінці жовтня 1943 р. рабин був переведений в укриття в монастирі отців-студитів на вул. Петра Скарги і очевидно, що його місце у митрополичій бібліотеці на якийсь час перейняв Юзеф Подошин.

Для уможливлення порятунку цієї родини її членів довелося розділити. Сином Подошинів семилітнім Людвіком заопікувався катехит Львівської духовної семінарії Святого Духа, молодий священик о. Онуфрій Іванюк [1, s. 158]. Він віддав хлопця до своїх родичів у село звідки походив [1, s. 158]. Вони досить сердечно прийняли Людвіка, бо думали, що то нешлюбна дитина о. Онуфрія Іванюка, який перебував у целібаті [1, s. 158]. Чутки дійшли до пароха села, який повідомив це єпископу [1, s. 158]. Над о. Онуфрієм Іванюком відбувся дисциплінарний процес і він був суворо покараний [1, s. 158]. Задля добра і безпеки єврейської дитини, о. Онуфрій Іванюк мовчав на процесі і не оборонявся [1, s. 158]. Тільки по повернені радянської влади, священик розказав правду і був реабілітований [1, s. 158].

Повертаючись до родини Штерн, варто зазначити, що вона здобула контакти із Андреєм Шептицьким саме через Юзефа Подошина [3, арк. 1]. Штерни мали зустріч з митрополитом під час якої він пообіцяв їх врятувати при цьому не розлучаючи [3, арк. 1].

Організувати цей процес було доручено ігумені Студійського Уставу матері Йосифі (Олені) Вітер, якій у цьому допомагав о. Іван Котів, капелан Народної Лічниці та особистий секретар митрополита Андрея Шептицького [4, арк.26]. Вона займалася порятунком єврейських жінок і дівчат у жіночих монастирях Студійського Уставу. Місцем для переховування обрали дочерний дім на вул. Убоча, 4 у м. Львові. Там з серпня 1942 р. вже переховувалася дочка рабина Давида Кахане Руф, пізніше дружина Нехама та інші єврейки [6, с.91].

Цецилія Штерн мешкала в келії матері Йосифи (Олени) Вітер, а Лілі Польман у дитячому сиротинці [3, арк. 1]. Пані Цецилія не знала української мови, тому вдавала глухоніму [3, арк. 1]. Лілі Польман ж швидко вивчила її між дівчатами [3, арк. 1]. У сиротинці вона зустріла двох єврейських дівчаток, однією з них, Іриною Шпунар, вона ходила до школи, тому це дитяче знайомство відіграло важливу роль у її переховування, оскільки ця дівчинка ділилася з Лілі Польман свої досвідом і як потрібно поводися [3, арк. 1]. Родина Штерн переховувалася на вул. Убоча, 4 аж до завершення німецької окупації [3, арк. 2].

Спогади, які залишили Лілі Польман, дають зрозуміти механізми порятунку, їх організацію, дійових осіб та виклики, які долали обидві сторони у боротьбі за життя. Їхні свідчення є цінними джерелами до історії взаємовідносин євреїв та греко-католицького духовенства і монашества в часах Голокосту.

© Скіра Ю., 2017

Моя зустріч з митрополитом Шептицьким

Лілі Польман

Одного вечора в листопаді 1943 року мою маму Цецилію Штерн і мене приведено до палати святого Юра на зустріч із митрополитом Андреєм Шептицьким. Мені тоді було 12 років. Нам було потрібно місця для захування від німецької влади і, завдяки львівському аптекареві Юзефу Подошинові, ми хотіли просити митрополита про допомогу.

Коли ввезено митрополита на колясці, я побачила величаву постать з білою бородою і густим волоссям. Мені склалось враження, що це святий зійшов із неба. Митрополит, мабуть, побачив страх у моїх очах, отож кивнув до мене, щоб я підійшла. Тоді він мене обняв, погладив по головці і сказав: «Не бійся, дитино! Нічого поганого тобі тут не станеться».

На другий день зранку нас узяли до помешкання на вулиці Убоч нагорі Личаківської вулиці, до монастиря сестер Студиток. Маму примістили в помешканні матері ігумені Йосифи Олени Вітер, а мене – у сиротинці. Нам із мамою час від часу вдалось побачитися, і то лиш на короткий час. Ми походили з Кракова та української мови не знали. Я скоро вивчила її між дівчатами, а мама мусіла вдавати глухо-німої, щоб не видати себе. Мамі дали прізвисько «Юлія Попович» (бо мати ігуменя роздобула якусь метрику народження з тим іменем), а мені – «Лідія Островська», тому що я ненароком перед дівчатами зробила знак хреста в латинський спосіб. Таким чином визначили, що я «з мішаного українсько-польського роду», тому розмовляю лише польською мовою. Одинока сестра, яка знала про мою маму і її справжнє ім'я («пані Цеся») – це молоденька сестра Хризантія, яка вечорами провадила її на прохід.

Коли мене привели перший раз до дівчат, я зауважила між ними двох єврейок, одну з яких я знала, бо ходила з нею до школи. Це була «Зося Нахт» (Ірина Шпунар). Я вдавала, що її не знаю, а вона – мене. Але, коли сестра Анастасія представила мене як нову «сирітку» і спиталася, хто готовий ділитися ліжком зі мною, бо того вечора не було досить місця, Зося відразу підняла руку. Коли ми лежали на постелі, вона мене тишком-нишком навчала, як себе поводити, що можна говорити, а чого не можна, і що ми себе не знаємо.

На відміну від моєї мами, я не мала жодного документу. Мати Йосифа тому рішила мене послати на іспит для дітей, які не ходили до школи. Але ж я нічого не знала! Правда, я вже вивчила українську мову, вміла читати-писати, знала багато віршів і любила співати. Але сказала мати Йосифа, що мушу йти на іспит.

Сестра Анастасія повела мене перед комісію. Між членами професорського складу я зауважила одного директора школи під час совєтської окупації і боялася, чи він мене не пізнає. Було там багато дітей зі села. Найперше спитали мене з літератури, що я знаю? Я рецитувала «Як умру, то поховайте…» Тараса Шевченка. Професори були задоволені і сказали мені сісти. Відтак – питання з математики. Сказали нарисувати колесо на таблиці, відтак поділити його надвоє. Тоді спитали, котра половина більша? Я на те відповіла, що, мабуть, вони однакові, раз колесо поділено на двоє. Дуже добре! – відповіли, і я отримала атестат зі школи, що здала іспит. І вже мала документ!

Коли повернулися совєти в липні 1944 року, ми залишили монастир і мешкали у Львові. Мама працювала в якійсь російській інституції.

У листопаді 1944 року митрополит Шептицький помер. Це була дуже сумна подія. Ми з мамою були на похороні, стояли посеред натовпу народу. Здалека ми побачили, що Никита Хрущов був присутній. Похорон був дуже величавий.

Лондон, 12 серпня 2016 р.

Список використаних джерел:

1. Lewin K. Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946 / Ę. Lewin. – Warszawa: Fundacja Zescytów Literackich, 2011. – 188 s.
2. Chameides L. Strangers in many lands: the story of a Jewish family in turbulent times / L. Chameides. – Wethersfield, 2012. – 286 p.
3. Свідчення Лілі Польман. – 2 арк. (Надіслане Лілі Польман 16 серпня 2016 р. Юрію Скірі).
4. Свідчення Лілі Польман. Додаток І. / Архів Святоуспенської Унівської Лаври, с. Унів, ф. 15, спр. 14, т. 2, арк. 23-26.
5. Сліпий Й. Спомини / Й. Сліпий. – Львів-Рим: Видавництво УКУ, 2014. – 607 с.

6. Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане // Київ: Дух і Літера, 2003. – 267 с.

References

1. LEWIN, K. (2011) *Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946.* Warszawa: Fundacja Zescytów Literackich.
2. CHAMEIDES, L. (2012) *Strangers in many lands: the story of a Jewish family in turbulent times.* Wethersfield.
3. Svidchennia Lili Polman. (Nadislane Lili Polman 16 serpnia 2016 r. Yuriyu Skiri).
4. Svidchennia Lili Polman. Dodatok I. Arkhiv Sviatouspenskoi Univskoi Lavru, s. Univ, fond 15, sprava 14, tom 2, ark. 23-26.
5. SLIPYI, I. (2014*) Spomyny*. Lviv-Rym: Vydavnyctvo UKU.
6. KAHANE, D. (2003) *Shodennyk Lvivskogo Getto. Spohady rabyna Davyda Kahane.* Kyiv: Duh i Litera.

Надійшла до редколегії 15.02.17

Y. Skira, Postgraduate student
Lviv Polytechnic National University, Lviv, Ukraine

THE STERN FAMILY RESCUE BY METROPOLITAN ARCHBISHOP ANDREY SHEPTYTSKY IN THE LIGHT OF MEMORIES OF LILI POHLMANN

For the attention of scientific community, we propose the document "My meeting with the metropolitan archbishop Andrey Sheptytsky" being the memory of Mrs. Lili Pohlmann who was rescued during the Holocaust. It tells us a deadlock situation the Jewish family of Sterns was in, and how they did call for help to the head of the Greek Catholic Church metropolitan archbishop Andrey Sheptytsky. The document is an important historical source since it witnesses the stance of the Greek Catholic clergy and monkhood on the Holocaust events. It represents the mechanisms and methods used by immediate circle of Andrey Sheptytsky in order to carry out his commission of the Jews rescue from the hands of the Nazis. The document is rich in details of challenges in front of the both parties of hiding, descriptions of the Jewish children behaviour, their feelings and adaptation to new life realities. This historical source proves an active participation of clergy and monkhood of the Greek Catholic Church in the Jews rescue during German occupation, their concern in the Jewish people tragedy, and the risks these persons faced in their struggle for the people's lives under the conditions of the totalitarian system.

Keywords: metropolitan, orphanage, convent, help, exam.

УДК 93/94+81'06
https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.133.2.15

О. Сморжевська, канд. іст. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ПРЕЗЕНТАЦІЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ В ПОЛЬЩІ: ЮРІЙ АНДРУХОВИЧ ТА ЙОГО ВІЗІЇ "ЄВРОПИ"

Своєрідною зустріччю двох культур, української та польської, став спільний українсько-польський проект "Моя Європа: Два есеї про найдавнішу частину світу". Це не просто два есеї двох корифеїв. Це – своєрідний погляд на одне й те саме з різних ракурсів, відчуття кожного з них "Європи". Для Ю. Андруховича "Європа" була різною, починаючи від початку 1990-х рр. Спочатку вона, як і для кожної пострадянської людини, видавалася казкою, чимось прекрасним й недосяжним. Така собі "сліпа любов", без критичного аналізу чи бачення недоліків. У романі "Таємниця" (вийшов друком 2007 р.) письменник багато розмірковує про "Європу", її історію та географію. В А. Стасюка "Європа" – це різні смаколики. В Ю. Андруховича вона постає "домом", в якому переплелися епохи, стилі, вподобання. Але "Європа" різна. Тому окремо у Ю. Андруховича йдеться про "Центральну Європу", її "історичне призначення". Увагу привертає тема розуміння ролі історії. Ю. Андрухович виокремлює кілька таких візій: бачення історії інтелектуалами "щасливих спільнот" (їх представляє учений зі Швеції), "нещасливих спільнот" (тих, що пережили тоталітарні часи) та "один радикал з Москви". Отож, попри глобалізацію та різноманітні об'єднавчі ініціативи, "Європа" залишається строкатою культурно та ментально.

Задля гідної презентації себе в "європейському домі" Україна як держава має бути зацікавлена в активізації культурних обмінів з різними країнами, насамперед такими, як Польща.

Ключові слова: Юрій Андрухович, постмодерна література, Польща, Європа.

У культурній дипломатії важлива роль належить художній літературі та власне самим авторам як таким, думки, погляди та вподобання яких впливають на уявлення людей про країну, яку ця література та автор представляють. На сьогодні актуально апелювати до художньої літератури, яка презентує Україну в світі, формує візію української культури та історії. В умовах гібридної війни, чергової ескалації інформаційних атак вкрай важливо зберігати здоровий глузд та холоднокровно формулювати належні відповіді на ці виклики. Наприклад, можна згадати про спроби (на жаль, не безуспішні) змінити вектор дружніх українсько-польських взаємовідносин в бік конфронтації. Для цього вкотре спекулюють іменами історичних постатей та подій, які, при "правильній обробці", без опертя на всебічний неупереджений аналіз, здатні збурити суспільство, й навіть самих істориків, по обидва боки українсько-польського кордону. Тому дана стаття покликана продемонструвати можливості культурної співпраці, спрямовані на конструктивний діалог та знайомство з культурними, ментальними, історичними та іншими особливостями розвитку українців та поляків. Історія наших стосунків – різна, як і у всіх народів-сусідів. Ми обопільно маємо претензії різного штибу. Але не варто забувати, що саме оці історичні образи, криваві спогади, маніпуляції навколо тих чи інших особистостей та подій, плекання цих образ – це й є та "міна сповільненої дії", яка здатна звести нанівець всі попередні позитивні досягнення, послабити як Україну, так і Польщу перед спільною загрозою, яка насунулася з північного сходу на нашу країну.

Завдяки сучасній українській літературі, пересічні європейці, починаючи з 2000-х рр., мали можливість відкрити для себе Україну як європейську країну з пострадянським тягарем: мафією, корупцією на всіх щаблях влади та в різних суспільних сферах, купою соціальних та побутових проблем, які для багатьох у "ситій Європі" виглядали досить-таки екзотично. Та менше з тим, Україна та українці поставали як духовно близькі, історично й культурно вкорінені у європейське культурологічне коло. Своєрідним піком такого знайомства та зацікавлення сучасною українською літературою стали події Помаранчевого Майдану. Але цей інтерес не був випадковим чи неочікувано-блискавичним. Йому передувала копітка праця письменників, поетів, публіцистів, перекладачів, видавців, просто небайдужих людей по обидва боки невидимого-важкопробивного кордону між Україною та "Європою". Як влучно зазначив Юрій Андрухович, "ми живемо в добу третього об'єднання Європи. Перше відбулося в середньовіччі на руїнах Римської імперії, друге – в XVIII столітті, спираючись – з ініціати-

© Сморжевська О., 2017

ви Республіки Вчених – на науково-історичну культуру, третє відбувається вже на наших очах. Зрозуміло, що найбільша складність цієї процедури полягає не в тому, щоб об'єднати Західну Європу, а щоб приєднати до неї Центральну і Центрально-Східну, тобто Польщу, Чехію, Угорщину, Сербію, Румунію, Україну" [12].

Так склалося, що українська культура, література зокрема, за радянських часів залишалися поза увагою поляків. Ба більше, домінувала думка, що все радянське несе на собі відбиток виключно радянської пропаганди та ідеологічної заангажованості й, відповідно, не може становити жодного інтересу. Хоча в Польщі й знали Тараса Шевченка та Івана Франка. Також польські читачі мали змогу познайомитися з антологією українського "розстріляного відродження", яка побачила світ завдяки старанням редактора паризької "Культури" Єржи Ґедройця. Польські читачі також познайомилися з поезією Ліни Костенко, Василя Симоненка, Василя Голобородька. Своєрідним "містком" між українською та польською культурою було мюнхенське видання "Сучасність". Та таких культурних контактів було вкрай замало для повноцінної презентації української літератури в Польщі. Після 1991 р. ситуація не змінилася на краще. Економічна криза в Україні та Польщі не сприяла належному фінансуванню перекладацької та видавничої діяльності, організації різного роду імпрез, пов'язаних з культурно-літературними проектами задля знайомства та популяризації української літератури в Польщі й навпаки [13, с. 272-273]. Однак поступово такі контакти все-таки налагоджувалися. Зокрема, польський поет та перекладач Богдан Задура переклав польською вірші Дмитра Павличка. З часом його настільки захопила українська література, що він переклав польською мало не всіх представників сучасної української літератури: Юрія Андруховича, Василя Махна, Андрія Бондара, Наталку Білоцерківець, Остапа Сливинського, Олександра Ірванця, Миколу Рябчука, чиї твори вийшли окремими книгами. Також впорядкував антології української поезії "Вірші завжди вільні", які витримали кілька перевидань та мали шалений успіх у Польщі [7].

На творчості Юрія Андруховича, а саме на його візії "Європи", "європейців", "України", "історії", презентованих в його романах та есеях, які перекладені та видані, в тому числі, й у Польщі, пропоную акцентувати увагу в даній розвідці. Творчості Ю. Андруховича та її особливостям присвятили свої праці, насамперед, літературознавці та літературні критики: А. Кола, Я. Сковрон, В. Чернецький [5; 13, 11]. Історики фактично ще не торкалися цієї теми. Але вкрай важливо вивчати історію, спираючись й на таке джерело, як художня література того чи іншого періоду. Адже письменники-поети-митці тонко й влучно помічають особливості свого часу, свідомо чи неусвідомлено відображаючи "дух епохи" в своїй творчості. Зокрема, аналізу романів та ранніх прозових оповідань Ю. Андруховича як джерелу до вивчення історії повсякденності пострадянської України присвячена одна з моїх статей [10].

Своєрідною зустріччю двох культур на літературній ниві став спільний українсько-польський проект "Моя Європа: Два есеї про найдавнішу частину світу". Ідея книги належить дружині Анджея Стасюка, Моніці Шнайдерман, яка очолює видавництво "Czarne" ("Чарне"): "вона запропонувала кожному з нас *[Юрію Андруховичу та Анджею Стасюку – О.С.],* НЕ контролюючи один одного і не перевіряючи, але приблизно в той самий відтинок часу написати розлогіший і цілком вільний за формою твір… на вільну тему, власне кажучи. Твір на вільну тему про себе, про свій час і про своє місце в цьому світі, задуматись трохи над цими речами" [9]. І Юрій Андрухович в Україні, і Анджей Стасюк в Польщі – культові письменники (й не тільки письменники), кожен у своїй країні, представники одного покоління. Тому така спільна літературна праця – це не просто два есеї двох корифеїв, це – своєрідний погляд на одне й те саме з різних ракурсів, відчуття кожного з них "Європи". Книга спочатку вийшла друком у Польщі в 2000 р., за рік україномовний переклад був презентований у Києві та Львові [8]. В цій книзі автори шукають "Європу" – "в пам'яті, в уяві, в літературі, на мапі, в собі". У есеї Анджея Стасюка "Корабельний щоденник" "Європа" постає як щось таке, "що вмістилося поміж зруйнованим і ще не збудованим домом" [6]. "Європа" Анджея Стасюка – мультикультурна, в його описі – мультикулінарна: "Мапа Європи нагадує таріль з якоюсь стравою. Німецька котлета, вагон російських картопель, французький салат, італійська спаржа, іспанський десерт і британський компот на запивку. Тут і там усе однаково заляпане плямами якихось підлив. Соус угорський, соус чеський, румунське яйце нам'яко, шведсько-норвезький оселедець із хеком на закуску, гірчиця Бенілюксу, польський шпинат, надкушена й покришена грецька скибка – словом, непогана мішанка" [4]. Для Юрія Андруховича "Європа" була різною, починаючи від початку 1990-х рр. Спочатку вона, як і для кожної пострадянської людини, видавалася казкою, чимось прекрасним й недосяжним, такою собі "сліпою любов'ю", занурення в яку не передбачає критичного аналізу чи бачення недоліків. Для Ю. Андруховича такою "Європа" була в 1992 р.: "контрасти між тою пост-радянською руїною, з якої в 92 році я просто впродовж 2 годин перелетів літаком і опинився посеред цієї прекрасної Європи, – цих контрастів уже не існує. На моє глибоке переконання, ми просто нормально рухаємося назустріч одне одному, і захід Європи стає все більш східнішим, і навпаки – схід Європи стає все західнішим" [9]. У романі "Таємниця" (вийшов друком 2007 р.) письменник багато розмірковує про "Європу", її історію та географію. У притаманній йому манері він іронічно описує серйозні речі, застосовує неочікувані метафори, змушуючи читача й самому задуматися: а що таке "Європа"? де її кордони? яка вона? Отож, у "патріарха укрсучліту" "Європа" – "це такий відросток від Азії, щось на кшталт півострова, який вважає себе континентом. При цьому його все важче обмежити: якщо з його західним берегом фактично все зрозуміло, то відносно східного існує страшенно багато всіляких ідіотських концепцій". Східні кордони "Європи" – різні, кожен бачить їх по-своєму. Для когось це – правий берег Райну. Або – далі на схід від Берлінського муру, або західний кордон вже не існуючого Радянського Союзу, "або – межиріччя Дунаю й Дону, пардон, Дніпра і Дністра. Якщо ж брати до уваги Уральський хребет, то важко судити, чи вона проходить перед ним, а чи вже за ним. Бо тоді можливо, що ця межа є узбережжям Тихого океану. Європа від Сан-Франциско до Владивостока, можеш собі уявити?" [2, с. 413]. Якщо у Анджея Стасюка "Європа" – це різні смаколики, то у Юрія Андруховича вона постає таким собі "домом", в якому переплелися епохи, стилі, вподобання: "з півдня він повитий диким виноградом і лавром, але іноді все це замітає червоним африканським піском. З півночі натомість він майже вічно засипаний лапландським снігом. На дахах і ринвах – мільйони бурульок. Північні приміщення в ньому опалюють теплом ґейзерів". Майдруючи далі цим "домом", потрапляємо в західну його частину, яка "переважно щільно обжита й доглянута, коридори, зали й покої аж блищать після чергового євроремонту. Але в той же час у ній настільки стерильно, що страшенно хочеться влаштувати пияцький дебош". Повною протилежністю західній частині "дому" є його східна частина, яка "являє собою радше руїну з повибиваними вікнами й позриваними з петель дверима. По ній гуля-

ють протяги і смерчі, носиться перекотиполе. У ній погано з опаленням і водопостачанням, а на кухнях гидко пахне вареною капустою та самогоном". Та при цьому "Європа" прекрасна, бо "вона досі розмовляє настільки багатьма мовами. <…> Це більше ніж бібліотека, це Ресурс, це людські історії, розказані тисячею діалектів" [2, с. 415-416]. Щодо ментальних кордонів "Європи", то вона "всюди там, де місцеві мешканці вважають, що вони в Європі" [2, с. 414]. Але, як наголошує автор завжди в своїх творах, "Європа" різна. Тому окремо він веде мову про "Центральну Європу", її "історичне призначення". У "Центрально-східній візії" "центральноєвропейський страх історично коливається між двома тривогами: німці йдуть, росіяни йдуть. Центральноєвропейська смерть – це смерть в'язнична або табірна, до того ж колективна, Massenmord, зачистка. Центральноєвропейська подорож – це втеча. Але звідки й куди? Від росіян до німців? Чи від німців до росіян? Добре, що на ці випадки на світі ще є Америка" [9]. Проблема ролі та місця "Центральної Європи" виринає не тільки в творчості Юрія Андруховича. Вона актуальна й для письменників інших європейських країн колишнього соціалістичного табору. Зокрема, чеський письменник Мілан Кундера написав ще у першій половині 1980-х рр. статтю "Трагедія Центральної Європи", в якій розмірковує "що означає Європа для угорця, чеха, поляка". І тут же відповідає: "Для них слово "Європа" не є географічним поняттям, а духовним поняттям, синонімом до слова "Захід"". Але Мілан Кундера не забуває, що вона "завжди ділилася на дві половини, які розвивалися окремо: одна була пов'язана з давнім Римом і Католицькою церквою, базою ж розвитку другої були Візантія та Православна церква". Ба більше, Друга світова війна також внесла свої корективи в кордони Західної і Східної Європи: "Після 1945 р. кордон між двома Європами пересунувся на кілька сотень кілометрів на захід, і кілька держав, що завжди вважали себе західними, одного ранку дізналися про те, що відтепер вони належать до Сходу". Це зміщення призвело, за М.Кундерою, до трьох кардинальних змін: "змінилося становище Західної Європи, сталися зміни в Східній Європі, але в найскладнішій ситуації опинилася та частина Європи, що розташована географічно в центрі і за культурою належала до Заходу, – політично стала частиною Сходу". Головною загрозою для Центральної Європи, як стверджує М. Кундера, була Росія, яка, за словами історика та політика Франтішека Палацького (1798-1876), "досягнувши величезних розмірів, збільшує свою силу поза можливості будь-якої західної країни". Аналізуючи далі погляди Ф. Палацького на перспективи розвитку Центральної Європи, яка "повинна бути сім'єю рівноправних націй, кожна з яких, поважаючи інші нації, забезпечивши собі надійне існування під захистом сильної, об'єднаної держави, могла б також плекати свою індивідуальність". І саме Центральній Європі була чужорідною Росія як "одноманітна маса, що все уніфікує та централізує, сповнена рішучості перетворити всі народи своєї імперії (українців, білорусів, вірменів, латишів, литовців та інших) в єдиний російський народ (або, як звичайно висловлюються в цьому столітті *[XX ст. – О.С.]* узагальненої словесної містифікації, в "єдиний радянський народ")" [6]. Та повернімося до "Центрально-східної ревізії" Ю. Андруховича, написаної протягом вересня 1998 – січня 2000 рр. Поміж іншого, увагу в цьому творі привертає тема розуміння ролі історії. Автор виокремлює кілька таких візій: бачення історії інтелектуалами "щасливих спільнот" (в тексті їх представляє учений зі Швеції), "нещасливих спільнот" (тих, що пережили тоталітарні часи) та "один радикал з Москви". Автор тонко відзначає особливості історичних дискурсів у цих інтелектуальних "спільнотах", що представляли "західні" й "східні" (в межах Європи) ментальності. Зокрема, іронічно описує свої спостереження за типовою після 1991 р. "зустріччю західних інтелектуалів зі східними", під час яких "йшлося про з'ясування багатьох, як їм здавалося, вельми важливих речей – про "падіння стіни та культуру без кордонів", про "зближення і протистояння ментальностей", про "нові шати старих націоналізмів", про "духовну архітектуру Європи в третьому тисячолітті", про "посткарнавальне безглуздя світу"". Та дискусії, попри заявлену актуальність, були "не надто гострими", бо "подібного кшталту конференції" "між Сходом і Заходом" в якому-небудь комфортовокав'ярному гніздовищі усе тієї ж Міттельойропи переважно жосткими не бувають – жодна з примар теперішнього антиполітикуму не збурить їх своєю присутністю: ані Ле Пен не в'їде на коні з промовою, ні Жиріновський з голими бабами та гепенінґом a la Calachnikoff, ані Саддам Караджич-Мілошевич патріотичних віршів не почитає <…>". Менше з тим, суттєві відмінності в баченні ролі історії в сьогоденні, у проекції на майбутнє чітко окреслюються в поглядах "західних" і "східних" інтелектуалів, представників "щасливих" та "нещасливих" спільнот відповідно. Для "щасливих спільнот" історія не є великою цінністю та такою, до якої варто апелювати у пошуках сенсів. Тоді як "нещасливі спільноти" радо хапаються за історію як стрижень, що допомагає сформувати власну ідентичність, пояснити свої біди та невдачі й презентувати себе в світі [3, с. 273-276]. Отож, попри глобалізацію та різноманітні об'єднавчі ініціативи, "Європа" залишається строкатою культурно та ментально: "<…> ірландець і албанець перебувають у зовсім різних культурних просторах і об'єднувати їх ніяк не збираються. <…> Значно ближчі один одному й культурно активніші назовні француз і німець також" [1].

Задля гідної презентації себе в "європейському домі" Україна як держава має бути зацікавлена, поміж іншого, у активізації культурних обмінів з різними країнами. І твори сучасних українських авторів та самі автори, зокрема Юрій Андрухович, сприяють такій позитивній культурній дипломатії.

Список використаних джерел

1. Андрухович Ю. Європа – культура на краю світу / Ю. Андрухович [Електронний ресурс] // Критика. Міжнародний огляд книжок та ідей, травень 2013. – Режим доступу: https://krytyka.com/ua/articles/evropa-kultura-na-krayu-svitu . Дата звернення: 25.02.2017.
2. Андрухович Ю. Таємниця. Замість роману / Ю. Андрухович. – Харків: Фоліо, 2007. – 477 с.
3. Андрухович Ю. Центрально-східна ревізія / Моя остання територія. Вибрані твори. Поезія. Проза. Есеїстика / Ю. Андрухович. – Львів: Піраміда, 2009. – С. 263-307.
4. Дігай Т. Розсипані вітражі, або Вино руїн. 02.02.2008 / Т. Дігай [Електронний ресурс] // Друг читача. – Режим доступу: http://vsiknydy.net.ua/shcho_pochytaty/review/125/ . – Дата звернення: 20.02.2017.
5. Кола А. Категория "Центральной Европы" в творчестве Милана Кундеры, Юрия Андруховича и Анджея Стасюка / А. Кола [Електронний ресурс] // Журнал Польского института международных дел "Европа". – 2002. – Том 2. – № 2(3). – С. 131-154. – Режим доступу: http://www.pism.pl/pdf/Europa3Kola.pdf . – Дата звернення: 17.02.2017.
6. Кундера М. Трагедія Центральної Європи / М. Кундера [Електронний ресурс] // Культурологічний часопис "Ї". – Львів, 1995. – Число 6. – Режим доступу: http://www.ji.lviv.ua/n6texts/kundera.htm . – Дата звернення: 22.02.2017.
7. Любка А. Богдан Задура: "Де закінчується культура – починається війна…" / А. Любка [Електронний ресурс] // ШО, 01.12.2010. – Режим доступу: http://scho.kiev.ua/article/577404. Дата звернення: 23.02.2017.
8. Моя Європа-2: Спільний проект двох письменників [Електронний ресурс] / Польський Інститут, Київ, 20.09.2001. – Режим доступу: http://www.polist.kiev.ua/event45.html . Дата звернення: 16.02.2017.
9. Пиркало С. Андрухович: перш за все треба писати добре. 15.01.2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://andruhovych.info/andruhovich-persh-za-vse-treba-pisati-dobre/ . Дата звернення: 17.02.2017.
10. Сморжевська О. Постмодерна проза як історичне джерело (на прикладі "армійських оповідань" Юрія Андруховича та його романів "Рекреації", "Московіада", і "Таємниця") / О. Сморжевська // Гілея: науковий вісник. – 2016. – Вип. 112. – С. 77-81.

11. Чернецький В. Трансґресія і глобалізація: стратегії включення українського літературного дискурсу в сучасні соціокультурні процеси / В. Чернецький [Електронний ресурс] // Українські трансґресії XX-XXI ст. Звільнити майбутнє від минулого? Звільнити минуле від майбутнього? Культура-Історія-Політика / Наук. ред. Матусяк А. – Вроцлав-Львів, 2012. – С. 164-172. – Режим доступу: http://www.ifs.uni.wroc.pl/prag/2015_AM_4.pdf . – Дата звернення: 19.02.2017.

12. Яковенко С. Андрухович і не зовсім / С. Яковенко [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. – 12 жовтня 2001. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/CULTURE/andruhovich_i_ne_zovsim.html . – Дата звернення: 17.02.2017.

13. Skovron J. Polsko-ukrainskie stosunki literackie po 1989 roku. Rekonesans badawczy / J. Skovron [Електронний ресурс] // Українські трансґресії XX-XXI ст. Звільнити майбутнє від минулого? Звільнити минуле від майбутнього? Культура-Історія-Політика / Наук. ред. Матусяк А. – Вроцлав-Львів, 2012. – С. 272-278. – Режим доступу: http://www.ifs.uni.wroc.pl/prag/2015_AM_4.pdf. – Дата звернення: 19.02.2017.

References

1. ANDRUKHOVYUCH, YU. (2013) Yevropa – kultura na krayu svitu [Online] Kryutyuka. Mizhnarodnyui ogliad knyuzhok ta idei, traven 2013. Available from: https://krytyka.com/ua/articles/evropa-kultura-na-krayu-svitu . [Accessed: 25th February 2017].

2. ANDRUKHOVYUCH, YU. (2007) Taiemnytsia. Zamist romanu. Kharkiv: Folio.

3. ANDRUKHOVYUCH, YU. (2009) Tsentralno-skhidna reviziia. Moia ostannia terutoriia. Vybrani tvory. Poeziia. Proza. Eseiystuka Lviv:Piramida.

4. DIHAI, T. (2008) Rozsypani vitrazhi, abo vyno ruin [Online] Druh chytacha. Available from: : http://vsiknydy.net.ua/shcho_pochytaty/review/125/. [Accessed: 20th February 2017].

5. KOLA, A. (2002) Kategoriya "Central'noj Evropy" v tvorchestve Milana Kundery, Yuriya Andruxovicha i Andzheya Stasyuka [Online] Zhurnal Pol'skogo institute mezhdunarodnyx del "Evropa". Available from: http://www.pism.pl/pdf/Europa3Kola.pdf . [Accessed: 17th February 2017].

6. KUNDERA, M. (1995) Trahediia Tsentralnji Yevropy [Online] Kultyrolohichnyi chasopys "Y" Lviv. Available from: http://www.ji.lviv.ua/n6texts/kundera.htm . [Accessed: 22LIUBth February 2017].

7. LIUBKA, A. (2010) Bohdan Zadura: "De zakinchuietsia kultura – pochynaietsia viina…" [Online] SHO. Available from: http://scho.kiev.ua/article/577404 . [Accessed: 23th February 2017].

8. Moia Yevropa-2: Spilnyi proekt dvokh pysmennykiv [Online] Polskyi instytut, Kyiv, 20.09.2001. Available from: http://www.polist.kiev.ua/event45.html . [Accessed: 16th February 2017].

9. PYRKALO, S. (2008) Andrykhovych: persh za vse treba pysaty dobre [Online]. Available from: http://andruhovych.info/andruhovich-persh-za-vse-treba-pisati-dobre/ . [Accessed: 17th February 2017].

10. SMORZHEVSKA, O. (2016) Postmoderna proza iak istorychne dzherelo (na prykladi "armiiskykh opovidan" Yuriia Andrykhovycha ta ioho romaniv "Rekreatsii", "Moskoviada" i "Taiemnytsia"), Hileia 112, 77-81.

11. CHERNETSKYI, V. (2012) Transgresiia i hlobalizatsiia: stratehii vkliuchennia ukrainskoho literaturnoho dyskyrsu v sychasni sotsiokylturni protsesy [Online]. Ukrainski transgresii XX-XXI st. Zvilnyty maibutnye vid mynuloho? Zvilnyty mynule vid maibutnoho? Kultura-Istoriia-Polityka. Available from: http://www.ifs.uni.wroc.pl/prag/2015_AM_4.pdf . [Accessed: 19th February 2017].

12. YAKOVENKO, S. (2001) Andruhovych i ne zovsim [Online]. Dzerkalo tyzhnia. Available from: http://gazeta.dt.ua/CULTURE/andruhovich_i_ne_zovsim.html . [Accessed: 17th February 2017].

13. SKOVRON, J. (2012) Polsko-ukrainskie stosunki literackie po 1989 roku. Rekonesans badawczy [Online]. Ukrainski transgresii XX-XXI st. Zvilnyty maibutnye vid mynuloho? Zvilnyty mynule vid maibutnoho? Kultura-Istoriia-Polityka. Available from: http://www.ifs.uni.wroc.pl/prag/2015_AM_4.pdf . [Accessed: 19th February 2017].

Надійшла до редколегії 12.04.17

O. Smorzhevska, Ph.D., associate professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

PRESENTTATION OF UKRAINIAN LITERARURE IN POLAND: YURI ANDRUKHOVYCH AND HIS VISION OF "EUROPE"

The original meeting of two cultures, Ukrainian and Polish, was a joint Ukrainian-Polish project "My Europe: Two Essays on the oldest part of the world." It's not just two essays of two giants. This is a kind of look at the same thing from different aspects, each feeling "Europe". For Yuri Andrukhovych "Europe" was different, from the early 1990s. Initially it as per the post-Soviet man, seemed like a fairy tale, something beautiful and elusive. Such a "blind love" without critical analysis or vision deficiencies. In the novel "The Secret" (was published in 2007), the writer thinks a lot about "Europe", its history and geography. A. Stasiuk "Europe" it is a variety of goodies. For Y. Andrukhovych it appears "home," which intertwined era style preferences. But "Europe" is different. So apart in Y. Andrukhovych case of "Central Europe", its "historic mission. He draws attention to understand the role of history. Yuri Andrukhovych distinguishes several such visions: the vision of the history of intellectuals "happy community" (which represents the Swedish scientist), "unhappy communities" (those who experienced totalitarian times) and "a radical from Moscow." So, despite globalization and unifying various initiatives, "Europe" is a colorful culture and mentality.

For itself worthy presentation in the "European home" Ukraine as a state should be interested in intensification of cultural exchanges with various countries, especially such as Poland.

Keywords: Yuri Andrukhovych, postmodern literature, Poland, Europe.

УДК 930.2(560):947.7 "15"

Ф. Туранли (Туранли Фергад Ґардашкан Оглу), канд. іст. наук, доц.
Національний університет "Києво-Могилянська академія", Київ

ТУРЕЦЬКІ РУКОПИСНІ ДОКУМЕНТИ ЯК ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI СТ.

У статті досліджуються архівні документи, які містять відомості з історії України періоду розвитку українського козацтва, зокрема про військову діяльність гетьмана Дмитра Вишневецького. Розглядається політика Високої Порти, спрямована на запобігання бойових дій з боку українських козаків проти Високої Порти та Кримського ханства у Приазов'ї. Проаналізовано політичну ситуацію, яка склалася у відносинах між Османською імперією, Московським царством і Польщею в другій половині XVI ст. Зазначається про міжнародні торгівельні шляхи та питання забезпечення безпеки такої комунікації. Проблема методології дослідження османсько-турецьких писемних джерел із зазначеної теми полягає в об'єктивній інтерпретації текстів досліджуваних джерел, що потребує застосування відповідного методу.

Ключові слова: методологія, османсько-турецьке писемне джерело, історіографія, українське козацтво, Дмитро Вишневецький, Азов, Кримське ханство, Висока Порта, торгівля.

Значущість дослідження проблеми щодо розвитку українського козацтва полягає у тим, що в османсько-турецьких рукописних документах містяться важливі відомості щодо військово-політичної діяльності українських гетьманів, зокрема Дмитра Корибут-Вишневецького[11]. Розкриття змісту цих документів уможливлюють поглянути на названу історичну постать у ширшому контексті, а саме – в період його політичної діяльності щодо Османської імперії та Кримського ханства [17, s. 489–503; 25, s. 95–140; 6, с. 7][12]. Адже встанов-

[11] Роки життя : 1516 / 1517 – 1563; роки правління :1553–1563.

[12] Відносини між Високою Портою та Кримським ханством у другій половини XVI століття досліджено за даними фонду "Реєстри важливих документів" (Mühimme Defterleri), де містяться реєстри документів про важливі події, рішення, ухвали, котрі стосувались діяльності османського уряду і які зберігаються в державному архіві османського періоду історії Туреччини (BOA – Başbakanlık Osmanlı Arşiv / Османський архів Головного управління Кабінету міністрів (Турецької Республіки).

© Туранли (Туранли Фергад Ґардашкан Оглу)Ф., 2017

лено, що період гетьманства Дмитра Вишневецького збігається із загостренням міждержавних відносин Високої Порти з Московським царством в часи правління царя Івана IV[13]. Саме тоді посилюються наступальні дії війська Кримського ханства проти Московії у відповідь на агресію останньої, яка намагалася зміцнити свої військові позиції на південних кордонах (з цією метою московити споруджували нові фортеці та укріплення, демонструючи свою воєнну могутність). Захоплення Казанського (1552 рік) та Астраханського ханств (1556 рік) ще більше посприяло посиленню впливу Московського царства на південному напрямку. Уряд Османської держави показував велику занепокоєність таким перебігом подій, і цей факт було відображено у досліджених нами писемних документах, зокрема в тих, що зберігаються у фонді "Mühimme Defterleri". Приміром, зазначається, що оточення "козацьким провідником на ім'я "Дмитраш""[14] фортеці Азов у 1559 році викликало стурбованість у правлячих кіл Високої Порти, адже ця фортеця була найміцнішим з усіх інших турецьких фортифікаційних споруд, що існували на той час у володіннях Османської імперії, прилеглих до узбережжя Азовського моря. Саме тому, з метою зняти облогу фортеці здійснювалася українськими козаками на чолі з Дмитром Корибут-Вишневецьким, із столиці Високої Порти, міста Стамбула, у Північне Приазов'я безперервно направляли додаткові збройні загони урядового війська та провіант термінову допомогу. Ці заходи досягли своєї мети, і військо українських козаків у боях під Азовом зазнали поразко[15]. Втім, ця перемога збройних сил Високої Порти була нетривалою. Згідно з відомостями з досліджених нами рукописних документів Дмитро Корибут-Вишневецький знову зібрав військо з 10 тисяч українських козаків і перейшов у наступ на боці Московії, але це військо знову зазнало поразки. Хоча турецький уряд аж ніяк не був упевнений в тому, що надалі напади українського козацького війська на володіння Високої Порти у зазначеному регіоні припиняться. Тому він попередив[16] кримського хана Девлета Гірая [I] (роки правління: 1551–1577) про ймовірність повторення цих нападів і закликав правителя Кримського ханства бути пильним та готовим до виконання завдань у такій ситуації [17, s. 45–46]. Документи свідчать, що наступальні дії у Північному Приазов'ї союзного Московському царству українського козацького війська, очолюваного князем Дмитром Корибут-Вишневецьким, були явною небезпекою для військово-політичних позицій Високої Порти у Приазов'ї. Зокрема важливі відомості містяться в документі, який зберігається в архіві Музею палацу Топкапи, що в Стамбулі. "Наказ султана Сулеймана Кануні правителю санджака (سَنْجاقْ بَكِی) [24, s. 2216; 16, s. 919, 955] [17] Кафи Сінан-бею" [22, E. 9300 /14; 27, s. 59–81; 10, **с. 181–196, 570**] датовано 1561 роком. Цей документ, що має туґру [18] султана, був розпорядженням-відповіддю на попереднє звернення з боку Сінан-бея. Зі змісту цього документа виявляється, що "Дмитраш" [Дмитро Вишневецький] з усіма своїми черкеськими загонами насамперед здійснив наступ на фортецю Азов, а потім передумав і вирішив захопити острівні фортеці. Тому Сінан-бею було поставлено завдання забезпечити оборону фортеці Азова та інших турецьких укріплень, розташованих у вказаному регіоні. Необхідність таких заходів, на думку турецького султана, було зумовлено тією обставиною, що збройні загони Дмитра Корибут-Вишневецького взяли в облогу розташовану на південно-східному узбережжі Азовського моря турецьку фортецю Темрюк[19] і після триденного бою захопили цей стратегічно важливий пункт у створеній Високою Портою системі оборони цієї держави у Приазов'ї. Разом із цим, повідомляється, що Дмитро Корибут-Вишневецький підкорив собі місцеве населення і здобув багато скарбів. Важливість цієї перемоги козацького війська підтверджує і той факт, що гетьман розташував своє військо у фортеці Темрюк, щоб перезимувати там. Для нас важливими є дані про те, що козацьке військо було настільки сильним, що для протистояння йому потрібна була численна армія. Високий рівень бойових можливостей згаданого війська виявляється також і на основі конкретних вжитих заходів, які мали на меті запобігти несподіваних для збройних сил Високої Порти подальших бойових дій з боку українських козаків. Зокрема, правитель санджака Кафи був зобов'язаний: 1) через хана Девлета Гірая I інформувати уряд Високої Порти про рівень підготовки воїнів османського війська, мобілізованою раніше відправленою на допомогу збройним силам, які протистояли українським козакам Дмитра Корибут-Вишневецького; 2) повідомляти про спроби козацького війська здійснювати напади на окремі формування збройних сил Високої Порти, і якщо таке здійсниться – доповідати, де й коли це сталося; 3) стежити за можливими передислокаціями та намірами війська, очолюваного Дмитром Корибут-Вишневецьким; 4) виявити можливості для атаки на це військо збройними силами Високої Порти з метою знесилення та знищення першого; 5) визначити можливості для відправлення на допомогу збройним силам Високої Порти, що протистояли війську Дмитра Корибут-Вишневецького, нових військових загонів через місто, яким правив Сінан-бей[20], або через якісь інші портові міста [22, E. 9300 /14; 27, s. 59–81; 16, s. 189; 11, с.179–180][21].

Проаналізувавши відомості, отримані з вище розглянутих рукописних документів, можна стверджувати, що в історичних умовах, коли основні збройні сили Московського царства були залучені в бойові дії у Поволжі, які мали на меті підкорення Івану IV Казанського та Астарханського ханств, саме українське козацьке військо під командуванням Дмитра Корибут-Вишневецького стало головною військовою силою, яка провадила активні бойові дії проти Високої Порти та Кримського ханства у Приазов'ї. Той самий джерельний матеріал надає нам можливість докладніше проаналізувати політичну ситуацію, яка склалася у відносинах між Османською імперією, Московським царством і Польщею в другій половині XVI століття, а також виявити історичні обста-

[13] 1547 рік – коронація, 1584 рік – кінець правління.

[14] Йдеться про українського правителя Д. Вишневецького.

[15] Йдеться про козацьке військо під командуванням гетьмана Д. Вишневецького.

[16] Очевидно, йдеться про попередження турецьким урядом, зокрема султаном Сулейманом Кануні.

[17] Sancak beyi – назва правителя міста, а також командир сіпагів, який був власником тимару, тобто земельної ділянки за часів правління анатолійських тюрків-сельджуків та тюрків-османів, яка давала щорічний прибуток в розмірі 320 тисяч акче.

[18] Туґра – це печатка (монограма) з підписом тюркського володаря із зазначенням його імені, родоводу та похвали йому особисто, яку ставили у верхній частини документів. Такою печаткою також користувались правителі Османської імперії та Кримського ханства.

[19] Фортеця на півночі Таманського півострова, неподалік від Азовського моря.

[20] Йдеться про міста Кафу (турецьк. Kefe).

[21] Текст документа складається з 18 рядків тексту і написаний османсько-турецькою мовою в стилі خطِّ ديوانی (Hatt-ı Dîvân-î), що в перекладі українською означає "стиль письма, яким писалися документи дівана султана"), зберігається в архіві Музею в палаці Топкапи. Дату написання цього документа було встановлено: це приблизно 4–14 червня 1561 року за християнським календарем.

вини, що зумовили посилення значення українського козацького чинника як культурно-соціального феномена в Європі [14, с. 578–687; 21, s. 41–97]. За даними османсько-турецьких рукописних документів і турецької історіографії, Україна являла собою буферну зону, розташовану між вищеназваними державами, де зіткалися різні політичні, воєнні, економічні та соціальні інтереси. В цьому контексті стають зрозумілішими причини виникнення українського козацтва й організація Війська Запорозького як нової форми державного утворення, а також значення в цьому процесі діяльності гетьмана Дмитра Вишневецького, що є беззаперечним фактом. За даними вказаних османських архівних матеріалів на особливу увагу заслуговують вищезазначені маловідомі факти про міжнародну політику, здійснювану Дмитром Вишневецьким, зокрема у відносинах із Високою Портою.

Турецький історик Юджель Озтюрк, досліджуючи зазначену проблему на підставі відомостей, наявних в османському архівному фонді "Mühimme Defterleri", у своїй науковій праці, присвяченій аналізу військової і політичної діяльності Дмитра Корибут-Вишневецького, завважив, що виникнення запорозького козацтва як реальної політичної сили поміж кордонами Польсько-Литовського королівства та Османської імперії суттєво вплинуло на розвиток взаємовідносин між вказаними великими державами та Московським царством [19, s. 95–140].

Поданий нами аналіз османсько-турецьких рукописних документів повною мірою підтверджує думку зазначеного турецького дослідника. Адже очолюване Дмитром Корибут-Вишневецьким потужне військо, яке складалося головним чином із черкаських та канівських козаків, в політичній ситуації, що існувала у Східній Європі в середині XVI століття, було саме тією військовою силою, яка стримувала Османську імперію від бойових дій проти Московії з метою запобігти останній встановити свою владу над згаданими тюркськими державними утвореннями Поволжя. Козацьке військо також спонукало Польсько-Литовське королівство до активній підготовки, щоб протидіяти агресії Московського царства проти Лівонського ордена, яка розпочалася після підкорення Іваном IV Казанського та Астарханського ханств. У 1578 році у війну з Московією довелося вступити Речі Посполитій [8, с. 202–203].

На основі виявлених нами джерел можна повніше з'ясувати причини, перебіг і наслідки вищезгаданих воєнних подій і, зокрема, осягнути географічний ареал, в якому ці події відбувалися, а також час здійснення та хронологію військових походів під проводом гетьмана Дмитра Вишневецького в період 1559–1560 рр. Перший наступ відбувся у червні-липні 1559 року [19, s.118–123]; другий у вересні 1559 року [19, s.123–127]; підготовка до третього наступу розпочалася наприкінці 1559 року та тривала до весни 1560-го. Отже, розглянуті бойові дії українського козацького війська у Приазов'ї відбулися через 7 – 8 років після здобуття Іваном IV Казані, через 3–4 роки після завоювання Московією Астарханського ханства і за 2 роки до початку Лівонської війни. При цьому варто зазначити, що Юджель Озтюрк, оцінивши загальну чисельність війська Дмитра Вишневецького у 80 тисяч козаків, а число також московських і ногайських воїнів (на підставі архівних документів, наявних у вказаному вище фонді), висловив таку думку: "Правитель Кафи Сінан-бей відповідно до отриманої інформації від кримського хана [Девлета Гірая I] повідомив у Стамбул, що Москва надіслала двох своїх послів до кримського хана з метою інформувати останнього про те, що Дмитраш [Дмитро Вишневецький] почав наступ на османські володіння, щоб потім не звинуватили в тому їх самих" [19, s. 133]. Щодо цього питання хан поінформував османський уряд про таке: "Руські направили численні війська в різних напрямках, але через люту зиму всі вони знесилилися та втратили бойовий дух. Згідно з даними, отриманими від розвідувальної служби, було встановлене місце перебування Дмитраша [Дмитро Вишневецький] в районі Ораґзи [25, s. 457–460; 18, s. 232–235][22] з 400-ми воїнами; також було встановлено, що також надходили повідомлення про прихід ще 5 000 добре озброєних воїнів" [19, s. 134]. Ураховуючи ці дані, дослідник зробив висновок, що через такі заходи османського уряду третій наступ війська гетьмана Дмитра Вишневецького так і не відбувся.

У турецьких архівних документах, що зберігаються у фонді "Реєстри важливих документів" [15, s. 45–47, 463–464, 561–562, 562–563], міститься також чимало інформації про політичну діяльність Дмитра Корибут-Вишневецького. Цей висновок підтверджують дані турецької історіографії османської доби, зокрема дослідження сучасних турецьких істориків. В зазначеному фонді також зареєстровані документи, в яких зафіксовані суттєві відомості про важливі події, рішення та ухвали османського уряду в період 1558–1560 років, причому деякі з них стосуються політичної діяльності гетьмана Дмитра Вишневецького. Зокрема, такими документами є: 1) "Наказ командиру Дервішу Мехмеду у фортеці Азов" (дата написання документа – 2 липня 1559 р.) за № 81. В цьому архівному документі йдеться про направлення турецькими кораблями військового загону спеціального призначення та підрозділу яничарів до фортеці Азов для забезпечення оборони зазначеної фортеці. Цей захід відбувся після звернення голови міста Кафи Сінан-бея з проханням надати допомогу гарнізону фортеці Азов, оточеному противником, зокрема військом Дмитра Корибут-Вишневецького [15, s. 45–46][23]; 2) архівний документ, означений № 83, від 2 липня 1559 року, в якому містяться відомості про наказ [султана Сулеймана Кануні], адресований на ім'я голови міста Кафи [Сінан-бея], як відповідь на звернення останнього з приводу бойових дій війська Дмитра Вишневецького проти османських володінь, зокрема проти фортеці Азов. У цьому наказі йдеться про необхідність посилити турецький флот, вказано на нагальну потребу у зв'язку з цим будівництво морський порт, а також про необхідність виконати прохання Сінан-бея, щоб султан надіслав московському царю вказівку припинити напади. Окрім того, повідомлено про співпрацю ногайських беїв із московськими збройними силами та українськими козаками [15, s. 46–47][24]; 3) архівний документ за № 1047 від 2 травня 1560 року. В цьому документі повідомляється про наказ вищеназваного султана командиру Сілістри (на Балканах) командиру Сінан-паші та згадується про союз гетьмана Дмитра Вишневецького з московським військом. Також доводиться до відома наступне: щоб покласти край загрозі з боку ворога, були надіслані накази кримському ханові, правителю фортеці Кафи та командувачу чорноморської флотилії про те, щоб, в разі необхідності, ті діяли спільно з командирами татарів, а місто Аккерман має надати допомогу для забезпечення оборони міста Азова [15,

[22] Oraǧzı – назва місцевості чи краю в Румелі (турецьк. Rumeli), що означає "країна римлян" на Балканському півострові; входила до складу Османської імперії.

[23] Kal'a-i Azak'da nevbetci kullarum üzerine başbuğ ta'yîn olınan Yaya-başı Dervîş Mehmed'e hüküm ki: Düşmanın ve Dimitraş'ın, Azak Kalesi'ni muhasara etmesi üzerine, kadırga ile gönderilen yeniçerilerin, kalenin korunmasında bulundurulması hakkında.

[24] Kefe beyine: Azak Kalesi: Rusya ve Dimitraş'la ilgili mektubuna cevaben; kadırgalardan ikisinin İstanbul'a gönderilmesi ve memleketi muhafaza hususunda gereği gibi çalışılması hakkında.

s. 463–464][25]; 4) архівний документ за № 1265 від 18 червня 1560 року, котрий містить відповідь згаданого султана на лист-звіт, що надійшов від кримського хана Девлета Гірая I з приводу війни з руським військом. Повідомляється також про місце перебування противника, Дмитра Вишневецького, на чолі з військом з 400 воїнів, озброєних п'ятьма тисячами рушниць, і про прийняття рішення щодо здійснення ремонтних робіт у фортеці Азов [15, s. 561–562][26]; 5) архівний документ за № 1266, в якому згадується про наказ султана Сінан-бею (також від 18 червня 1560 року) щодо діяльності гетьмана Дмитра Вишневецького та міститься виклад відомостей стосовно написання відповіді на звернення московського посла і зокрема про те, що Москва знімає з себе відповідальність за напади, вчинені Дмитром Вишневецьким на володіння османської держави. Подано також відомості, якими підтверджується факт підготування названого гетьмана до здійснення разом з черкеськими беями нападу на фортецю Азов, і, у зв'язку з цим, наголошується на необхідності виконати потрібний ремонт вказаної фортеці. Документ містить також заклик ставитися дуже уважно до питання забезпечення обороноздатності країни, тобто до забезпечення надійного захисту османських володінь [15, s. 562–563][27]. Московський цар не використовував воєнні сили Дмитра Вишневецького на південних плацдармах у своїй боротьбі з Османською державою. Більш того, Іван IV насправді зовсім не підтримував політику названого гетьмана і перешкоджав посиленню українського козацтва. Зокрема, він намагався очорнити авторитет Дмитра Вишневецького, вживаючи некоректні та образливі слова на його адресу, коли спілкувався з польським послом [19, s.139]. Отже, з'ясовується, що володар Московського царства лише використовував очолюване Дмитром Вишневецьким козацьке військо для тимчасового військового прикриття своїх південних кордонів від можливого наступу збройних сил Високої Порти на території Нижнього Поволжя та Північного Кавказу, залюдненій тюркськими етносами. Однак коли ця загроза зникла саме внаслідок наступальних бойових дій очолюваного Дмитром Вишневецьким українського козацького війська проти турецьких збройних сил, дислокованих у Приазов'ї, потреба в подальшому союзі Московії з гетьманом Дмитром Корибут-Вишневецьким зникла. Наші міркування підтверджуються інформацією, поданою в інших османсько-турецьких архівних документах. Зокрема, коментуючи османсько-турецький архівний документ, відомий під назвою "Лист Насуха до султана Сулеймана Кануні" [23, E. 7618; 20, s. 281–282] (дата написання – 1563 рік), турецький історик Юджель Озтюрк приділив значну увагу аналізу інформації щодо політичної діяльності Дмитра Вишневецького та обставин затримання цього гетьмана османськими збройними силами і наголосив на значущості дослідженого нами документа у справі встановлення обставин та дати взяття у полон Дмитра Вишневецького турецькими воїнами 31 серпня 1563 року, тобто після перемоги збройних сил Високої Порти, над військом молдовського правителя Стефана Великого [19, s.95–140]. Після цієї поразки українського гетьмана доставили 15 жовтня 1563 року до столиці Високої Порти і стратили в 20-х числах жовтня 1563 року [19, s. 139].

Інформацію про обставини полонення молдовськими воїнами й про наступну передачу туркам Дмитра Вишневецького отримана із вищезазначеного документа, підтверджують записи знаного в європейській історіографії літописця Гваньїні, де йдеться про військовий похід Дмитра Вишневецького на чолі чотиритисячного війська на Молдову, а також про обставини затримання цього гетьмана. Гваньїні писав, що "… князь Вишневецький ще чотири тисячі [воїнів], і вони вирушили на Молдавію… першим досягнув кордону і там мав чекати на пана [Альбрехта] Ласького[28] … молдавани відправили послів до князя Вишневецького із запитанням, навіщо той чекав на пана Ласького, бо всі молдавани хотіли бачити на престолі тільки його самого… князь Вишневецький йшов з військом молдовани вдарили по ньому з обох боків і швидко розгромили [його] військо" [2, с. 166–168; 4, с. 29]. Отже, після поразки Дмитра Вишневецького ув'язнили командувачі молдавського війська і потім відправили до Стамбула.

Щоби перевірити рівня достовірності вищерозглянутих відомостей, які безпосередньо стосуються проблематики, пов'язаної з політичною діяльністю князя Дмитра Вишневецького, а отже – з темою нашого дослідження, ми залучили до джерелознавчого аналізу низку інших, маловідомих документів, що зберігаються в одному з османських архівів. Зокрема важливою для нас є інформація, що міститься в архівному документі "Наказ правителю Вучитрина Сулейман-бею" [15, s. 28][29], написаному 26 червня 1559 року. У цьому документі повідомляється: "Правитель [Сулейман-бей] Вучитрина[30] надіслав листа до Стамбула. В зв'язку з цим був виданий і надісланий цей наказ. В своєму листі зазначений правитель передавав відомості, отримані ним від Кримського хана [Девлета Гірая I], а також інформацію про своє власне становище. Згаданий кримський хан повідомив про підготовку до нападу одним русином[31], тому було надіслано наказ відправити правителя Вучитрина до Кримського хана. Вучитринський командувач доповів, що загони кінного війська були дуже розпорошені, отже він разом із своїм військом вирушив в бік Аккермана" [15, s. 561–562]. Враховуючи все вище повідомлене, з центру згаданий командир отримав наказ прибути в Аккерман, переговорити з ханом та вжити необхідних заходів з метою забезпечення протидії зазначеному нападові.

В іншому документі під назвою "Наказ правителю Кафи [Сінан-бею])" [15, s. 45][32] від 2 липня 1559 року йдеться про козацькі[33] напади на фортецю Азов та інші володіння Високої Порти на Приазов'ї. З цього документа ми дізнаємося, що командиром[34] козацького війська, яке здійснювало напади на фортецю Азов, був Дмитро Вишневецький. Ці відомості підтверджуються з інших османсько-турецьких архівних документів. На наш погляд, важливим є також повідомлення командира

[25] Silistre Begi Sinân Paşa'ya hüküm ki: Ruslarla ittifak eden Dimitraş'ın Azak Kalesi'ne saldırmak üzere olduğundan, ülkeyi müdafaa etmek ve zararlarını defetmek için daima hazır bulunulması hakkında.

[26] Devlet Girây Hân hazretlerine hüküm ki: Rus askerleriyle yapılan harplere dair mektubuna cevap olarak; düşmanın zararından memleketin muhafazasına gayret sarfolunması hakkında.

[27] Kefe Begi Sinân'a hüküm ki: Dimitraş'ın hareketlerine ve Moskof elçisinin gönderdiği adamlara dair mektubuna cevap olarak; memleket muhafazasında dikkatli olunması hakkında.

[28] Сєрадзький воєвода в Польщі, який намагався сісти на молдавський престол.

[29] Vulçıtrın Beği Süleyman Beg'e hüküm ki: Rusyanın memâlik-i mahrûseye zarar kasdiyle hareket etmesi üzerine, akıncılarla Akkirman tarafına gidip müteyakkız olması hakkında, Hicrî : 20 Ramazân sene 966.

[30] Область на півночі Косова на Балканах.

[31] Можемо припустити, що йдеться про Д. Вишневецького.

[32] Kefe beğine hüküm ki: Düsmanın Azak Kalesi'ni muhasarasında hizmette ve yardımda bulunan Nogay mirzalarının han tarafından müdahale ve rencide ettirilmemesi hakkında", Hicrî: 26 Ramazân, sene 966.

[33] Очевидно, йдеться про українських козаків.

[34] Дмитро Вишневецький.

Кафи про участь ногайських татар в обороні фортеці Азов [19, 127, 128–134] [35].

Заслуговує на увагу також документ під назвою "Наказ командиру [загону] вартових в фортеці Азов Дервішу Мехмеду" (Azak Kalesi Nöbetçileri Başbuğu Derviş Mehmed'e hüküm) [15, s. 45–46] [36] від 2 липня 1559 року, в якому згадано ім'я Дмитра Корибут-Вишневецького. Варто зауважити, що, починаючи від цього часу, в зв'язку з нападами на фортецю Азов ім'я Дмитра Вишневецького згадується в численних інших документах. Що ж до "Наказу" від 2 липня 1559 року, то за даними цього архівного документа Дмитро Корибут-Вишневецький організував потужний наступ на фортецю Азов. Цей наступ був настільки загрозливим для володінь Високої Порти в Приазов'ї, що зі Стамбула на допомогу Азову відправили військові кораблі. З Стамбула правителю Кафи Сінан-бею було також наказано вчинити максимальний опір діям Вишневецького.

Про Дмитра Корибут-Вишневецького йдеться і в архівному документі під назвою: "Наказ правителю Кафи Сінан-бею" [15, s. 562–563] [37] від 18 червня 1560 року. Правитель Кафи Сінан-бей надсилав листа до Стамбула з повідомленням про діяльність Дмитра Корибут-Вишневецького. Він також поінформував Кримського хана Девлет Гірая I (роки правління: 1551–1577) про відомості, отримані ним від Московської держави. Згідно цією інформацією, Московія висловила своє застереження Османській державі щодо нападницьких планів Дмитра Вишневецького. Цю інформацію підтвердив також і кафинський командир Сінан-бей. Зокрема, він повідомив, що Дмитро Вишневецький був позбавлений підтримки з боку Московського царства. Як ми зазначали вище, після підкорення Казанського й Астраханського ханств завдяки підтримці Дмитром Вишневецьким Московського царства в його протистоянні Високій Порті, на час написання архівного документа, Іван IV намагався розвивати відносини Московії з Османською імперією, і тому він був налаштований діяти вже супроти Дмитра Вишневецького. В зазначеному документі також міститься отримана з Азова інформація про те, що гетьман готувався здійснити воєнний напад на османське володіння, зване "Кизук". У зв'язку з цією інформацією із столиці Високої Порти правитель Кафи отримав попередження про необхідність вжити відповідних захисних заходів.

Ми вважаємо за доцільне навести також зміст документа "Лист Насуха до султана Сулеймана Кануні" [23, E. 7618], (представника Османської держави в Богданській країні [38] до султана Сулеймана Кануні) від 1563 року, в якому йдеться про підготовку Дмитра Вишневецького до походу з території Польщі на Молдову. З цього приводу диван турецького султана дав відповідні директиви своєму представникові в Богданській країні Насухові та надіслав їх через Махмуда Чавуша. Від дивана османського правителя надійшов наказ посланцеві Ахмеду зустрітися з воєводою Стефаном та з іншими посадовцями-боярами Богданського краю та повідомити їх про наміри зазначеного уряду домовитися з ними про надання необхідної підтримки. Коли посланець дістався до місця свого призначення, Дмитро Вишневецький на чолі своєї армії вже увійшов у Богданську країну.

Під час здійснення Дмитром Вишневецьким нападів на Молдову воєвода цієї країни Стефан тримав свого супротивника, воєводу Ювана, у фортеці Сучаві[39]. Насух, отримавши наказ з Центру[40], зустрівся з воєводою Стефаном і домовився з ним про спільну боротьбу проти Вишневецького та воєводи Ювана, фактично уклавши, таким чином, антиукраїнський союз. Після перших атак українського козацького війська Дмитреві Вишневецькому вдалося завдати Молдові нищівних ударів. Однак, незважаючи на ці перемоги, в кінцевому підсумку воєвода Стефан Великий на чолі своєї армії, яка складалася переважно з тюркських татарських воїнів, завдав поразки війську Дмитра Вишневецького, отож останньому довелося втекти до лісу, де його і взяли в полон[41]. На той час вже виявилося цілком можливим також захопити і воєводу Ювана.

Наведені документи засвідчують, що, з одного боку, Дмитро Вишневецький своїми діями на чолі козацьких військ викликав стурбованість в османських правителів, а з іншого, вони містять важливі відомості про названого українського гетьмана як про непересічну особистість, на яку мусили зважати Московія, Польща, Молдова та інші держави. Основними об'єктами нападів козацького війська під командуванням Дмитра Вишневецького були фортеці, розташовані в басейні Азовського моря, а також на територіях Кримського та Таманського півостровів (Азов, Кафа, Темрюк та інші). При цьому варто зазначити, що на той час велике стратегічне значення для Високої Порти та Московського царства мала фортеця Азов, і тому основні події розгорталися саме навколо неї. Із змісту розглянутих архівних документів та їхніх інтерпретацій у сучасній турецькій історіографії стає зрозумілішою роль Дмитра Вишневецького як одного з організаторів запорозького козацтва і цілком можливого засновника Запорозької Січі на острові Мала Хортиця, звідки він здійснював свої успішні походи проти Османської імперії та Кримського ханства. Героїчними були напади цього українського гетьмана на турецьку фортецю Очаків і татарську фортецю Іслам-Кермен. Ратоборець двічі відбивав турецькі напади на Запорозьку Січ, але в 1557 році під натиском кримського хана Девлета Гірая I, не отримавши обіцяної допомоги з боку Польщі, він був змушений відступити, а відтак – тимчасово перейти на службу до російського царя Івана IV. Отож, Дмитро Вишневецький, не відмовившись від боротьби проти турків, і надали очолював героїчні походи козацького війська проти турецької фортеці Азов, брав участь у битві під Керчю. Знову отримавши в 1563 році підданство польського короля Сиґізмунда II, Дмитро Корибут-Вишневецький здійснив військовий похід проти Молдови, в якому цього гетьмана було тяжко поранено, а потім доставлено до Стамбула. Щодо версії про те, чи справді турецький султан пропонував Дмитру Вишневецькому перейти до нього на службу і стратив його

[35] Ногайські землі складалися зі: Східного Ногаю, величезної території на північному узбережжі Чорного та Азовського морів, яку називають Кримським степом, та Західного Ногаю – область між річками Бугом і Дністром, яка на півдні доходить до Чорного моря, а на півночі межує з Польщею вздовж Кодими та Єгорлика. *Ногайці* – це народ, що говорить тюркською мовою з кипчацької групи мов. Вони беруть свій початок від об'єднання двох племен – тюркських і монгольських, які, з ініціативи відомого вождя та правителя монгольських татар Чинґізхана, відокремилися в 1261 р. від Золотої Орди та на чолі з Чинґізханом поширилися на територію від Аральського та Каспійського морів аж до Буджаку.

[36] Kal'a-i Azak'da nevbetci kullarum üzerine başbuğ ta'yîn olınan Yaya-başı Dervîş Mehmed'e hüküm ki: Düşmanın ve Dimitraş'ın, Azak Kalesi'ni muhasara etmesi üzerine, kadırga ile gönderilen yeniçerilerin, kalenin korunmasında bulundurulması hakkında.

[37] Kefe Begi Sinân'a hüküm ki: Dimitraş'ın hareketlerine ve Moskof elçisinin gönderdiği adamlar dair mektubuna cevap olarak; memleket muhafazasında dikkatli olunması hakkında, Hicrî: 24 Ramâzan, sene 967.

[38] Сучасна Молдова.

[39] Столиця Богданської країни (до 1565 року).

[40] Йдеться про султанський палац Топкапи у Стамбулі.

[41] Сталося в 1563 році. Цю дату можна вважати датою написання зазначеного документа.

лише після того, як український гетьман відмовився від цієї пропозиції, то, на нашу думку, для підтвердження цієї версії потрібні додаткові джерелознавчі дослідження.

Продовжуючи розгляд порушеної теми, зокрема методології дослідження османсько-турецьких писемних джерел з історії України козацької доби полягає у об'єктивному інтерпретації турецьких рукописних документів. У цьому зв'язку методологічного значення набуває подолання мовно-лінгвістичного бар'єру. Знання турецької, зокрема османсько-турецької, кримськотатарської, арабської, перської та інших, а також культури та філософії цих народів є важливим засобом для виявлення та класифікації джерельних матеріалів (архівних документів та літописів) з історії України, їх належного перекладу та об'єктивної інтерпретації як однієї з передумов дослідження й історії українсько-турецьких відносин її козацької доби. Взірцевим підходом до осягнення властивостей кримськотарської, турецької історіографії та джерелознавства є наукова спадщина Агатангела Кримського, Омеляна Пріцака, Ярослава Дашкевича та інших вчених, які заклали основи відповідної методології дослідження східних джерел з історії України, формування концепції державотворення, а також і розвитку українського сходознавства, окремо тюркології. У цьому контексті розглядаючи архівних матеріалів, потрібно звернути увагу на документ, тобто ферман султана Мурада III[42], адресований королю Польщі Стефанові Баторію [26, s. 170–171][43], написаний османсько-турецькою мовою, що зберігається у Львівському архіві [12, арк. 1; 9, с. 182 –187][44]. Відомості, які містяться в цьому документі засвідчують про міцних міжнародних економічних стосунків, забезпечення безпеки транспортування товарів з Московії через територію Польщі, яка визнала на той час авторитет Османської імперії та перебувала під захистом останньої за договором, укладеним 1 травня 1568 року під час правління султана Селіма II[45]. В зазначеному документі мова йде про те, що польські торговці та посли мали певні привілеї під час свого пересування через територію Османської імперії і, зокрема, через територію країн, що входили до її складу, зокрема й через Україну. Та незважаючи на цей факт поляки виявляли неповагу до турецьких гостей. Адже, в тексті цього ферману тодішній султан Мурад III вимагає від польського короля справедливого вирішення проблеми, пов'язані з перевезеннями, здійснюваними через територію Речі Посполитої, а саме питання про повернення коштів за куплений товар, що факт чого підтверджується відповідними документами. Султан нагадує королю про раніше укладений договір і про необхідність дотримуватися виконання його положень і, зокрема, стосовно обов'язкового забезпечення недоторканості осіб, призначених для супроводу зазначеного товару. Документ, отже, засвідчує погіршення взаємин, зокрема торгівельних між Османською державою та Річчю Посполитою, що стало очевидним після польсько-московської війни та підтримка останньої Кримським ханством. Принагідно зазначимо, що цей документ був написаний у стилі дивані тогочасної турецької палеографії арабськими літерами, він складається з монограми (чи вензеля) султана, дев'яти рядків, закінчується написанням місця й дати. Щодо проблем методології дослідження порушеної проблеми слід зауважити, що необхідність застосування комплексної методики пошуку та ретельного опрацювання писемних пам'яток, зокрема архівних документів османсько-турецькою мовою, встановлення адекватності текстів, осмислення чинників відповідної культури, переклад виявлених документів українською мовою та їхнє тлумачення зумовлювались як неодмінна умова об'єктивного використання названих писемних джерел з метою об'єктивного висвітлення козацької доби історії України [3, с. 145−146; 10].

Підсумок

Здійснений нами аналіз змісту розглянутих османсько-турецьких архівних документів дає нам підставу зробити такі висновки: 1) як союзник московського царя Івана IV гетьман Дмитро Корибут-Вишневецький, очоливши численне й боєздатне українське козацьке військо, упродовж 1559 року здійснював активні бойові дії проти збройних сил Високої Порти, які надали змогу Московії підкорити Казанське й Астарханське ханства. Перемоги, здобуті цим військом у війні, що відбувалася на території Приазов'я, свідчили про факт перетворення Запорозької Січі на військову силу, спроможну успішно протистояти могутній армії Османської Туреччини; 2) ця обставина занепокоїла уряд Московського царства, який після подій 1559 року розглядав козацько-гетьманську Україну як державне утворення, що становило загрозу військово-політичним позиціям Московії на землях, які простягалися на південь від південних меж цього державного утворення. Саме тому, на нашу думку, в 1560 році Іван IV фактично відмовився від союзу з Дмитром Вишневецьким у його боротьбі з Високою Портою; 3) незважаючи на таку несприятливу для Дмитра Вишневецького зміну політичної ситуації у Північному Причорномор'ї, цей гетьман до його переходу в 1563 році у підданство польського короля Сиґізмунда II дотримував своїх союзницьких обов'язків щодо Московського царства і чинив опір збройним силам Високої Порти; 4) отже, можемо зробити припущення, що справжнім винуватцем страти українського гетьмана був аж ніяк не турецький султан і не молдовський господар Стефан Великий, а московський цар Іван IV, який зрадив свого союзника – козацько-гетьманську Україну. Отже, з вищевказаних і досліджених нами документів також випливає цікавий факт існування постійних контактів українського козацтва з народами Північного Кавказу, зокрема з черкесами, які, напевно, поповнювали лави Війська Запорозького. Крім того, відомості свідчать про міжнародні торгівельні шляхи та вимоги щодо забезпечення безпеки транспортування товарів, а також погіршення відносин між названими країнами.

[42] Роки правління: 1574 – 1595. Його батько – Сулейман I Кануні, мати – Гуррем Султанша / Роксолана (роки життя: 1506–1558).

[43] З обранням нового короля Стефана Баторія (роки правління: 1576–1586) Річ Посполита поновила договір, укладений ще 1 травня 1568 року у Стамбулі. Оскільки Польща визнавала протекторат Високої Порти, то Польща була під її захистом. Відповідно були надані певні привілеї польським торговцям і послам під час їх поїздок територією Османської держави та країн під її протекторатом. Але польський зазначений король не зважав на таке відношення сутана до Польщі. Більш того, король з неповагою, принизливо ставився до осіб, які направлялись з інших іноземних країн через територію Польщі до Османської держави, та не зважав на шкоду, заподіяну їх майну.

[44] Оригінал, написаний приблизно 3–13 червня 1581 року за християнським літочисленням (1–10 дня джемазейілеввела місяця 989 року Гіджри). Дата написання цього документа подається з уточненням). Ураховуючи джерелознавчий характер дослідженої нами проблеми, вважаємо за необхідне в додатках (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8) подати як зразок факсиміле оригіналу двох архівних документів з транслітерацією відповідних текстів, трансформованих згідно з нормами письма сучасної турецької мови та адекватний переклад на українську мову.

[45] Роки правління: 1566–1574.

Список використаної літератури:

1. *Брехуненко Віктор.* Козаки на Степовому Кордоні Європи: типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. / *В. Брехуненко.* – К. : Віддрук. ЗАТ "ВІПОЛ", 2011. – 504 с.

2. *Гваньїні Олександр*. Хроніка європейської Сарматії / *О. Гваньїні*; упорядкув. та перекл. з польск. *Юрія Мицика*. – К. : Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2007.

3. *Дашкевич Ярослав.* Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Львівське відділення ІУАД ім. М.С. Грушевського НАН України. – Львів: Літературна агенція "Піраміда", 2011. – 792 с.

4. *Драгоманов М. П.* Про українських козаків, татар та турків: Історична розвідка. З додатком про життя Михайла Драгоманова / *Михайло Петрович Драгоманов.* – К. : Дніпро, 1991.

5. *Леп'явко Сергій*. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні / *С. Леп'явко*. – Чернігів : Сіверянська думка, 1996. – 288 с.

6. *Романцова Н.І.* Постать князя Дмитра Вишневецького в українській історіографії XIX – початку XXI ст. ; дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук : спеціальність – 07.00.06 "Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни" / *Наталя Іванівна Романцова*. – Запорізький національний університет, 2007. – 20 с.

7. *Романцова Наталя*. Постать князя Дмитра Вишневецького в українській історіографії XIX–початку XXI ст.: монографія / *Н. Романцова*. – Маріуполь : МДУ, 2013. – 216 с.

8. *Русина О. В.* Лівонська війна 1558–1583 / *Олена Володимирівна Русина* // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наук. Думка, 2009. – Т. 6 : Ла – Мі. – 2009. – С. 202–203.

9. *Туранли Ферхад Ґардашкан Оглу*. Джерелознавство в методології тюркологічних досліджень історії України / Українське джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни на прозі XXI ст.: матеріали Міжнар. конф., присвяч. 85–літтю від дня народження Ярослава Дашкевича (13–14 грудня 2011 р., м. Львів) / НАН України. Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Львівське відділення; Упоряд.: М. Капраль, Н. Кіт, А. Фелонюк. – Львів: Б. в., 2013. – С. 182 –187. – 304 с. – (Львівські історичні праці. Матеріали засідань і конференцій. – Вип. 2).

10. **Т**уранли, Фергад. Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (друга половина XVI – перша чверть XVIII століття) / Фергад Ґардашкан Оглу Туранли. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2016. – 606 с.

11. *Халимоненко Г. І.* Історія турецької літератури: Türk Edebiyatı Tarihi / *Григорій Іванович Халимоненко*. – К. : КП Редакція журналу "Дім, сад, город", 2009. – С. 179–180.

12. ЦДІАУ (Центральний державний історичний архів України), м. Львів. – Ф. № 132. – Оп. № 1. – Спр. № 127, – Арк. 1 "Подорожна, видана Мурадом III у справі переїзду через Польщу до Московської держави Омара, агента купця Магмуда, для отримання ним грошей за залишений товар".

13. *Щербак В. О.* Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. / *Віталій Олексійович Щербак*. – К. : Вид. дім "КМ Akademia", 2006. – 300 с. : іл.

14. *Юрій М. Ф.* Україна найдавнішого часу – XVIII століття: цивілізаційний контекст пізнання / *М. Ф. Юрій, Л. М. Алексієвець, Я. С. Калакура, О. А. Удод.* – – Кн. І. – Тернопіль: Астон, 2012.

15. BOA, MD, Nu : 3, Hicrî : 996–968 / Hicrî : Milâdî : 1558–1560, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu : 12, Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Dizisi: I, Yayına hazırlayanlar: *Nezihi Aykut, İdris Bostan, Murat Cebecioğlu, Feridun Emecen, Mücteba İlgürel, Mehmet İpşirli* vb, Ankara, 1993, s. 28, 45–47, 463–464, 561–562, 562–563.

16. *Devellioğlu, Ferit*, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Yayına Hazırlayan: Aydın Sami Güneyçal*,* 11. Baskı, Ankara, Aydın Kitabevi Yayınları, 1993, 1195 s.

17. *Erdoğan, Üzünlü Emine,* Mühimme Defterlerine Göre XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-Kırım Hanlığı İlişkileri, Türkiyat Araştırmaları Ensitüsü Dergisi, Sayı 27, Konya / Türkiye, Bahar, 2010, s. 489–503.

18. *İnalcık, Halil,* Rumeli, İslam Ansiklopedisi, Cilt 35, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmalar Merkezi, İstanbul, 2008, s. 232–235.

19. *Öztürk, Yücel*, Dimitriy İvanovıç Vişnevetskiy ve Faaliyetleri, SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 9, İsparta / Türkiye 2003.

20. *Öztürk, Yücel*, Özü'den Tuna'ya: Kazaklar – 1, 1. Baskı, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2004.

21. *Pritsak, Omeljan*, Rusların Kökeni, Omelyan Pritsak Armağanı (A tribute to Omeljan Pritsak), Editörler: Prof. Dr. Mehmet Alpargu, Doç. Dr. Yücel Öztürk, Sakarya Üniversitesi Yayını Nu : 51, Türkiye 2007, s. 41–97, Zaporog Kazakları Hakkında, Bk.: s. 90–97.

22. TSMA, E. 9300 /14, Kanuni Sultan Süleymân'ın Kefe sancakbeyi Sinan Bey'e *gönderdiği hüküm.*

23. TSMA, E. 7618, Nasuh'un Kanuni Sultan Süleymân'a *gönderdiği mektup.*

24. Tükçe Sözlük, *2. Cilt,* 9. Baskı, Cilt 2, Ankara, Türk Dil Kurumu Basımevi, 1998.

25. Türk Ansiklopedisi, Ankara, 1978, Cilt XXVII, s. 457–460.

26. *Uzunçarşılı, İsmail Hakkı,* Osmanlı Tarihi, XVI. Yüzyıl ortalarında, XVII. yüzyıl sonuna kadar, III. Cilt, 2. Kısım, 5 Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995.

27. Turanlı, Ferhad, Development of the Ukrainian Cossacks and Activities of Dmytro Vyshnevetsky According to the Data from Turkish Written Sources and Historiography, Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries), Cilt / Volume: 12, Sayı / Issue: 1, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü / Türkiye, Yıl / Year: 2017, pp. 59–81.

References

1. Brekhunenko, V. (2011) Kozaky na Stepovomu Kordoni Yevropy: typolohiya kozats'kykh spil'not XVI – pershoyi polovyny XVII st. Kyiv.

2. Hvan'yini, O. (2007) Khronika yevropeys'koyi Sarmatiyi. In: Yuriya Mytsyka. Kyiv, Vyd. dim "Kyievo-Mohylyans'ka akademiya".

3. Dashkevych, Ya. (2011) Maistenia istoryka: Dzhereloznavstvo ta spetsialni istorychni dystsipliny. Lvivske Viddillennia Instytutu ukrayinskoyi arheografiyi ta dzhereloznavstava im. M. S. Hrushevskogo Natsionalnoyi Academiyi Nauk Ukrayiny. Lviv: Literaturna Agentsia "Piramida".

4. Drahomanov, M. P. (1991) Pro ukrayins'kykh kozakiv, tatar ta turkiv: Istorychna rozvidka. Z dodatkom pro zhyttya Mykhayla Drahomanova. Kyiv: Dnipro.

5. Lep'yavko, S. (1996) Kozats'ki viyny kintsya XVI st. v Ukrayini. Chernihiv: Siveryans'ka dumka.

6. Romantsova, N. I. (2007) Postat' knyazya Dmytra Vyshnevets'koho v ukrayins'kiy istoriohrafiyi XIX – pochatku XXI st. ; dys. na zdobuttya naukovoho stupenya kand. ist. nauk : spetsial'nist' – 07.00.06 "Istoriohrafiya, dzhereloznavstvo ta spetsial'ni istorychni dystsypliny". Zaporiz'kyi natsional'nyi universytet.

7. Romantsova, N. (2013) Postat' knyazya Dmytra Vyshnevets'koho v ukrayins'kiy istoriohrafiyi XIX–pochatku XXI st.: monohrafiya. Mariupol' : MDU.

8. Rusyna, O. V. (2009) Livons'ka viyna 1558–1583. Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny: U 10 t. In: V. A. Smoliy (ed.) ta in. T. 6 : La – Mi. Kyiv: Nauk. Dumka.

9. Turanly, F. G. O. (2011) Dzhereloznavstvo v metodolohiyi tyurkolohichnykh doslidzhen' istoriyi Ukrayiny. Ukrayins'ke dzhereloznavstvo ta spetsial'ni istorychni dystsypliny na porozi XXI st.: materialy Mizhnar. konf., prysvyach. 85–littyu vid dnya narodzhennya Yaroslava Dashkevycha. NAN Ukrayiny. In-t ukrayins'koyi arkheohrafiyi ta dzhereloznavstva im. M.S. Hrushevs'koho. L'vivs'ke viddilennya. In: M. Kapral', N. Kit, A. Felonyuk. L'vivs'ki istorychni pratsi. Materialy zasidan' i konferentsiy. Vyp. 2. L'viv.

10. Turanly, F. (2016) Kozats'ka doba istoriyi Ukrayiny v osmans'ko-turets'kykh pysemnykh dzherelakh (druha polovyna XVI – persha chvert' XVIII stolittya). Kyiv: Vyd. dim "Kyievo-Mohylyans'ka akademiya".

11. Khalymonenko, H. I. (2009) Istoriya turets'koyi literatury: Türk Edebiyatı Tarihi.

12. Tsentralnyi Derzhavnyi Istorychnyi Atlhiv Ukrayiny, Lviv, fond 132, opys1, sprava 127.

13. Shcherbak, V. O. (2006) Ukrayins'ke kozatstvo: formuvannya sotsial'noho stanu. Druha polovyna XV – seredyna XVII st. Kyiv: Vyd. dim "KM Akademia", 300 s. : il.

14. Yuriy, M. F., Aleksiyevets' L. M., Kalakura, Ya. S., Udod O. A. (2012) Ukrayina naydavnishoho chasu – XVIII stolittya: tsyvilizatsiynyi kontekst piznannya. Ternopil': Aston. Kn. I.

15. Aykut, N., Bostan, İ., Cebecioğlu, M., Emecen, F. İlgürel, M., İpşirli, M. (ed.). (1993) BOA, MD, Nu : 3, Hicrî : 996–968. Hicrî : Milâdî : 1558–1560, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu : 12, Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Dizisi: I. Ankara.

16. Devellioğlu, F. (1993) Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat. In: Aydın Sami Güneyçal*,* 11. Baskı. Ankara, Aydın Kitabevi Yayınları.

17. Erdoğan E. Ü. (2010) Mühimme Defterlerine Göre XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-Kırım Hanlığı İlişkileri, Türkiyat Araştırmaları Ensitüsü Dergisi, Sayı 27. Konya, Türkiye, Bahar.

18. İnalcık, H. (2008) Rumeli, İslam Ansiklopedisi, Cilt 35, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmalar Merkezi. İstanbul.

19. Öztürk, Y. (2003) Dimitriy İvanovıç Vişnevetskiy ve Faaliyetleri, SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 9. İsparta, Türkiye.

20. Öztürk, Y. (2004) Özü'den Tuna'ya: Kazaklar – 1, 1. Baskı. İstanbul, Yeditepe Yayınevi.

21. Pritsak, O. (2007) Rusların Kökeni, Omelyan Pritsak Armağanı (A tribute to Omeljan Pritsak), İn: Prof. Dr. Mehmet Alpargu, Doç. Dr. Yücel Öztürk (ed.). Sakarya Üniversitesi Yayını Nu : 51. Türkiye, 2007.

22. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA), Evrak (E.) 9300 /14, Kanuni Sultan Süleymân'ın Kefe sancakbeyi Sinan Bey'e *gönderdiği hüküm.*

23. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA), Evrak (E.) 7618, Nasuh'un Kanuni Sultan Süleymân'a *gönderdiği mektup.*

24. Tükçe Sözlük. (1998), *2. Cilt,* 9. Baskı, Cilt 2. Ankara, Türk Dil Kurumu Basımevi.

25. Türk Ansiklopedisi. (1978), Cilt XXVII. Ankara.

26. Uzunçarşılı, İ. H. (1995), Osmanlı Tarihi, XVI. Yüzyıl ortalarında, XVII. yüzyıl sonuna kadar, III. Cilt, 2. Kısım, 5 Baskı. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.

27. Turanlı, Ferhad. (2017), Development of the Ukrainian Cossacks and Activities of Dmytro Vyshnevetsky According to the Data from Turkish Written Sources and Historiography, Journal of Academic Inquiries, Volume: 12, Issue: 1, Sakarya University, Turkey.

Надійшла до редколегії 06.04.17

Додаток 1
(Факсиміле оригіналу документа)

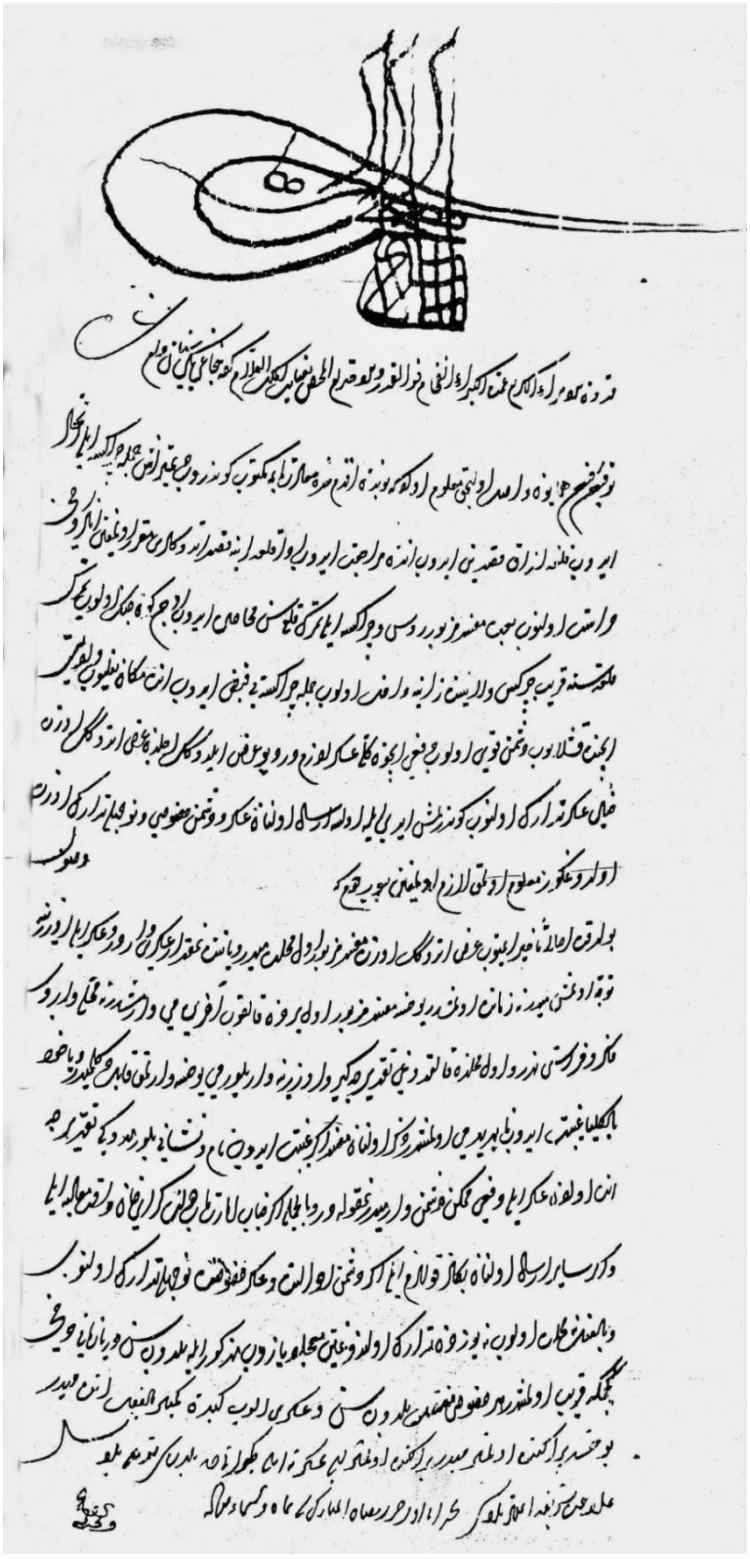

Kanuni Sultan Süleymân'ın Kefe sancakbeyi Sinan Bey'e *gönderdiği hüküm*,
TSMA, E. 9300 /14

Додаток 2

(Транслітерація тексту документа)

TUĞRA

"Süleyman Şah bin Selim Şah Han el-muzaffer daima"

1-Kıdvetü'l-ümerâi'l-kirâm umdetü'l-küberâi'l-fihâm zevi'l-kadr ve'l-ihtriâm el-muh[t]assu bi-inâyeti'l-meliki'l-allâm Kefe Sancağı Beği Sinân dâme hutimet avâkıbıhû bi'l-hayr ki,

2-tevkî‘-i refî‘-i Humâyûn vâsıl olacak ma‘lûm ola ki, bundan akdem Südde-i Sa‘âdet-me 'âbıma mektûb gönderib Tîmîraş cümle Çerâkise ile ittihâd

3- edip Kal‘a-i Azak kasdın edip ondan müracaat edip ol kalelerine kasdettikleri mukarrer olunmağın onlar dahi

4-hırâset olu p ba‘de-hu müfsid-i mezbûr Rus ve Çerâkise ile Temrek Kal‘asın muhâsara edip üç gün cenk olup Temrek

5-Kal‘ası'na karîb Çerkes vilâyetinin de Zâyine dâhil olup cümle Çerâkise'yi kabzedip onda mekân bağlayıp vilayet

6-içinde kışlayıp düşman kavî olup def‘i için küllî asker lâzımdır diye arz ettiğin ecilden arz ettiğin üzere

7-hayli asker tedârik olunup gönderilmiş idi öyle olsa irsâl olunan asâkir ve düşman husûsî ve ne vechile tedârik üzere

8-olduğunuz ma‘lûm olmak lâzım olmağın buyurdum ki vusûl

9-buldukta asla te'hîr etmeyip arz ettiğin üzere müfsid-i mezbûr ol mahalde midir ve yanında ne mikdâr asker vardır ve asâkir ile üzerine

10-teveccüh olunmuş mudur ne zamânda olunmuştur yoksa müfsid-i mezbûr ol yerden kalkıp âher yere mi varmıştır ne mahalle varıp

11-fikr ü firâseti nedir ve ol mahalden kalktığın takdîrce geri üzerine varılır mı yoksa varılmak kâbil değil midir veyahut

12-bi'l-külliyye gıybet edip nâ-bedîd mi olmuştur zikrolunan müfsid eğer gıybet edip nâm u nişânı bildirdiği takdîrce

13-onda olan asker ile def‘i mümkün düşman var mıdır ne makûledir ve bi'l-cümle eğer Cenâb-ı İmâret-me'âb Devlet Giray Hân ve (...) -i me‘âliye ile

14- (…) sâyir irsâl olunan beğler kullarım ile eğer düşman ahvâlinde ve asker husûsunda ne vechile tedârik olunup

15-ve bi'l-fi‘l ne mahalde olup ne yüzden tedârik olunduğun mücellâ yazıp mezkûr ile bildiresin derya zamanı dahi

16-geçmeğe karîb olmuştur her husûsu muhakkak bildiresin ve askeri alıp giden gemiler bi'l-fi‘il onda mıdır

17-yoksa perâkende olmuşlar mıdır perâkende olmuşlar ise asker ne ile (...) bildiresin şöyle bilesin

18-alâmet-i şerîfe i‘timâd kılasın tahrîren fî evâhir-i Ramazânü'l-mübârek sene semâne [ve sittîn] ve tis‘a-mi'e Be-makâm-ı (...) el-mahrûse

Додаток 3

(Трансформований текст документа)

TUĞRA

"Daima zafer kazanan Selim Şah Han'ın oğlu Süleyman Şah"

S1-Cömert yöneticilerin önde geleni, nüfuz ve itibâr sahibi büyüklerin dayanağı, çok bilgili meliklerin yardımına özel kudret ve saygı sahibi Kefe Sancağı Beyi Sinan – sonu sürekli hayırolsun ki,

S2-Fermânım ulaştığında bilinsin ki bundan önce Mutluluk dolu eşiğime mektub gönderip Timiraş bütün Çerkesler ile birleşip

S3-Azak Kalesi'ne saldırmağa kastedip o sebeple müracaat edip ol kalelerine kastettiklerine karâr verilmiş olup o kaleler de

S4-korunup daha sonra bahsi geçen fesadcı Rus ve Çerkesler ile Temrek Kalesi'ni kuşatıp üç gün savaş olup Temrek

S5-Kalesi'ne yakın Çerkes vilâyetinin de kaybedilmesine katılıp bütün Çerkesleri tutuklayıp orada kalıp vilâyet

S6-içinde kışı geçirip, düşman sert, kuvvetli olup, ortadan kaldırılması için büyük miktarda asker lâzımdır diye söylediğin sebeple söylediğin gibi

S7-çok miktarda asker hazırlanıp gönderilmişti öyle olsa gönderilen asker ve düşman özel olarak ve ne şekilde hazırlamakta

S8-olduğunuz bilinmek gerekmektedir buyurdum ki, ulaştığında

S9-asla ertelemeyip söylediğin üzere bahsedilen fesadcı o yerde midir ve yanında ne kadar asker vardır ve asker ile üzerine

S10-hareket edilmiş midir ne zamanda hareket edilmiştir yoksa bahsedilen fesadcı o yerden ayrılıp başka yere mi gitmiştir nereye gitmiştir

S11-maksat ve niyeti nedir ve o yerden ayrılırsa tekrâr üzerine hareket edilir mi yoksa hareket etmek mümkün değil midir veyahut

S12-tamamen izi kaybedilip görünmez mi olmuştur bahsedilen fesadcı eğer gözden kaybolup yerini belli ettiği halde

S13-onda bulunan asker ile ortadan kaldırılması mümkün düşman var mıdır ne çeşittir ve tamamıyla eğer büyük yönetici Devlet Giray Han ve (...) büyükleri ile

S14-(...) gönderilen diğer beyler kullarım ile düşmanın durumunda ve asker konusunda ne şekilde hazırlanıp

S15-ve fiilî olarak nerede bulunup ne sebepten hazırlandığını açıkça yazıp adı geçen mektubcu ile bildiresin deniz zamanı dahi

S16-son bulmaya yaklaşmıştır her konuyu kesinlikle bildiresin ve askeri alıp giden gemiler fiilî olarak onda mıdır

S17-yoksa dağılmışlar mıdır dağılmışlar ise asker ne ile [keçineceklerini] bildiresin şöyle bilesin

S18-şerefli tuğraya güvenesin dokuz yüz [altmış] sekiz senesinin Ramazanü'l-Mübârek ayının son on gününde yazıldı [Milâdî : 4–14 Haziran, sene 1561] [İsatanbul]'da yazıldı

Додаток 4

(Адекватний переклад тексту документа українською мовою)

ТУҐРА

Зміст тексту туґри:

"Шах Сулейман син падишаха Селіма, є завжди переможцем"

"Доброзичливому Правителю санджаку-бею Кафи Сінану, міцній опорі великих [людей], який має велику повагу та довіру [всіх]; володіє глибокими знаннями, має особливу силу та ставиться з повагою до допомоги від великих [правителів], нехай Він буде славетним довгий час. Отримавши мій цей наказ, знай, що це відповідь на твій раніше надісланий у мій

щасливий палац лист з повідомленням про те, що Дмитраш об'єднався з усіма черкесами і вирішив напасти на фортецю Азов, що перебувала під захистом. Вказаний руйнівник разом з черкесами та русами поблизу згаданої фортеці оточив ще й іншу фортецю, Темрюк, і скорив увесь черкеський люд, захопив всю відповідну територію та скарб і залишився там на зиму; ти також писав, що той противник є дуже сильним і агресивним, а тому наголошував на необхідності мати численну кількість воїнів. Отож у зв'язку з цим відправлено тобі було численне військо, а мені треба дізнатися про рівень [військової] підготовки цього відправленого тобі війська та, особливо, про становище противника. Наказую тобі негайно, без затримок поінформувати мене про таке: чи перебуває ще там само згаданий руйнівник, яка чисельність його війська, чи вже атакували його та коли це сталося; чи зазначений розбійник уже полишив місце своєї постійної дислокації та переправився в якесь інше місце, та куди саме він перебрався. Яка у нього мета та які він має наміри; чи буде змінювати місця своєї постійної дислокації, чи може він взагалі зник без сліду та став людиною-невидимкою; якщо буде встановлено місця знаходження названого руйнівника, то буде тоді можливо знищити його разом з його військом, і чи взагалі існує такий ворог, як про нього говорять. Великий правитель хан Девлет Гірай [I] спільно зі знаними командирами були відправлені мною з іншими підлеглими командирами; отже як вони готуються [до боротьби], де перебувають і з якої причини; що відомо про становище противника; про все це написати мені відверто та конкретно і надіслати через відповідного листоношу. Підходить час закінчення сприятливих кліматичних умов на морі, тому про всі порушені питання інформуй негайно та детально. Чи прибули вже відправлені кораблі з воїнами, а чи ще розкидані по різних місцях? Якщо так, то як справи із забезпеченням цих воїнів провіантом? Пам'ятай про необхідність інформування мене. Вір тому, що говориться в нашій високодостойній Туґрі. Місце написання [Стамбул]. Остання декада місяця рамазану 968 року за календарем Гіджри [4–14 червня 1561 року за християнським літочисленням]".

Додаток 5

(Факсиміле оригіналу документа)

ЦДІАУ (Центральний державний історичний архів України), м. Львів. – Ф. № 132. – Оп. № 1. – Спр. № 127, – Арк. 1 "Подорожна, видана Мурадом III у справі переїзду через Польщу до Московської держави Омара, агента купця Магмуда, для отримання ним грошей за залишений товар".

Додаток 6

(Транслітерація тексту документа)

TUĞRA

"Şah Murad bin Selim Şah Han el-muzaffer daima"

1-Mefâhirü'l-a'yâni'l-milleti'l-mesîhiyye merâci'ü'l-küberâi't-tâifeti'l-iseviyye vilâyet-i Leh a'yânı tevkî'-i refî'-i Humâyûn vâsıl olucak

2-ma'lûm ola ki, zu'amâdan Hâssa tâcirim olan kıdvetü'l-emâcid ve'l-a'yân umdetü'l-emâsil ve'l-akrân Mahmûd zîde mecdu-hû

3-bundan akdem Moskov vilâyetinden hâssa-i Humâyûnumuza müte'allik semmûr kürk ve bazı metâ' almak için irsâl

4-olunmuş idi vilâyet-i Leh'e dâhil oldukta ahâlîsinden bazı kimesneler birer mikdâr esbâb verib

5-hâlâ akçesin cem' etmek için Ömer nâm âdemîsin irsâl etmiştir buyurdum ki hükm-i Humâyûnum vusûl buldukta

6-kadîmden südde-i sa'âdet-me'âbımıza olan ubûdiyyet ve ihlâsınız muktezâsınca müşârün ileyhin her kimde hakkı var ise

7-ellerinde olan temesükâtı mûcebince zikrolunan âdemîsine bî-kusûr teslîm olunub eğlendirilmeyip geru emîn ve sâlim

8-Memâlik-i Mahrûsemiz'e ulaştırasız şöyle bilesiz alâmet-i şerîfe i'timâd kılasız

9-tahrîren fî evâil-i şehr-i Cumâdel'l-ûlâ sene tis'a ve semânîn ve tis'a-mi'e

Be-makâm-ı Konstantiniyye

Додаток 7

(Трансформований текст документа)

TUĞRA

"Daima zafer kazanan Selim Şah Han'ın oğlu Murad Şah"

S1-Mesîhî milletinin önde gelenlerinin övüncü İsevî taifesinin büyüklerinin başvurduğu Leh Vilâyeti'nin yöneticisi Fermân'ım ulaştığında

S2-bilinsin ki, zaîmlerden özel tüccarım olan çok onurlu kimselerin önderi ve akran ve örneklerinin direği Mahmud – onuru artsın

S3-bundan önce Moskov vilâyetinden Hassa-i Humâyûnumuza bağlı olarak samur kürk ve bazı ticaret malı almak için

S4-gönderilmiş idi Leh vilâyetine girdiğinde halktan bazı kimselere birer miktar giyecek vermiş

S5-hala bu giyeceklerin parasını almak için kendi adamı olan Ömer'i isimli kişiyi göndermiştir buyurdum ki bu emrim ulaştığında

S6-önceden devletimize olan sadakatiniz gereğince her kimde ne alacağı var ise

S7-ellerinde bulunan senetleri gereğince eksiksiz aldırıp ve zaman kaybettirmeden emîn ve salim

S8-olarak Memleket-i Mahrûsemiz'e ulaştırasınız fermanda yer alan işarete güvenesiniz.

9S-İstanbul'dan yazıldı (Evâil-i Cemâziye'l-evvel sene 989).

Додаток 8

(Адекватний переклад тексту документа українською мовою)

ТУҐРА

Зміст тексту туґри:

"Шах Мурад, син падишаха Селіма, є завжди переможцем"

Володарю, що є одним з лідерів і гордістю християнського люду, котрі поклоняються Ісусові [Христу], правителю польської країни я надсилаю ферман / наказ, і коли він отримає цей документ, то повинен знати, що мій уповноважений торговець Махмуд, який є поважною особою та провідником і опорою багатьох гідних людей, нехай зростає його авторитет, раніше був мною відряджений до Московії, щоб придбати спеціальний верхній одяг з соболиного хутра, який був призначений для палацу Високої Порти.

По дорозі додому, перебуваючи на території Польщі, він розпродав певну частину названого товару окремим особам. Для отримання платні за цей товар [Махмуд] відрядив свою довірену особу Омара у вказану країну [Польщу]. Коли отримаєте мій наказ, якщо залишаєтесь вірними у стосунках з нашою державою, тоді особи, що мають віддати свої гроші за отриманий ними згідно з відповідними документами товар, повинні зробити це негайно. Виконайте належним чином зазначене вище у тексті цього ферману та забезпечте особисту недоторканість та безпеку [Омара] під час його повернення в османську країну. Написано в Стамбулі (7 червня 1581 рік).

F.Turanly, Ph.D in History, Associate Professor
National University of "Kyiv-Mohyla Academy", Kyiv, Ukraine

TURKISH WRITTEN DOCUMENTS AS SOURCES OF INFORMATION ON THE HISTORY OF UKRAINE OF THE SECOND HALF OF THE 16TH CENTURY

The article examines of archival documents containing data on the history of Ukraine relating the development period of the Ukrainian Cossackdom, particularly on the military activities of Hetman Dmytro Vyshnevetsky. The policy of the High Porte aimed at preventing combat operations of the Ukrainian Cossacks against the High Porte and Crimean Khanate in the Azov Sea Area. There has been analysed the political situation set up in the relationships between the Ottoman Empire, Muskovite Czardom and Poland in the second half of the 16th century. The point of the international trade routes and the issue of providing safety for such a communication have been touched on. The methodology of studying the Turkish Ottoman written sources on the above said theme is the objective interpretation of the texts of the sources, which requires application of a coresponding method.

Keywords: methodology, a Turkish Ottoman written source, Historiography, the Ukrainian Cossackdom, Dmytro Vyshnevetsky, Azov, the Crimean Khanate, the High Porte, trading.

УДК 27-1:26"652"-86Е-2
https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.133.2.17

В. Черноіваненко, канд. іст. наук, доц. кафедри історії
Національний університет "Києво-Могилянська академія", Київ

КУМРАНСЬКІ ВИТОКИ ХРИСТИЯНСТВА: ДИСКУСІЇ[46]

У статті розглядаються теорії і гіпотези щодо можливого впливу рукописів Мертвого моря на формування раннього християнства, висвітлюються і аналізуються положення різних поглядів у кумраністиці щодо текстуальних перегуків між кумранською літературою і писаннями Нового Заповіту, наводяться інтерпретації та спроби реконструкції історичного контексту в умовах фактичної нестачі історичних свідчень про зв'язки між юдейськими групами і рухами часів Другого Храму.

Ключові слова:Кумран, рукописи Мертвого моря, християнство, витоки, взаємовплив, теорії, інтерпретації.

Немалу увагу в кумраністиці приділяли і приділяють зв'язку між рухом Ісуса, тобто раннім християнством, та есеями, вченням першого і вченням, викладеним у кумранських рукописах.

У своїх компаративних дослідженнях Гартмут Штеґеманн відзначає, що Ісус і його найближчі послідовники поділяли спільні погляди з кумранітами на термінологію, дуалізм, організацію громади, інтерес до "Царства Божого" та їхнє використання біблійних творів для самовизначення[47]. У той самий час дослідник вважає, що порівняння не є доречними у випадку зі зануренням (хрещенням), таємною вечерею, спільністю майна і календарем[48]. Клаус Берґер вважає, що конструктивні порівняння можуть здійснюватися стосовно таких аспектів, як організація громади, термінологія, месіанізм та питання виправдання[49]. На думку Германа Ліхтенберґера, спільні риси сувоїв і руху Ісуса включають погляди на храм, загальні спільнотні трапези, месіанські очікування і належність Івана Хрестителя до обох груп[50].

Професор Манчестерського університету Джордж Брук виділяє принаймні чотири основні типи такого ймовірного зв'язку, який зокрема сприяє глибшому розумінню юдейського контексту вчення Ісуса[51].

1. У деяких своїх висловлюваннях і вчинках Ісус перегукується зі сучасними йому юдейськими вченнями і практиками, які відбиті й у рукописах Мертвого моря. Наприклад, наголошування Ісуса на правлінні ("царстві") Божому перегукується певним чином із проголошенням верховної влади Бога в кумранських "Піснях суботньої жертви"; питання месіанської самоідентифікації Ісуса може розглядатися поруч із месіанськими сподіваннями, відображеними в деяких сектантських сувоях; організацію найближчих послідовників Ісуса як групи 12 учнів можна зіставити із самоідентифікацією кумранської громади як нащадків 12 колін Ізраїлю; безшлюбність Ісуса нагадує аскетизм частини есеїв. "Сувій блаженств" (4Q525 2–3 II, 1–6) містить низку т.зв. заповідей блаженств, одна з яких говорить про "чистих серцем", а остання являє собою роздум про гоніння[52]. В Євангелії від Матвія 5:3–12 шосте блаженство, висловлене Ісусом, містить вираз про "чистих серцем", а восьме і дев'яте стосуються переслідування за віру. Можливо, причина такої подібності мотивів пов'язана з існуванням певного спільного для юдеїв вчення мудрості без обов'язкової залежності одного тексту від іншого. У той самий час видається, що автори як рукописів Мертвого моря, так і Євангелій були нащадками спільної екзегетичної традиції щодо виноградника з Ісаї 5 (мотив розвинутий схожим чином у 4Q500 1 і Лк. 20:9–19) та щодо помазаного проповідника доброї звістки в Ісаї 52 і 61 (автори як 11QMelchizedek, так і Луки 4:18–19 розуміють цю постать есхатологічно).

2. Згідно з другим підходом, Ісус запозичив/сприйняв певні погляди з творів, які були збережені або складені есеями. Цей підхід підкреслює еклектичний характер вчення Ісуса, стверджуючи, що у випадку з його вченням ми маємо сукупність ідей (особливо фарисейських та егейських), які є радше відмінними, ніж складають окреме вчення. У цьому зв'язку наводяться щонайменше чотири приклади, які вказують на діапазон можливої залежності Ісуса від есейських ідей. В Євангелії від Луки 7:22 Ісус відповідає учням Івана Хрестителя стосовно своєї ідентифікації, цитуючи Ісайю 61 в адаптованій формі; та сама адаптація присутня і в "Месіанському апокаліпсисі" (4Q521 2 II 12): "оживить мертвих, скромним звіщатиме добру новину"[53]. В Євангелії від Марка 10:2–9 Ісус пояснює свою сувору інтерпретацію припису про розлучення, апелюючи до Буття 1:27 і 2:24; у сектантському "Дамаському документі" (CDIV, 20–V, 1) подібне пояснення застосовується з приводу моногамії і проти розлучення. В Євангелії від Матвія 5:33 Ісус радить ухилятися від всіляких клятв, включаючи клятву небесами; така практика критикується і в "Дамаському документі" (CDXV, 1–2). Нарешті, Ісус використовує слово *ábba* (з арам. "отець"), адресуючи його до Бога, що досить близько перегукується з юдейською молитвою в 4Q372 1, 16 ("мій отче і мій Боже")[54] і 4Q460 9 I, 6 ("мій отче і мій Господи")[55].

3. Відповідно до третьої моделі можливого зв'язку, Ісус радше ніж бути безпосередньо залежним від есейського вчення, міг бути знайомий із ним і навіть протидіяв йому. В Євангелії від Матвія 5:43 Ісус докоряє тим, хто любить своїх ближніх і ненавидить своїх ворогів, як це відображено, скажімо, в "Уставі громади" (1QSI, 10). В Євангелії від Луки 16:8 Ісус розповідає притчу про невірного управителя, критикуючи імітацію "синів світла". Останній термін є самоназвою громади з кумранського тексту. У квазісектантському тексті "Сувій повчання" (4Q 416 2 III, 3–5) мовиться про те, що краще не торкатися грошей, доручених комусь, аніж ризикувати втратити їх; Ісус, натомість, навчає протилежного (Мр. 25:14–30, Лк. 19:11–27). У той час як кумранські тексти, такі як "Мікцат Маасе ГаТора" (4Q394 8 III–IV 4), "Сувій війни" (4QMVII, 4–5) та "Устав громади" (1QSa II, 5–8) по-різному виключаються з грома-

[46] В основу статті покладено доповідь, виголошену на Міжнародній науковій конференції "Актуальні проблеми історії стародавнього світу", що відбулася на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка 16–17 травня 2013 р.

[47] Stegemann H. Die Bedeutung der Qumranfunde für das Verständnis Jesu und des frühen Christentums / H. Stegemann // Bibel und Kirche. – 1993. – № 48. – S. 10–19.

[48] McCready W. The Historical Jesus and the Dead Sea Scrolls / W. McCready // Whose Historical Jesus? / [ed. by W. Arnal, M. Desjardins]. – Waterloo, ON: Wilfrid Laurier, 1997. – P. 203.

[49] Berger K. Qumran und das Neue Testament / K. Berger // Theologie und Glaube. – 1994. – № 84. – S. 159–174.

[50] Lichtenberger H. Die Texte von Qumran und das Urchristentum / H. Lichtenberger // Judaica. – 1994. – № 50. – P. 68–82.

[51] Brooke G. The Dead Sea Scrolls and the New Testament / G. Brooke. – Minneapolis, MN: Fortress Press, 2005. – P. 20–24.

[52] Martínez F. The Dead Sea Scrolls: Study Edition / F. Martínez, E. Tigchelaar. – Leiden–Boston–Köln: Brill, 1997. – Vol. 2. – P. 1052–1055.

[53] Ibid. – P. 1044–1045.

[54] Ibid. – P. 736–737.

[55] Ibid. – P. 938 –939.

© Черноіваненко В., 2017

ди сліпі, глухі й каліки, Ісус іде своїм шляхом, аби показати, що такі люди мають бути повернуті в громаду.

4. В основі останнього четвертого підходу лежить думка про те, що Ісус скористався тією моделлю лідерства, яка застосовувалася Вчителем праведності (*морé га-цéдек*) зі сектантських текстів. У своїй найбільш суперечливій і найменш обґрунтованій формі цей погляд стверджує, що Ісус був визнаний як воскреслий Учитель праведності. В цілому останній може розглядатися як утілення есхатологічного пророка і/або священика, очікуваного деякими юдеями; подібно й Ісус міг утілювати в собі деякі аспекти цієї ролі (Мр. 6:4, Ів. 6:14).

Таким чином, пояснення паралелей між Ісусом і рукописами Мертвого моря сформували різні дослідницькі напрями. У рамках цих напрямів найчастіше висловлюється точка зору про те, що через зустріч з Іваном Хрестителем в Ісуса виник зв'язок з есейським вченням і практикою. Хоча Іван Хреститель, можливо, і зовсім не був есеєм[56], географічна близькість його служіння до Кумрану та його увага до божественної відплати, покаяння і ритуального омовіння свідчить про те, що він цілком міг бути знайомим з есейськими поглядами і ритуалами, а можливо, вони були й адаптовані ним для власної практики. Не заперечуючи того, що есейські погляди могли бути передані за посередництва Івана Хрестителя, інші дослідники вважають, що Ісус зустрів есеїв під час свого служіння, і що він частково сприйняв деякі з їхніх етичних поглядів, наприклад, щодо розлучення і бідності. У світлі цього стверджується, що Ісус послуговувався будинками, близькими до есейського кварталу, під час його перебування в Єрусалимі, і що будинок, використаний ним під час Таємної вечері, належав, можливо, есею[57].

Також з-поміж дослідників існує напрям, який намагається не стільки обговорювати зв'язок Ісуса з есеями, його вчення з ученням, викладеним у кумранських манускриптах, скільки просто порівнювати численні паралелі між рукописами Мертвого моря і творами Нового Завіту без особливих узагальнених висновків. Але в таких дослідженнях є свій важливий нюанс, який потребує озвучення. Усі книги Нового Завіту складено значно пізніше за кумранські манускрипти, скажімо, такі як "Устав громади", "Сувій війни" чи "Дамаський документ". Позаяк жодний із новозавітних творів не є ранішим за 50 р. н. е., основна точка контакту між есеями і ранніми християнами зміщується на другу половину I ст. н. е. Будь-який гіпотетичний есейський вплив на вчення Ісуса може пояснюватися як пізніший вплив есеїв на друге покоління послідовників Ісуса, що прагнули записати повчання і діяння свого наставника. З одного боку, цей підхід надає сенсу провідній історичній реконструкції, яка локалізує діяльність Ісуса головним чином у Галілеї та підкреслює, що основний зміст його послання зводився до проповіді відкритості й безпосередності Царства Божого; з огляду на це вплив ідей рукописів Мертвого моря бачиться мінімальним. З іншого боку, такий підхід сприяє збереженню погляду на послання Ісуса як оригінальне і самобутнє; його використовують, ясна річ, ті науковці, що переконані в Ісусовій унікальності[58].

Крім поглядів, що вбачають різний зв'язок між Ісусом і рукописами Мертвого моря, є і той, який, навпаки, такого зв'язку не знаходить. На користь такого підходу висувається той аргумент, що Ісус ніде жодним безпосередній чином і під своїм ім'ям не згадується в кумранських текстах, також не фігурують і його учні (хоча з огляду на хронологію це досить зрозуміло); натомість у Новому Завіті немає жодної чіткої вказівки на есеїв або їхні тексти. Більше того, Ісус походив із Галілеї і очевидно належав до нижчої соціальної (ремісничої) страти, у той час як сувої з Кумрану, можливо, належали освіченій та елітній верстві, що фокусувала свою увагу довкола Єрусалима. Крім того, Ісус, як було зазначено вище, проповідував послання, відкрите для інших юдеїв, а також приймав участь у трапезах із тим, кого інші маргіналізували. Автори рукописів Мертвого моря (принаймні її частини) були явно з-поміж тих, хто був готовий радикально захищати ритуальну чистоту і правила виключення. Таким чином, з географічних, соціальних і теологічних причин Ісус міг не мати практично нічого спільного зі збирачами і авторами кумранських манускриптів[59].

Насамкінець варто згадати про ще один підхід, який існує в системі теорій християнських зв'язків у кумраністиці. Відповідно до нього, можна стверджувати про те, що певним чином Ісус і його послідовники мають ідентифікуватися з тими, хто зібрав і написав кумранські тексти.

Ще на початку 50-х рр. XX ст., після публікації Пешер Хавакук (1QpHab), коментаря на книгу біблійного пророка Авакума, французький дослідник, професор Сорбонни Андре Дюпон-Соммер був вражений подібністю згадуваного в Пешер Хавакук Учителя праведності (або Праведного наставника) до історичного Ісуса з Назарета. "Галілейський Учитель у тому вигляді, в якому він постає перед нами в новозавітних писаннях, є в багатьох відношеннях вражаючим перевтіленням Учителя праведності"[60].

На думку Джона Аллеґро, Кумран являв собою есейську колонію, де провадив свою діяльність Іван Хреститель і де, власне, і виникло християнство. "Зараз видається можливим, що церква сприйняла образ життя секти (есеїв – *В. Ч.*), її устав, багато з її доктрин і безумовно значну частину фразеології, якою рясніє Новий Завіт"[61].

Відповідно до погляду Барбари Тірінґ, Праведним учителем був Іван Хреститель, а Ісус – ще одним згадуваним у Пешер Хавакук персонажем – Нечестивим священиком[62]. Джоель Тейхер вважає, що кумраніти належали до юдейсько-християнської секти ебіонітів[63], Ісус був Праведним учителем, а Нечестивим священиком – апостол Павло[64]. Роберт Ейзенман[65] дотримується думки про те, що Вчителем праведності був Яків Молодший[66].

---

[56] Webb R. John the Baptizer and Prophet: A Socio-Historical Study / R. Webb. – Sheffield: Sheffield Academic Press, 1991. – P. 213.

[57] Див. більше в: Riesner R. Essener and Urkirche in Jerusalem / R. Riesner // Christen und Christliches in Qumran? / [Hg. von B. Mayer]. – Regensburg: Pustet, 1992. – S. 139–155.

[58] Brooke G. The Dead Sea Scrolls and the New Testament. – P. 25.

[59] Ibid.

[60] Dupont-Sommer A. Aperçus préliminaire sur les manuscrits de la mer Morte / A. Dupont-Sommer. – Paris: Maisonneuve, 1950. – P. 121–122.

[61] Allegro J. The Dead Sea Scrolls. The Story of the Recent Manuscripts Discoveries and Their Momentous Significance for Students of the Bible / J. Allegro. – London: Penguin, 1956. – P. 163–165.

[62] Thiering B. Jesus and the Riddle of the Dead Sea Scrolls / B. Thiering. – San Francisco: Harper, 1992. – P. 66–76.

[63] Ебіоніти (Евіоніти, від дв-євр. "עביונים", *<евйонім>*, тобто "бідні") – юдео-християни, що продовжували дотримуватися Тори (Вчення Моше): обрізання, шабату, дієтарних постанов – кашруту тощо). Можливо, назва походить від Ебіона, засновника секти. Секта вірогідно виникла до 70-х рр. н. е., а припинила своє існування в IV–VII ст. Більше див.: Bromiley G. Ebionites / G. Bromiley // International Standard Bible Encyclopedia / [ed. by G. Bromiley]. – Vol. 2 (E–J). – Grand Rapids, MI: Eerdmans, 1982. – P. 9–10.

[64] Teicher J. The Dead Sea Scrolls: Documents of the Jewish-Christian Sect of the Ebionites / J. Teicher // Journal of Jewish Studies. – 1951. – № 2. – P. 93, 97–98.

[65] Детальніше див.: Eisenman R. James the Brother of Jesus: The Key to Unlocking the Secrets of Early Christianity and the Dead Sea Scrolls / R. Eisenman. – New York: Penguin, 1998. – 1136 p.

[66] І снує кілька припущень стосовно ідентифікації Якова Молодшого, згадуваного, наприклад, у Мр. 15:40: 1) один з учнів Ісуса – Яків, син Алфея (Мт. 10:3); 2) брат Ісуса (Мт. 13:55–56, Мр. 6:3, Дії 15:13, Гал. 1:18–20, 2:9). Eisenman R. James the Just in the Habakkuk Pesher / R. Eisenman. – Leiden: Brill, 1986. – P. VII.

У той самий час існує чимало причин, з яких більшість дослідників не сприймають теорії християнських зв'язків, головною з яких є хронологія: палеографічні дані відносять рукописи (що, зокрема, згадують вищезазначених персонажів) до часу виникнення християнства[67] Тим не менше, цілком вірогідною є можливість взаємних контактів між есейським і ранньохристиянським рухами (включаючи певного роду перетікання), якщо абстрагуватися від "есейського авторства" манускриптів.

Наприкінці статті пропоную мій переклад на українську зазначеного вище кумранського манускрипту, названого "Месіанським апокаліпсисом".

ДОДАТОК

"Месіанський апокаліпсис" (4Q521)[68], уривки

Фрагмент 1, колонка II

[…][69]
… [а ви] почули …
і виконали …
і в чому [ви] переступили, …
і боятися …
помножились праведник[и] …
і воскреслі …
і любов …
…

Фрагмент 2, колонка II

[Небе]са і земля чутимуть
помазаного[70] його.
[І все, щ]о в них,
не порушить святих заповідей.
Будьте сильними[71], хто шукає Адоная[72]
в його служінні
[…]
Чи не зустрінете в ньому ви Адоная,
всі, хто має надію у своєму серці?
Бо Адонай відвідає благочестивих,
а праведників покличе на ім'я.
І над скромними ширятиме його дух[73],
і вірних оновить Він своєю силою.
Бо вдостоїть він благочестивих
престолу вічного царства,
звільняючи бранців,
відкриваючи *очі* незрячим,
розправляючи скру[чених][74].
І на[в]іки я приліплюсь
[до тих, хто має н]адію,

---

[67] Дискусія стосовно датування рукописів, що тривала головно між Р. де Во (стверджував, що всі кумранські знахідки належать до елліністичної доби, тобто до 63 р. до н. е.) і А. Дюпон-Соммером (відносив знахідки до ранньоримської епохи, тобто після 63 р. н. е.), була відкорельована знахідками 1950-х рр. і відповідними палеографічними та археологічними дослідженнями до широкого відтинку часу: II ст. до н. е. – I ст. н. е. [Vermes G. An Introduction to the Complete Dead Sea Scrolls / G. Vermes. – London: SCM, 1999. – P. 3]. Натомість, останнім часом у зазначеній кореляції ряд дослідників усе більше вбачає певну заангажованість, бажання звести в часі рукописи і постать Ісуса, тим самим прагнучи довести історичність останнього, особливо враховуючи те, що згаданий у рукописах Учитель праведності багато в чому збігався з образом Ісуса. Так, Ґреґ Дудна, сумуючи всі дискусії довкола датування манускриптів, робить висновок, що вони були написані не пізніше I ст. н. е. [Galor K. Qumran Archaeology in Search of a Consensus / K. Galor, J. Zangenberg // Qumran – The Site of the Dead Sea Scrolls: Archaeological Interpretations and Debates / [ed. by K. Galor, J.–B. Humbert, J. Zangenberg]. – Leiden–Boston: Brill, 2006. – P. 5; Doudna G. Redating the Dead Sea Scroll Deposits at Qumran: The Legacy of an Error in Archaeological Interpretation / G. Doudna. – Режим доступу: http://www.bibleinterp.com. – Дата відвідування: 19.01.2011; див. також: Doudna G. Redating the Dead Sea Scrolls Found at Qumran: The Case for 63 BCE / G. Doudna // Qumran Chronicle. – 1999. – № 8. – P. 1–96]. Майкл Вайз, який здійснив аналіз прихованих натяків у текстах рукописів, виявив, що шість таких натяків належать до людей і подій, що існували чи відбувалися у II ст. до н. е., 26 – до людей і подій I ст. до н. е., і немає жодного, що належав би до часу пізніше 37 р. до н. е. На цій підставі М. Вайз висновує, що майже 90% усіх кумранських рукописів було написано чи переписано в I ст. до н. е., причому 52% з них – у десятиріччі між 45 і 35 рр. до н. е. [Wise M. The Dead Sea Scrolls: A New Translation / Wise M., Abegg M., Cook E. – San Francisco: Harper, 1999. – P. 14; див. також: Wise M. Dating the Teacher of Righteousness and the Floruit of His Movement / M. Wise // Journal of Biblical Literature. – 2003. – № 1. – P. 53–87].

[68] Джерело часів Хасмонеїв, написане давньоєврейською мовою на пергаменті. Виявлене в Кумрані, печері № 4. Містить низку перегуків з біблійними (Книга Ісаї) та новозавітними (Євангелія від Луки) книгами. Фото оригінальних фрагментів можна знайти на http://www.deadseascrolls.org.il/explore-the-archive/manuscript/4Q521-1

[69] Пропущені фрагменти, слова чи окремі літери виокремлюються квадратними дужками або три крапкою. Курсивом подекуди виділені слова, додані для розкриття повнішого змісту.

[70] Тобто месію.

[71] Інакше: тримайтеся, не впадайте у відчай.

[72] Адонай – одне з біблійних імен Бога. Перекладається традиційно як "Господь".

[73] Пор.: 5М (Бут.) 1:2.

[74] Пор.: Іс. 42:7 або Лк. 4:18.

і в його милосерді …
і плі[д] … не спізниться.
Дивовижі, яких не було,
вчинить Адонай, як ка[зав].
[Бо] зцілить смертельно поранених
і оживить мертвих,
скромним звіщатиме добру новину
і … вико[ре]нених він поведе,
і зморених голодом збагатить,
… і всі …

Фрагмент 2, колонка III

І закон твого милосердя; і я звільню їх …
Прав[ди]во: отці прийдуть до синів …
Благословіння Адоная – його бажання …
Нехай радіє [зем]ля повсю[ди] …
[Б]о весь Ізраїль радіє …
І […]

Фрагмент 7 + 5, колонка II

[…] поглянь [н]а все, щ[о створено]:
[зем]лю і все, що на ній,
море [і все, що в ньому],
і всі водойми та струмки […]
[…] той, хто чинить добре
перед Адон[аєм].
[…] подібні тим, що проклят[і]
й *приречені* на смерть,
[коли] воскреситель
підніме з мертвих свій народ.
[…]
І ми [скла]демо подяку
і звістимо вам про
спра[ведливість] Адоная,
яки[й] … і відкриває […],
і […], і […]
Він розкриває їм […]
І міст безо[дні] …
Застигли осоруж[ні …],
а небеса зустріли […],
[і в]сі ангели […]

Список використаних джерел:

1. Allegro J. The Dead Sea Scrolls. The Story of the Recent Manuscripts Discoveries and Their Momentous Significance for Students of the Bible / J. Allegro. – London: Penguin, 1956. – 207 p.
2. Berger K. Qumran und das Neue Testament / K. Berger // Theologie und Glaube. – 1994. – № 84. – S. 159–174.
3. Bromiley G. Ebionites / G. Bromiley // International Standard Bible Encyclopedia / [ed. by G. Bromiley]. – Vol. 2 (E–J). – Grand Rapids, MI: Eerdmans, 1982. – P. 9–10.
4. Brooke G. The Dead Sea Scrolls and the New Testament / G. Brooke. – Minneapolis, MN: Fortress Press, 2005. – 314 p.
5. Doudna G. Redating the Dead Sea Scroll Deposits at Qumran: The Legacy of an Error in Archaeological Interpretation / G. Doudna. – Режим доступу: http://www.bibleinterp.com. – Дата відвідування: 19.01.2011.
6. Doudna G. Redating the Dead Sea Scrolls Found at Qumran: The Case for 63 BCE / G. Doudna // Qumran Chronicle. – 1999. – № 8. – P. 1–96.
7. Dupont-Sommer A. Aperçus préliminaire sur les manuscrits de la mer Morte / A. Dupont-Sommer. – Paris: Maisonneuve, 1950. – 122 p.
8. Eisenman R. Jamest he Brother of Jesus: The Key to Unlocking the Secrets of Early Christianity and the Dead Sea Scrolls / R. Eisenman.– New-York: Penguin, 1998. – 1136 p.
9. Eisenman R. James the Just in the Habakkuk Pesher / R. Eisenman. – Leiden: Brill, 1986. – 110 p.
10. Galor K. Qumran Archaeology in Search of a Consensus / K. Galor, J. Zangenberg // Qumran – The Site of the Dea Sea Scrolls: Archaeological Interpretations and Debates / [ed. by K. Galor, J.–B. Humbert, J. Zangenberg]. – Leiden–Boston: Brill, 2006. – P. 1–9.
11. Lichtenberger H. Die Texte von Qumran und das Urchristentum / H. Lichtenberger // Judaica. – 1994. – № 50. – P. 68–82.
12. Martínez F. The Dead Sea Scrolls: Study Edition / F. Martínez, E. Tigchelaar. – Vol. 1–2. – Leiden–Boston–Köln: Brill, 1997. – 1363 p.
13. McCready W. The Historical Jesus and the Dead Sea Scrolls / W. McCready // Whose Historical Jesus? / [ed. by W. Arnal, M. Desjardins]. – Waterloo, ON: Wilfrid Laurier, 1997. – P. 190–211.
14. Riesner R. Essener and Urkirche in Jerusalem / R. Riesner // Christen und Christliches in Qumran? / [Hg. von B. Mayer]. – Regensburg: Pustet, 1992. – S. 139–155.
15. Stegemann H. Die Bedeutung der Qumranfunde für das Verständnis Jesu und des frühen Christentums / H. Stegemann // Bibel und Kirche. – 1993. – № 48. – S. 10–19.
16. Teicher J. The Dead Sea Scrolls: Documents of the Jewish-Christian Sect of the Ebionites / J. Teicher // Journal of Jewish Studies. – 1951. – № 2. – P. 67–99.
17. Thiering B. Jesus and the Riddle of the Dead Sea Scrolls / B. Thiering. – San Francisco: Harper, 1992. – 451 p.
18. Vermes G. An Introduction to the Complete Dead Sea Scrolls / G. Vermes. – London: SCM, 1999. – 256 p.
19. Webb R. John the Baptizer and Prophet: A Socio-Historical Study / R. Webb. – Sheffield: Sheffield Academic Press, 1991. – 446 p.
20. Wise M. Dating the Teacher of Righteousness and the Floruit of His Movement / M. Wise // Journal of Biblical Literature. – 2003. – № 1. – P. 53–87.
21. Wise M. The Dead Sea Scrolls: A New Translation / Wise M., Abegg M., Cook E. – San Francisco: Harper, 1999. – 513 p.

Надійшла до редколегії 20.03.17

V. Chernoivanenko, PhD, associate professor
Department of History at the National University of Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv, Ukraine

QUMRAN AND CHRISTIAN ORIGINS AS A DECADES-LONG DEBATE

This article considers the theories and hypotheses regarding the possible impact of the Dead Sea Scrollson the early Christianity formation. It also highlights and analyzes different notions on intertextualechoes in the Qumran literature and the New Testament. The explanation of parallels between the Jesus movement and the Dead Sea Scrolls has formed at least four different opinions in Qumran Studies. 1) In some of his statements and actions, Jesus resonates with his contemporary Jewish teachings and practices which are reflected in the Dead Sea Scrolls. 2) Jesus borrowed some views from the writings that have been stored or written by the Essenes. 3) To be directly and strongly influenced by Essenian doctrines, Jesus might rather face them or even opposed to them. 4) Jesus took and adopted the model of leadership used by the Teacher of Righteousness (Moreh ha-Tzedek) of sectarian scrolls. Finally, the article seeks some potential interpretations and research approaches to reconstruct the context, which is quite problematic and characterized by alack of historical evidence on the links between various groups and movements within Judaism of the Second Temple period.

In addition, the translation (first time in Ukrainian) of the Messianic Apocalypse is provided at the end of the article. This text found in Qumranis eschatological and has pronounced apocalyptic end-time and messianic motifs. Ithas been studied in relation to Gospel's Messianic Magnificat and the comparison with Luke 7:22 about raising the dead.

Key words: Qumran, Dead Sea Scrolls, Christianity, origins, mutual interaction, theories, interpretations.

УДК 378(477-25)"19/20":378.4(477-25)КНУ:94(477)
https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.133.2.18

А. Чуткий, д-р іст. наук, проф.
Національний авіаційний університет, Київ, Україна

ВНЕСОК УНІВЕРСИТЕТУ СВ. ВОЛОДИМИРА У СПРАВУ ЗАСНУВАННЯ НОВИХ ВНЗ В КИЄВІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

Встановлюється роль і місце Університету св. Володимира у справі поширення системи вищих навчальних закладів у Києві в другій половині XIX – на початку XX ст., що має важливе значення як для поповнення реконструкції історії цього навчального закладу, так і для заснованих за його сприяння інших вишів, а також для поглиблення вивчення розвитку освіти в Україні та цього періоду вітчизняної історії загалом.

На підставі архівних матеріалів та історіографії засвідчено, що процес заснування нових вищих навчальних закладів у Києві (зокрема Київського політехнічного та Київського комерційного інститутів, а також Київських вищих жіночих курсів) відбувався значною мірою завдяки ініціативі професорсько-викладацьких кадрів Університету св. Володимира. І саме Університет св. Володимира забезпечував викладацькими кадрами (а часом і керівним складом) новопосталі виші Києва та надавав іншу допомогу у їх становленні та розвитку. При цьому цей процес відбувався на тлі офіційної політики Російської імперії, яка фактично перешкоджала розвитку системи вищих навчальних закладів та поширенню вищої освіти серед українського суспільства, що є проявом колоніальної політики щодо України.

Ключові слова: Університет св. Володимира, інтелектуальна історія, професорська корпорація, мікро-соціальна група, історія України другої половини XIX – початку XX ст.

Вивчення взаємозв'язків та впливів одних вишів на інші становить актуальну тему історичних студій, оскільки дозволяє більш повно реконструювати міру співпраці між різними вищими навчальними закладами (далі – ВНЗ), а отже поглиблює наші знання з історії окремих вишів, дозволяє показати наявну систему "ієрархії" між ними. Окрім цього, такі мікро-історичні теми "проявляють" найбільш чітко суть та наслідки державної політики у сфері освіти, поглиблюють інформацію з біографії визначних особистостей пов'язаних з досліджуваними ВНЗ. Також дослідження з історії вишів дозволяють краще показати роль і місце професорської корпорації у тогочасному суспільстві. Сприяють вони й у дослідженні теми професорської культури, історії повсякденності і загалом – є корисними при вивченні інтелектуальної, соціально-економічної історії та історії країни в цілому на відповідному етапі, а отже дозволяють розвивати цілу низку інших тем як мікро –, так і макроісторичного (про політику метрополій щодо освіти і науки в Україні, розвиток духовно-культурної сфери суспільства тощо) виміру. Все це є цілком закономірним й логічним, оскільки ВНЗ завжди виступають своєрідним концентрованим вираженням загальної ситуації у суспільстві: у них навчаються і працюють вихідці з різних етнічних, конфесійних, соціальних та ін. груп, що дозволяє прослідкувати і міру включеності кожної із них у справу здобуття вищої освіти та вибору відповідного напряму подальшої професійної діяльності. Відповідно, вивчення історії окремих вишів завжди буде належати до важливих напрямів історичних студій, оскільки поєднує у собі можливість отримання інформації різних вимірів історичних студій та різного контексту.

Важливість (а отже – актуальність) вивчення історії ВНЗ засвідчується численною історіографією пов'язаною з власне історією окремих українських вишів узагальнюючого характеру, зокрема і пов'язаних з Київським університетом [33; 34; 37; 53]. При цьому в окремих із них наголошується і на виконанні Університетом св. Володимира "обов'язку "університетського поширення"" [49, с. 44]. Тобто вже на початку XX ст. сучасниками було визнано факт розбудови системи вищих навчальних закладів за ініціативи професорсько-викладацького корпусу Університету св. Володимира.

Загалом, особлива роль університетів в Європі у справі поширення освіти і водночас у житті суспільства виявляється практично від моменту їх постання [29, с. 51–64]. При цьому станом на XIX ст., коли було засновано Київський університет (іменований тоді Університетом св. Володимира), ця традиція вже давно вкоренилася, а тому він негайно перейшов до виконання і цього магістрального завдання у своїй діяльності.

Хронологічні рамки цього дослідження обумовлені з однієї сторони тим, що саме у другій половині XIX ст. Університет св. Володимира утверджується як провідний ВНЗ на підвладних Російській імперії українських землях, а з іншої – запровадженням з 1863 р. нового університетського статуту, який суттєво розширив автономію університетів [45, с. 474–476, 487; 30, с. 145–150], а отже сприяв активізації їх ролі у суспільному житті, зокрема і в справі поширення вищої освіти. При цьому цей напрям діяльності Університету св. Володи-

© Чуткий А., 2017

мира настільки розвинувся, що його не перервала доба реакції та запровадження у 1884 р. нового університетського статуту [54], який суттєво урізав університетську автономію і за яким (із незначними корегуваннями) виш функціонував до Першої світової війни. Відповідно, можна робити висновок про налагодження вже наприкінці XIX ст. певних традицій в роботі Університету св. Володимира, що й дозволяло йому долати негативні зовнішні чинники і продовжувати започатковані напрями роботи.

У цьому дослідженні накреслюється тема вивчення ролі Університету св. Володимира у справі заснування нових вишів у Києві на межі XIX–XX ст. Цей виш у такому статусі обрано не випадково. Попри те, що в Києві ще раніше була заснована і працювала до 1920 р. Київська духовна академія, але саме Університет св. Володимира став першим світським ВНЗ Києва, а отже саме він надавав можливість здобувати вищу освіту представникам всіх станів (після освітньої реформи 1860-х років) [52; 31]. При цьому починаючи з 1860-х років відбувалась постійна демократизація як студентського контингенту, в площині зменшення відсотку дворян і збільшення представництва вихідців з інших станів. Звісно, у 1860-х роках серед його студентів ще домінували вихідці з дворянства. Проте поступово ситуація все ж мінялась у бік демократизації студентського контингенту [37, с. 98–99, 117–120; 34]. Наприклад, згідно студентської анкети проведеної у 1913 р. серед студентів різних київських вишів лише 24 % респондентів по Університету св. Володимира віднесли себе до дворян, що було вищим показником, аніж по іншим ВНЗ, але ж тим не менш становило лише чверть студентів і водночас 39 % студентів університету були вихідцями з селянства і ще по 16 % – з козаків та міщан [14]. Отже, в Університеті св. Володимира навчалися представники різних станів і це (будучи документально доведеним) спростовує установку радянської історіографії про "дворянське обличчя" дореволюційного студентства [36, с. 262]. Так само розширювалась географія походження студентів, урізноманітнювалась їх національна та конфесійна приналежність, попри численні обмеження наявні у політиці Російської імперії у цій сфері. Отже, саме життя доводило безглуздість подібних обмежень.

Також університетські освітні програми були орієнтовані на підготовку теоретиків і практиків з різних сфер суспільного життя (викладачі, державні службовці, математики, медики, правники) і їх перелік поступово розширювався. Саме тому в умовах посилення соціально-економічного розвитку західної цивілізації загалом і України зокрема особливу роль набували світські ВНЗ. Їх роль зростала й у зв'язку із тим, що до початку XX ст. їх загальна кількість була вкрай незначною – на всю Україну тоді припадало до 20 навчальних закладів вищого типу, з них 10 – у Києві [36, с. 391]. Закономірно, що за такої малої загальної кількості вишів значення кожного ВНЗ особливо посилювалось. Проте це засвідчувало і те, що Україна була колонією у складі Російської імперії і тому остання перешкоджала розвитку у ній освітньої сфери. Фактично, це було традиційною складовою імперської політики, оскільки освіченість ускладнює контроль влади за суспільством і водночас посилює боротьбу людей за свої природні права, зокрема і за право на вільний розвиток національної мови, культури, право на політичне самовизначення тощо. І при цьому саме в той час у країнах Західної Європи відбувалось інтенсивне заснування нових ВНЗ різних типів та форми власності, а тому випадання України із цього загального контексту (навіть і в порівнянні з метрополією) найбільш наочно засвідчує упослідженість імперської політики щодо неї у цій сфері.

Особливе значення ВНЗ в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. обумовлювалось не лише їх незначною кількістю, але й тим, що саме у їх стінах концентрувались найкращі наукові кадри, що забезпечувало їм і роль провідних осередків наукового життя. Так, опис наукових здобутків по Києву другої половини XIX – початку XX ст. майже цілковито зводився до досягнень осіб пов'язаних із Університетом св. Володимира [36, с. 262–273, 393–397; 37, с. 108–113, 139–167]. А щодо традиційної сфери діяльності кожного вишу – освітньої, то в умовах завершення промислового перевороту і подальшого розвитку господарського комплексу України, а також прискорення розвитку науки і техніки у другій половині XIX – на початку XX ст., вона набула особливого значення. І це закономірно ще більшою мірою підносило роль ВНЗ у житті суспільства.

Зрештою, як і інші університети, Університет св. Володимира був класичним ВНЗ, тобто надавав універсальну освіту, яка сприяла формуванню фахівців з різних сфер суспільного життя. Тож спеціалізовані виші, які почали засновуватись починаючи з другої половини XIX ст. могли залучити звідусіль фахівців для викладання профільних дисциплін, але для викладання історії, мов, філософії і т.п. дисциплін класичного циклу найбільш зручно було запрошувати викладачів з вже діючого університету. Окрім цього, за умови практичної відсутності публічних бібліотек (перша публічна бібліотека в Києві була заснована 1866 р.) лише Університет св. Володимира міг посприяти в отриманні різноманітної навчальної та наукової літератури студентами та викладачами нових вишів. Також лише він міг надавати лабораторії та інші спеціалізовані приміщення для користування співробітникам і студентам інших ВНЗ, що й робилось.

Університет св. Володимира вже своєю історією підтверджує тезу про факт продукування одним ВНЗ інших. Заснований на базі Кременецького ліцею [37, с. 38–39; 33, с. 41–52] він отримав його матеріальну базу, викладачів (останні поступали і з інших ВНЗ), зокрема заснованого раніше Харківського університету – М.І Костомаров, В.Ф. Цих та ін. [53, с. 176–202; 38, с. 257–258]. Викладали в Університеті св. Володимира й професори з Київської духовної академії, наприклад, С.Т. Голубєв [23; 51, с. 48–175].

Проте до 1860-х років Університет св. Володимира настільки зміцнив, що почав значною мірою сам забезпечувати себе викладацькими кадрами. Суттєву роль у зміцненні його статусу та в розгортанні всіх видів діяльності відіграв університетський статут 1863 р., яким суттєво розширювалась університетська автономія, а водночас зросло і державне забезпечення вищої школи та вимоги для осіб, котрі займали викладацькі посади в університетах [45; 37, с. 91–92, 94–98, 104–108]. Тож саме з цього часу Університет св. Володимира цілком логічно мав виступити і в ролі ініціатора заснування нових вишів, що й проявилося незабаром.

У 1878 р. в Києві засновується перший в Україні виш для представниць жіночої статі – Київські вищі жіночі курси. Їх заснування (так само як і відновлення у 1906 р.) відбулось саме за ініціативи професорсько-викладацького корпусу Університету св. Володимира, включно з деканами та ректором М.М. Цитовичем (у справі відновлення цього вишу 1906 р.) [30, с. 150; 41, с. 30–36, 49–56, 97–102, 112–122;50], що засвідчило рідкісну солідарність професорсько-викладацького складу університету у цій справі, а отже щире прагнення всіх викладачів університету (без різниці стану, конфесійної та іншої приналежності чи політичних вподобань) до справи заснування нових ВНЗ. Зазначу у цьому зв'язку, що вже на засіданні Комітету із заснування Вищих жіно-

чих курсів у Києві в 1878 р. було вирішено запрошувати до викладання на них "викладачів переважно з професорів університету" [17, арк. 3–3 зв.]. Це правило виконувалось весь час існування Київських вищих жіночих курсів і засвідчило, що професорсько-викладацький склад Університету св. Володимира не лише словом, але й ділом забезпечував постання та функціонування нових вишів у Києві. Нажаль в умовах реакції 1880-х років діяльність Київських вищих жіночих курсів була припинена владою, але професура Університету св. Володимира не припиняла заходів з їх відновлення, що зрештою стало можливим у 1906 р. [37, с. 168], в умовах певної лібералізації урядового курсу. При цьому їх викладацький склад, а також і керівництво, знов комплектувалися переважно з професорсько-викладацьких кадрів Університету св. Володимира [37, с. 169].

Наприкінці XIX ст. внаслідок прискорення розвитку промисловості та нових видів транспорту (залізничного та парового флотую, зародження повітроплавства) різко зросла потреба у фахівцях з вищою технічною освітою, яку забезпечували політехнічні інститути. Київ, як провідний економічний центр українських земель, що перебували у складі Російської імперії (та й прилеглих губерній), закономірно претендував на місце заснування нового вишу цього профілю, що й відбулось у 1898 р. Викладацький корпус Київського політехнічного інституту внаслідок особливої спрямованості навчального процесу у ньому, комплектувався значною мірою випускниками інших вишів, але саме його постання у Києві почасти пояснювалось фактом існування у місті ще одного вишу, адже ВНЗ тяжили один до одного. При цьому роль Університету св. Володимира у цій справі не обмежувалась лише фактом його існування у Києві. Так, професор Університету св. Володимира М.А. Бунге був одним з найбільш активних поборників заснування Політехнічного інституту в Києві, а серед перших викладачів Київського політехнічного інститут були й викладачі Університету св. Володимира – В.П. Єрмаков, С.М. Реформатський [42, с. 25–26], Г.Г. Де-Метц (котрий також брав участь у роботі комітету із заснування Київського політехнічного інституту, а в 1917 р. виконував обов'язки ректора Університету св. Володимира) [47*, с. 169–171*] та ін.

Повертаючись до справи поширення вищої освіти серед жіноцтва потрібна вказати, що початково професори Університету св. Володимира висловлювались за допуск представниць жіночої статі до діючих університетів [19, с. 150]. Проте внаслідок відмови російської влади реалізувати цю ідею довелось засновувати окремий виш (вище згадувані Київські вищі жіночі курси). Однак на початку XX ст. київській професурі таки вдалось вперше у Російській імперії реалізувати ідею сумісного навчання у вишах представників обох статей – її здійснив професор Університету св. Володимира М.В. Довнар-Запольський, який заснував у 1906 р. Київські вищі комерційні курси (з 1908 р. – Київський комерційний інститут) [16; 40, с. 17–19]. Зазначу, що це був і один з перших ВНЗ економічного профілю на українських теренах, що засвідчило вагому роль професорсько-викладацьких кадрів Університету св. Володимира і в справі поширення вищої спеціалізованої освіти, що було дуже важливим питанням. Так само як і у випадку з Київськими вищими жіночими курсами, більшість викладацького складу Київського комерційного інституту складалась з професорів та викладачів Університету св. Володимира – П.М. Ардашев, В.Г. Бажаєв, М.М. Бубнов, К.Г. Воблий, О.М. Гіляров, Д.О. Граве та ін. [3; 19; 20; 4; 5] і навіть ректор університету – М.М. Цитович був залучений до викладання у Київському комерційному інституті та належав до його піклувальної ради [16].Таким чином, професура Університету св. Володимира, попри консерватизм і протидію влади, таки змогла здійснити цей задум. До того ж до викладання в Київському комерційному інституті були допущені й особи жіночої статі, що теж започаткувало зламання гендерного бар'єру в сфері освіти.

До Першої світової війни роль Університету св. Володимира у справі діяльності інших вишів в Києві (через забезпечення їх викладацькими кадрами) була цілком визнаною і домінантною. Підтвердження цього – справа евакуації київських вишів у 1915 р. Так, евакуація Університету св. Володимира з Києва до Саратова восени 1915 р. мала наслідком евакуацію у тому ж напрямі низки інших вишів Києва, зокрема приватних (попри те, що вони мали свободу у справі вибору місця евакуації), оскільки більшість їх викладацького складу мали постійним місцем праці саме Університет св. Володимира і на чому чітко наголошено у тогочасних документах [13, арк. 23 зв.; 12, арк. 31; 18, арк. 8 зв.]. Це додатковий доказ того, що саме Університет св. Володимира виступав не лише продуцентром постання нових вишів у Києві, але й забезпечував інші ВНЗ міста професорсько-викладацькими кадрами. При цьому це означало також і працю в останніх (за сумісництвом) викладачів Університету св. Володимира. І навіть більше – для окремих деканів, а часом і ректорів нових вишів основним місцем роботи був саме Університет св. Володимира. Приміром для засновника і першого ректора Київського комерційного інституту М.В. Довнар-Запольського весь період його керівництва цим вишем основним місцем праці був Університет св. Володимира [6, арк. 1 зв.]. Аналогічно й керівниками Київських вищих жіночих курсів були професори Університету св. Володимира – С.С. Гогоцький, В.С. Іконников, Г.К. Суслов [41, с. 49–50, 112].

Щодо способів за допомогою яких професура Університету св. Володимира здійснювала заснування нових ВНЗ, то до них належали, по-перше, популяризація самої вищої освіти серед загалу, а також організація збору пожертв на започаткування нових вишів та отримання відповідних дозволів від влади. Всі ці канали були взаємопов'язані і взаємодоповнювали один одного.

Робота серед загалу полягала у самому пропагуванні ідеї вищої освіти та наукових знань, що здійснювалось не лише з університетської кафедри шляхом здійснення освітнього процесу в самому Університеті св. Володимира, але й шляхом проведення публічних лекцій, організації низки товариств з поширення вищої освіти та наукових товариств. Приміром, заснуванню першого в Києві вишу економічного профілю передувало проведення професорами Університету св. Володимира серії публічних лекцій для всіх бажаючих з поясненням важливості економічної науки й освіти, економічної сфери життя загалом. Аналогічні заходи вживалися професорами Університету св. Володимира також і напередодні заснування у Києві політехнічного інституту, але особливо активну роботу представники професорсько-викладацького корпусу університету проводили у зв'язку із заснуванням Київських вищих жіночих курсів – з питання доступу жіноцтва до здобуття вищої освіти було написано чимало статей у пресі, виголошено багато промов, проводились загальноосвітні лекції тощо. Заходи ці були вкрай необхідними, особливо коли мова йшла про новації, як приміром, під час заснування Київських вищих жіночих курсів, бо чимала частка суспільства попервах негативно поставилась до цієї справи [41, с. 36]; або ж банально була необізнана із започаткуванням нового вишу, як це було, наприклад, у випадку заснування Київського комерційного інституту: з листа Русова до Довнар-

Запольського довідуємось, що перший під час свого приїзду до Києва не зміг розшукати цей виш, оскільки ніхто з запитаних ним киян не міг відповісти чи існує цей інститут і де саме [7, арк. 3]. Тож у цьому випадку можна вести мову і про виконання професорами Університету св. Володимира не лише ролі популяризаторів ідеї вищої освіти, але й своєрідних маркетологів чи піар-менеджерів нових ВНЗ. Фактично, як згодом згадувала дружина В.С. Іконникова, "тоді ще так слабко стояло питання про вищу школу для жіноцтва" (тобто загал його ще не сприйняв), що воно утверджувалось і вирішувалось саме завдяки університетській професурі [22, арк. 7]. Проте варто наголосити і на тому, що остання фактично відчувала настрої і потреби суспільства і реалізовувала їх в силу власного суспільного становища та здатності забезпечити новопосталі виші викладацькими кадрами. У цьому зв'язку доречним буде згадати міркування визначного вітчизняного вченого-аграрія з приводу заснування Київського комерційного інституту: цю подію він пояснював саме як відповідь на пануючі в суспільстві запити в економічній освіті [11, арк. 9–9 зв.].

Закономірно, що після популяризації ідеї про заснування нового вишу серед загалу (що забезпечує суспільну підтримку на моральному рівні та формує потік бажаючих вступити до нових вишів), другим за значенням є питання акумуляції коштів для його заснування. Робилось це шляхом організації збору пожертв від окремих осіб, установ та організацій. Збір пожертв – давня українська практика, відома з часів Середньовіччя, коли громада шляхом сукупних пожертв створювала стартові капітали необхідні для побудови культових, оборонних чи громадських споруд, а потому – проведення благоустрою, відкриття пам'ятників тощо. Саме в дусі цієї типової для України практики вирішувалось і нове завдання – заснування вишів. Конкретно це робилось шляхом залучення коштів від різних осіб, але особливо працювали у цьому зв'язку з бізнесовими колами, оскільки останні найбільше могли прислужитись у фінансовому забезпеченні справи заснування нових ВНЗ. Зокрема, перші понад пів тисячі рублів пожертв на заснування Київських вищих жіночих курсів були зібрані дружинами викладачів університету у 1870-х роках [39, с. 26]. Ще наочніше залучення коштів, вже від бізнесових кіл міста, проявилось під час заснування одного з перших в Україні вишів економічного профілю – Київського комерційного інституту у 1906 р. (тоді він іменувався вищими комерційними курсами). У цій справі засновник та перший керівник цього вишу професор Університету св. Володимира М.В. Довнар-Запольський постійно звертався до купців, промисловців та підприємців Києва задля отримання фінансів на започаткування та розвиток цього вишу, який будучи недержавним існував саме на ці пожертви. За його ініціативи купецтво Києва періодично проводило спеціальні наради для обговорення питання заснування у місті вишу економічного профілю і воно було підтримане більшістю купецтва [32, с. 6]. При цьому купці давали щедрі пожертви на цю справу. Так, Л.Бродський пожертвував на цю справу 100 тис. руб., а загальні пожертви склали 250 тис. руб. і крім цього "задля підтримки навчального закладу місцеві підприємці організували спеціальний збір у розмірі 20 % із внеску за реєстрацію купецьких і промислових свідоцтв" [44, с. 101]. М.В. Довнар-Запольський і потому спеціально виступав на зібраннях київського купецтва агітуючи останнє фінансово підтримувати новозасновані виш [10, арк. 121].

Зазначу, що і самі професори університету виступали жертводавцями, підтримуючи новозасновані виші як коштами, так і літературою [21] та іншими речами для налагодження їх роботи [8] Професори та інші викладачі університету організовували й різні заходи, зокрема популярні на межі XIX – XX ст. публічні лекції, збори від яких йшли на підтримку новозаснованих ВНЗ та їх студентів [55]. Такі дії професорської корпорації Університету св. Володимира засвідчували, що її участь у справі заснування нових ВНЗ була не спонтанною, а проявом їх щирого прагнення до поширення системи вищої освіти.

Найскладнішою у започаткуванні нових вишів була справа із вирішення питання із їх заснування в органах влади, що додатково засвідчувало консерватизм і реакційність імперської системи освіти, зокрема й Міністерства народної освіти, яке навіть і на початку XX ст. іменували "міністерством темряви" [22, арк. 22]. Та попри всі складнощі саме професори Університету св. Володимира звертались до влади з ініціативою про заснування нових вишів [30, с. 150; 1, арк. 4–7]. Так, саме професорсько-викладацький склад Університету св. Володимира заснував підготовчий комітет із відкриття Київських вищих жіночих курсів і звертався до Міністерства народної освіти та інших органів влади з поданнями щодо надання дозволу на цю справу і зрештою реалізував її у 1878 р., а потому відновив у 1906 р. [39; 36, с. 390]. Аналогічною була справа із заснуванням Київського політехнічного інституту [36; 42]. Такт само і дозвільні документи на заснування Київських вищих комерційних курсів (які у 1908 р. були перетворені на Київський комерційний інститут) розроблялись і подавались до відповідних владних кабінетів професором Університету св. Володимира М.В. Довнар-Запольським. Зокрема, він влітку 1905 р. звернувся до Міністерства народної освіти з проханням про заснування цього навчального закладу [26, арк. 1], у лютому 1906 р. звернення про його заснування було адресоване Міністерству торгівлі та промисловості [10, арк. 18–19; 25]. Потому він (з залученням інших професорів Університету св. Володимира) атакував владу зверненнями щодо реорганізації Київських вищих комерційних курсів в інститут [9, арк. 49] та надання йому прав державних вишів [15, арк. 1–3]. Всі ці заходи, зрештою, мали успіх, що свідчило не лише про ініціативність але й наполегливість представників професорської корпорації Університету св. Володимира у заснуванні нових вишів у Києві.

Отже, найбільші за кількістю студентів та за значенням київські ВНЗ, що постали у Києві після заснування Університету св. Володимира, були ініційовані та засновані значною мірою завдяки зусиллям університетської професури, котра забезпечувала і викладання низки дисциплін у їхніх стінах. Таким чином, Університет св. Володимира справді був ініціатором заснування нових ВНЗ у Києві. При цьому роль Університету св. Володимира у справі поширення вищої освіти поширювалась далеко за межі Києва, що проявлялось у забезпеченні викладацькими кадрами інших ВНЗ випускниками Університету св. Володимира. Наприклад, М.Х. Бунге одразу ж по закінченні Університету св. Володимира викладав в Юридичному ліцеї в Ніжині [48, с. 99–102], В.С. Ляскоронський – у Ніжинському історико-філологічному інституті [48, с. 145–146], В.С. Іконников та Д.І. Багалій – у Харківському університеті [38, с. 330–331, 334–336], М.І. Грушевський – у Львівському університеті, О.І. Грушевський – в Одеському, а М.П. Драгоманов – навіть за межами України, у Софійському університеті. І це лише поодинокі приклади, що тільки підтверджували загальну тенденцію. До того ж внаслідок революційних подій початку XX ст. чимало професорів Університету св. Володимира опинились за кордоном і продовжували свою науково-педагогічну діяльність у низці закордонних вишів (в Белграді, Пра-

зі, Мюнхені тощо). Але якщо в останніх випадках це можна розглядати як вимушені кроки задля отримання матеріального забезпечення, то у випадку участі професорів Університету св. Володимира у справі заснування нових вишів у Києві – Київських вищих жіночих курсів, Київського політехнічного інституту та Київського комерційного інституту – наочною є осмислена і цілеспрямована діяльність у першу чергу в ім'я поширення системи вищої освіти.

Окрім цього, чимало випускників та представників викладацького корпусу Університету св. Володимира викладали навіть у середніх навчальних закладах як Києва, так і інших міст. Наприклад, В.С. Іконников викладав у низці середніх навчальних закладів Києва та Одеси [35, с. 14, 24–27, 33], А.М. Лобода – в жіночій гімназії Києва, а І.Е.А. Леціус – у сьомій чоловічій гімназії Києва [28, с. 245, 152]. М.В. Довнар-Запольський працював у середніх навчальних закладах Москви [2, арк. 4 зв.]. А. А.І. Лінниченко навіть був першим директором Фундуклеївської жіночої гімназії, паралельно викладаючи ще в ряді середніх навчальних закладів Києва. Також від початку XIX ст., згідно з реформою 1803–1804 рр., ректорам університетів підпорядковувались гімназії (у Києві – Університету св. Володимира – включно з найпрестижнішим приватним навчальним закладом середнього типу – Колегією Павла Галагана), викладачів для яких також готували університети. Чимало представників викладацького корпусу Університету св. Володимира були членами (та засновниками) Київського товариства грамотності та Київського товариства сприяння початковій освіті, долучились до створення недільних шкіл тощо [36, с. 257–258, 260; 43, с. 144–145, 153].

Загалом, чимало викладачів, зокрема й професорів Університету св. Володимира відіграли помітну роль у поширенні системи вищої освіти [46]. А окремі із них належали не лише до прибічників заснування нових ВНЗ, але й були ініціаторами їх заснування та першими керівниками, як це було, зокрема, у випадку С.С. Гогоцького, В.С. Іконникова та Г.К. Суслова, котрі стали керівниками Київських вищих жіночих курсів, а також М.В. Довнар-Запольського та К.Г. Воблого, які стали першими ректорами Київського комерційного інституту. Таким чином, досліджена тема у визначених хронологічних рамках (друга половина XIX – початок XX ст.) засвідчила, що Університет св. Володимира вже невдовзі після свого постання активно долучився до справи поширення системи вищої освіти і його професорсько-викладацькі кадри стояли біля витоків всіх нових вишів Києва та сприяли у їх подальшому розвитку. Це засвідчило особливу життєздатність Університету св. Володимира і водночас – показувало особливу цілеспрямованість та продуктивність його професорсько-викладацького складу.

Варто наголосити також на тому, що особлива роль Університету св. Володимира у справі започаткування нових ВНЗ проявлялась і згодом, попри всі складнощі наступних періодів. Зокрема, вже у період українських визвольних змагань 1917–1921 років, він ініціював постання низки нових вишів як в Києві, так і поза його межами, наприклад в Криму [27, с. 327–349]. Згодом – також і на еміграції. Однак цей період виходить за хронологічні рамки нашого дослідження, відбувався за докорінно інших умов і тому потребує окремого, спеціального вивчення. Водночас все свідчить на користь усталеності особливої ролі Київського університету у справі започаткування нових ВНЗ (що проявилось і в новітній період історії) і водночас показує необхідність спеціального вивчення цієї теми. Відповідно, ця розвідка може прислужитись як в поглибленні вивчення історії Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка, так і цілої низки мікро – та макро-історичних тем.

Список використаних джерел

1. Державний архів м. Києва (далі – Держархів м. Києва), ф. 16, оп. 300, спр. 176, арк. 4–7.
2. Держархів м. Києва, ф. 90, оп. 1, спр. 1306, 13 арк.
3. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 3, 9 арк.
4. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 13, 68 арк.
5. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 14, 42 арк.
6. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 52, 236 арк.
7. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 118, 105 арк.
8. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 421, 20 арк.
9. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 2, 57 арк.
10. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 129, 172 арк.
11. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 496, 168 арк.
12. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1277, 445 арк.
13. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1279, 107 арк.
14. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 9, ч. II, спр. 66, 20 арк.
15. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 10, спр. 2, 6 арк.
16. Держархів м. Києва, ф. 229, оп. 1, спр. 19, 79 арк.
17. Держархів м. Києва, ф. 244, оп. 1, ч. I, спр. 1, 19 арк.
18. Держархів м. Києва, ф. 244, оп. 17, спр. 435, арк. 8 зв.
19. Держархів м. Києва, ф. р-871, оп. 2, спр. 84, 53 арк.
20. Держархів м. Києва, ф. р-871, оп. 2, спр. 92, 116 арк.
21. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, ф. 46, спр. 94, 2 арк.
22. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, ф. 46, спр. 620, 82 арк.
23. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, ф. 194, спр. 26, 5 арк.
24. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, ф. 210, спр. 11, 4 арк.
25. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 442, оп. 1, спр. 123, 7 арк.
26. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 442, оп. 658, спр. 176, 27 арк.
27. Alma Mater. Університет Св. Володимира напередодні та в добу української революції 1917-1920. Матеріали, документи, спогади / Упоряд. В.А. Короткий, В.І. Ульяновський. – К.: Прайм, 2001. – Кн. 2. – 697 с.
28. Гимназии и гимназисты / М. Кальницкий. – К.: Сидоренко В.Б., 2014. – 304 с.
29. Город в средневековой цивилизации Западной Европы. – Т. 4: Extra muros: город, общество, государство. – М.: Наука, 2000. – 354 с.
30. Эймонтова Р.Г. Университетский вопрос и русская общественность в 50–60-х годах XIX в. / Р.Г. Эйсмонтова // История СССР. – 1971. – № 6. – С. 144–158.
31. Эймонтова Р.Г. Русские университеты на путях реформы. Шестидесятые годы XIX в. / Р.Г. Эймонтова. – М.: Наука, 1993. – 272 с.
32. Записка о Киевском коммерческом институте. – К., 1910. – 62 с.
33. З іменем Святого Володимира / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – Кн. 1. – К.: Заповіт, 1994. – 398 с.
34. Иванов А.Е. Высшая школа в России в конце XIX – начале XX в. / А.Е. Иванов. – М.: Институт истории АН СССР, 1991. – 392 с.
35. Іконников Володимир. Історичні портрети / Упоряд. В.І. Ульяновського. – К.: Либідь, 2004. – 428 с.
36. История Киева. – Т.2. – К.: Наукова думка, 1984. – 463 с.
37. Історія Київського університету / І.В. Верба, О.В. Вербовий, Т.Ю. Горбань та ін. – К.: Видавничо-поліграфічний цент "Київський університет", 2014. – 895 с.
38. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Под ред. М.Г. Халанского и Д.И. Багалея. – Х.: САГА, 2007. – 45, 168, 390, XII, 15 с.
39. Историческая записка и отчет о Киевских высших женских курсов за первое четырехлетие (1878–1882). – К., 1884. – 35 с.
40. Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана / За ред. А.Ф. Павленко, Д.Г. Лук'яненко та ін. – К.: Логос Україна, 2016. – 343 с.
41. Кобченко К.А. "Жіночій університет Святої Ольги": історія Київських вищих жіночих курсів / К.А. Кобченко. – К.: "МП Леся", 2007. – 271 с.
42. КПІ. Перше століття: Історичний огляд / Авт.-упоряд.: В.І. Лиховодов та ін. – К.: Такі справи, 2007. – 384 с.
43. Медвідь Л.А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні / Л.А. Медвідь. – К.: Вікар, 2003. – 335 с.
44. Ніколаєва Т.М. Підприємці в культурно-освітньому просторі України (остання третина XIX – початок XX ст.) / Т.М. Ніколаєва. – К.: КНЕУ, 2010. – 208 с.
45. Общий устав императорских университетов. 18 июня 1863 г. // Политическая история России: хрестоматия / Сост. В.И. Коваленко, А.Н. Медушевский, Е.Н. Мощелков. – Ч. 2. – М.: Аспект-Пресс, 1996. – 304 с.
46. Професори Київського університету: біограф. довід. / Упоряд. С.Ю. Алтухова, К.В. Бойко, І.В. Ващенко та ін. – К.: Київський університет, 2014. – 591 с.
47. *Ректори Київського університету. 1834–2006 / В.В. Скопенко, В.А. Короткий, Т.В. Табунська та ін. – К.: Либідь, 2006. – 336 с.*
48. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії / Г.В. Самойленко, О.Г. Самойленко. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, ТОВ "Видавництво "Аспект-Поліграф", 2005. – 420 с.

49. Спекторский Е.В. Столетие университета св. Владимира / Е.В. Спекторский. – Репринт. вид. – К.: Киевский университет, 2007. – 104 с.
50. Сукало А.М. З історії створення та діяльності Вищих жіночих курсів у м. Києві / А.М. Сукало // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. – 2000. – Вип. 43. – С. 14–17.
51. Ульяновський В.І. Двічі професор: Степан Голубєв в університетському та академічному контекстах / В.І. Ульяновський. – К.: НКПІКЗ, "Фенікс", 2007. – 360 с.
52. Университетская реформа 1863 года в России / Сост. В.А. Томсинов. – М.: Зерцало, 2012. – 480 с.
53. Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців: У 2 тт. / Уклад.: Б.П. Зайцев, В.Ю. Іващенко, В.І. Кадєєв, С.М. Куделко, Б.К. Мигаль, С.І. Посохов. – Т. 1. – Х.: Сага, 2010. – 540 с.
54. Щетинина Г.И. Университеты в России и устав 1884 года / Г.И. Щетинина. – М.: Наука, 1976. – 231 с.
55. Лекция проф. В.Г. Бажаева // Киевская мысль. – 1907. – 18 декабря (№ 327). – С. 3.

References

1. DERGAWNIY ARCHIV M. KIEVA, f. 16, op. 300, spr. 176, arc. 4–7.
2. DERGAWNIY ARCHIV M. KIEVA, f. 90, op. 1, spr. 1306, 13 arc.
3. DERGAWNIY ARCHIV M. KIEVA, f. 153, op. 1, spr. 3, 9 arc.
4. DERGAWNIY ARCHIV M. KIEVA, f. 153, op. 1, spr. 13, 68 arc.
5. DERGAWNIY ARCHIV M. KIEVA, f. 153, op. 1, spr. 14, 42 arc.
6. DERGAWNIY ARCHIV M. KIEVA, f. 153, op. 1, spr. 52, 236 arc.
7. DERGAWNIY ARCHIV M. KIEVA, f. 153, op. 1, spr. 118, 105 arc.
8. DERGAWNIY ARCHIV M. KIEVA, f. 153, op. 1, spr. 421, 20 arc.
9. DERGAWNIY ARCHIV M. KIEVA, f. 153, op. 8, spr. 2, 57 arc.
10. DERGAWNIY ARCHIV M. KIEVA, f. 153, op. 8, spr. 129, 172 arc.
11. DERGAWNIY ARCHIV M. KIEVA, f. 153, op. 8, spr. 496, 168 arc.
12. DERGAWNIY ARCHIV M. KIEVA, f. 153, op. 8, spr. 1277, 445 arc.
13. DERGAWNIY ARCHIV M. KIEVA, f. 153, op. 8, spr. 1279, 107 arc.
14. DERGAWNIY ARCHIV M. KIEVA, f. 153, op. 9, ch. II, spr. 66, 20 arc.
15.DERGAWNIY ARCHIV M. KIEVA, f. 153, op. 10, spr. 2, 6 arc.
16. DERGAWNIY ARCHIV M. KIEVA, f. 229, op. 1, spr. 19, 79 arc.
17. DERGAWNIY ARCHIV M. KIEVA, f. 244, op. 1, ch. 1, spr. 1, 19 arc.
18. DERGAWNIY ARCHIV M. KIEVA, f. 244, op. 17, spr. 435, arc. 8 zw.
19. DERGAWNIY ARCHIV M. KIEVA, f. R-871, op. 2, spr. 84, 53 arc.
20. DERGAWNIY ARCHIV M. KIEVA, f. R-871, op. 2, spr. 92, 116 arc.
21. INSTITUT RUCOPYSU NAZUONALNOI BIBLIOTEKYI UKRAINYI IMENI W.I. WERNADSKOGO, f. 46, spr. 94, 2 arc.
22. INSTITUT RUCOPYSU NAZUONALNOI BIBLIOTEKYI UKRAINYI IMENI W.I. WERNADSKOGO, f. 46, spr. 620, 82 arc.
23. INSTITUT RUCOPYSU NAZUONALNOI BIBLIOTEKYI UKRAINYI IMENI W.I. WERNADSKOGO, f. 194, spr. 26, 5 arc.
24. INSTITUT RUCOPYSU NAZUONALNOI BIBLIOTEKYI UKRAINYI IMENI W.I. WERNADSKOGO, f. 210, spr. 11, 4 arc.
25. ZENTRALNYI DERGAWNIY ISTORICSHNIY ARCHIV UKRAINI U M. KYIEVI, f. 442, op. 1, spr. 123, 7 arc.
26. ZENTRALNYI DERGAWNIY ISTORICSHNIY ARCHIV UKRAINI U M. KYIEVI, f. 442, op. 658, spr. 176, 27 arc.
27. Alma Mater. Universitet sw. Wladimira naperedodni ta w dobu ukrainskoi revolyzii 1917-1920. Materiali, dokumenti, spogady / Uporyad. W.A. KOROTKIY, W.I. ULYANOWSKIY (2001). Kyiv: Praim.
28. Gimnasii I gimnasisty / M. KALNIZKIY (2014). Kyiv: Sidorenco W.B.
29. Gorod w srednewecowoy ziwilisazii Zapadnoy Ewropu (2000). T. 4. Moskwa: Nauca.
30. EYMONTOWA R.G. (1971) Uniwersitetskiy wopros I russkaya obchestwennost w 50 – 60 godach XIX w. // Istoriya SSSR (1971). № 6.
31. EYMONTOWA R.G. (1993) Russkiy universitety na putyach reformy. Chestidesyatie godi XIX w. Moskwa: Nauka.
32. ZAPISKA O KYIVSKOM KOMMERSCHESKOM INSTITUTE (1910). Kyiv
33. S imenem Swjtogo Wolodimira / Uporyad. W.A. KOROTKIY, W.I. ULYANOWSKIY (1994). Kyiv: Sapowit. Kn. 1.
34. IWANOW A.E. (1991) Wishaya chkola w Rossii w konze XIX – nacshale XX w. Moskwa: Institut istorii AN SSSR.
35. Ikonnikow Wolodimir. Istoricshni portrety / Uporyad. W.I. ULYANOWSKIY (2004). Kyiv: Libid.
36. Istoriya Kyieva (1984). T. 2. Kyiv: Naukowa dumka.
37. Istoriya Kyievskogo universitetu / I.W. WERBA, O.W. WERBOWIY, T.Y. GORBAN (2014). Kyiv: Widawnicsho-poligravicshniy zentr "Kyivskiy universitet".
38. Istorico-filologicshniy facultet Charkivskogo universiteta sa perwiy sto let ego suschestwowaniya (1805–1905) / Pod red. M.G. CHALANSKOGO i D.I. BAGALEYA (2007). Charkiv: Saga.
39. Istricsheskaja zapiska I otcshet o Kievskich wyischich genskich kursach za perwoe cshetiyrechletie (1878–1882). Kyiv, 1884.
40. Kyievskiy nazionalniy universitet imeni Vadima Getmana / Sa red. A.F. PAWLENCO, D.G. LUKJANENCO (2016). Kyiv: Logos Ukraina.
41. KOBSCHENKO K.A. (2007) "Ginocshiy universitet Swjtoi Olgy": istoriya Kiyvskich wischich ginocshich kursiv. Kyiv: "MP Lesya".
42. KPI. Perche stolittja: istorischniy ogljad / Awt.-uporyad. W.I. LICHOWODOV (2007). Kyiv: Taki sprawi.
43. MEDWID L.A. (2003) Istoriya nazionalnoi oswiti I pedagogiscynoi dumki w Ukraine. Kyiv: Wikar.
44. NIKOLAEWA T.M. (2010) Pidpriemzi w kulturno-oswitnyomu prostori Ukraini (ostanja tretina XIX – poschatok XX st.). Kyiv: Kyivskiy nazionalniy economischniy universitet.
45. Obchiy ustaw imperatorskich universitetow. 18 ijuna 1863 g. // Politischeskaya istoriya Rossii: chrestomatiya / Sost. W.I. KOWALENCO, A.N. MEDUCHEVSKIY, E.N. MOSCHELKOW (1996). Moskwa: Aspekt-Press.
46. Professory Kyivskogo universitetu / Uporjad. S.Y. ALTUCHOVA, K.V. BOYKO, I.W. WASCHENCO (2014). Kyiv: Kyivskiy universitet.
47. *Rektory* Kyivskogo universitetu / W.W. SCOPENCO, W.A. KOROTKIY, T.W. TABUNSKA (2006). Kyiv: Lyibid.
48. SAMOYLENCO G.W., SAMOYLENCO O.W. (2005) Niginska wicha chcola: storinki istorii. Nigin: Niginskiy dergavniy universitet imeni W. Gogolya, Tovaristwo s obmegenoyu widpowidalnistyu "Aspekt-Poligraf".
49. SPEKTORSKIY E.W. (2007) Stoletie universiteta sv. Wladimira. Kyiv: Kyivskiy universitet.
50. SUKALO A.M. (2000) S istoriy stworenya ta dialnosti Wichich ginoschich kursiv u m. Kyivi // Wisnik Kyivskogo nazionalnogo universitetu im. T. Chewcshenka. Wip. 43.
51. ULYANOWSKIY W.I. (2007) Dwicshi professor: Stepan Golubew w universitetskomu ta academischnomu kontekstach. Kyiv: Feniks.
52. Universitetskaja revorma 1863 goda w Rossii / Sost. W.A. TOMSINOW (2012). Moskwa: Serzalo.
53. Charkivskiy universitet XIX – pocshatku XX stolitya u spogadach jogo professoriv ta wyichowanziv / Ukladacshi: B.P. ZAYZEV. W.Y. IWASCHENCO, W.I. KADEEV, S.M. KUDELCO, B.K. MIGAL, S.I, POSOCHOV (2010). T. 1. Charkiv: Saga.
54. CSHETININA G.I. (1976) Universitetu w Rossii I ustaw 1884 g. Moskwa: Nauka.
55. LEKZIJA PROF. W.G. BAGAEVA // KIEVSKAJA MYISL. 1907. 18 dekabrya (№ 327). S. 3.

Надійшла до редколегії 15.02.17

A. Chutkyi, Doctor of Historical Sciences, Professor
Kyiv national aviation University, Kyiv, Ukraine

CONTRIBUTION OF SAINT VLADIMIR UNIVERSITY TO THE FOUNDATION OF HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN KYIV (SECOND HALF OF 19C. – EARLY 20C.)

Defined the role and place of Saint Vladimir University in the expansion of the system of higher educational institutions in Kyiv in the second half of 19c. – early 20c. that bears significance for both the reconstruction of said university's history and those universities founded with its assistance as well as for the profound study of the development of education in Ukraine and this period of national history at larger.

Archive materials and historiography indicate that the founding process of new higher educational institutions in Kyiv (Kyiv Polytechnic and Kyiv Commercial Institutes as well as Kyiv higher female courses) happened to a great extent owing to academic staff's initiative of Saint Vladimir University. Saint Vladimir University provided newly founded institutions with academic staff (sometimes even with administrative one) and help in their establishing and development. At the same time, this process was happening in the background of the policy of Russian Empire which effectively hampered the development of the system of higher educational institutions and diffusion of higher education among the Ukrainians that is a manifestation of the colonial policy regarding Ukraine.

Key words: Saint Vladimir University, intellectual history, professors corporation, micro-social group, Ukrainian history, the second half of 19c. – early 20c.

Наукове видання

ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Випуск 2(133)

Редактор англійського тексту С. Ковбасюк
Технічний редактор В. Павлов

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Формат 60x84$^{1/8}$. Ум. друк. арк. 10,9. Наклад 300. Зам. № 217-8433.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № І-2.
Підписано до друку 01.12.17

Видавець і виготовлювач
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 3222; (38044) 239 3172; тел./факс (38044) 239 3128
e-mail: vpc_div.chief@univ.net.ua; redaktor@univ.net.ua
http: vpc.univ.kiev.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02